

**ТУРСУНОВА
МУНАВВАРА АЪЗАМОВНА**

**ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ
ТОПОНИМИЯИ
ВОҲАИ СУРХОН**

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

*Эҳдо ба 35-солагии истиқлоли давлатии
Ҷумҳурии Тоҷикистони азизам*

**ТУРСУНОВА
МУНАВВАРА АЪЗАМОВНА**

**ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ
ТОПОНИМИЯИ
ВОҲАИ СУРХОН**

ДУШАНБЕ-2025

ТДУ: 809.155.0 (\$75.3)

Шурон илмӣ-методи Донигҳои давлатии омӯзгорни Тоҷикистон ба номи С. Айни аз санаи 11.04.2025, № 4/4 (в) ба ҷои тавсии қардаст.

Турсунова Мунаввара Аъзамовна. Таҳқиқи лингвистии топонимияи воҳаи Сурхон. – Душанбе, "Торус" 2025. – 192 с.

Зери назари Ҳомидзода Дилмурод Рачаб – доктори илмҳои филологӣ, профессор

Муқарризон:

Офаридаси Назри – доктори илмҳои филологӣ, профессор
Турсеи Бурҳониддин – номзади илмҳои филологӣ

Монография аз нахустин кӯшишҳо роҷеъ ба таҳқиқи омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ яке аз воҳаҳои бостонӣ, ки бо унвони Сурхон (ҳоло вилояти Сурхондарён Ҷумҳурии Ўзбекистон) маҳсуб ёфта, топониму микротопонимҳои ин воҳа баррасӣ гардидааст. Дар асар оид ба таърихи омӯзиши маводи топонимияи минтақаҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхон ва ғуруҳбандиву мансубияти забони онҳо маълумоти зарурӣ оварда шудааст. Ҳамчунин, дар асар номвожаҳои ҷуғрофӣ аз нигоҳи решашиносӣ (этимология) баррасӣ гардидаанд.

Монографияи мазкур барои донишҷӯён, магистрон ва муҳаққиқони ҷавони факултетҳои таърих, филология, рӯзноманигорӣ ва монанди инҳо чун роҳнамои муфид хидмат хоҳад намуд. Ҳамчунин, аз ин монография муҳаққиқони ҷавон, унвонҷӯён ва дигар хоҳишмандон чун маводи муфидовар метавонанд, баҳраманд гарданд.

ISBN N 978-99947-845-9-2

© Турсунова М. А., 2025.

МУНДАРИҶА

Ихтисораҳо ва аломагҳои шартӣ	5
Муқаддима	6

Боби 1. Маъкаи ҷуғрофӣ ва маълумоти мухтасари

таърихӣ минтақа	14
1.1. Баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳа дар осори илмӣ	18
1.2. Баррасии ҷойномҳои ҷуғрофӣ воҳа дар асарҳои адабӣ-бадеӣ	37
1.3. Баррасии ҷойномҳои воҳаи Сурхон дар фарҳангномаҳо	51
Хулосаи боби якум	55

Боби 2. Баррасии вижагӣҳои лугавии ҷойномҳои

воҳа	57
2.1. Қабатҳои лугавии ҷойномҳои воҳа	58
2.1.1. Ойконимҳои воҳа	59
2.1.2. Гидронимҳои воҳа	68
2.1.3. Оронимҳои воҳа	82
2.1.4. Этнотопонимҳои воҳа	87
2.1.5. Антропонимҳои воҳа	90
2.1.6. Фитотопонимҳои воҳа	94
2.1.7. Зоотопонимҳои воҳа	95
2.2. Баррасии этимологияи топонимҳо	96
2.2.1. Ҷойномҳои тоҷикӣ	98
2.2.2. Ҷойномҳои арабӣ	112
2.2.3. Ҷойномҳои туркӣ-муғулӣ	116
2.2.4. Топонимҳои омехта аз рӯи баромади забонӣ	118
Хулосаи боби дуюм	120

Боби 3. Баррасии вижагӣҳои сохтории ҷойномҳои

воҳа	122
3.1. Сохти морфологияи топонимҳои воҳа	124
3.1.1. Ҷойномҳои содаи воҳа	126

3.1.2. Ҷойномҳои сохтани воҳа	135
3.1.3. Ҷойномҳои мураккаби воҳа	144
3.1.4. Ибора-ҷойномҳо	149
Хулосаи боби сеюм	157
Хулоса	160
Феҳристи адабиёт	164
Замини 1. Лугати мухтасари ҷойномҳои ҷуғрофӣ воҳа	186

Ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ:

ав. – авестӣ	ванч. қад. – ванҷии қадим
ак. – акқоди	ГЗАХТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик
ар. – арабӣ	дар. – дарӣ
арам. – оромӣ	курд. – курдӣ
афғ. – афғонӣ (пашту)	лот. – лотинӣ
бал. – балучӣ	заб. фор. қад. – забони форсии қадим
бохт. – бохтарӣ	заб. фор. м. – забони форсии миёна
вах. – ваҳонӣ	ЗАХТ – забони адабии ҳозираи тоҷик
	мод. – модӣ
	мук. – муқоиса
	мунҷ. – мунҷонӣ, мунҷӣ
	осет. – осетинӣ (олонӣ)
	пахл. – пахлави
	рус. – русӣ
	сугд. – сугдӣ
	согд. – согдийский
	тоҷ. – тоҷикӣ
	турк. – туркӣ
	узб. – узбекӣ
	яғн. – яғнобӣ
	юн. – юнонӣ

МУҚАДДИМА

Баррасиву таҳқиқи ҷойномҳои ин ё он мавзеи таърихӣ аҳамияти ҳам назариявӣ ва ҳам амалиро молик буда, тавассути омӯзиши онҳо бисёр масъалаҳои муҳими таърихӣ, вижагиҳои лугавӣ ва дастури ин ё он забон дақиқ мегардад. Аз ин ҷост, ки шаклгирӣ ва рушди бештари ҷойномҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ба таҳаввули ҳаматарафаи забонҳои гуруҳи эронии хонадони хиндуюронӣ, хосатан, ба забони форсии дарии тоҷикӣ, саҳт рабт дорад. Забони форсии дарии тоҷикӣ аз шумули забонҳои дорои таърихи қадим ва таркиби лугавии пурғаноманди ин сарзамин махсуб ёфта, зиёда аз ҳазор сол чун забони расмӣ коргузори, илмию фарҳангӣ доништа шудааст. Гуфтаҳои мазкурро таҳқиқ баррасиҳои илмӣ сохҳои охири номшиносони Тоҷикистон, Русия, Узбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Афғонистону Эрон, ки доир ба таърихи чандин ҷойномҳои таърихии Осиёи Марказӣ ба анҷом расонидаанд ва рисолаву китобҳо интишор намудаанд, собит месозанд.

Муҳаққиқону таърихдонон ва ҷуғрофидонону сайёҳони асримиёнагии тоҷику форс ва араб дар роҳи муайян кардани ҷойномҳои мавзеву сарзаминҳои мухталифи Осиёи Марказӣ, минҷумла, сарзамини Чағониён //Сурхон (ҳоло вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон) ва дар гирд овардани ҷойномҳои мавзевҳои зикргардида фарҳангҳои ҷойном, осори алоҳидаи ҷуғрофии мухталифмавузӣ иншо карда, дар ин самт нақши бузурге гузоштаанд. Дар ин бобат номшиноси тоҷик Н. Офаридаев дар нигоштаи худ чунин баёни андеша кардааст: «Таълифоти ҷуғрофидонони қарнҳои IX-X, ки тахти унвони «Илм ал-масолик ва-л-мамолик» ёд мешаванд, аз маъхазҳои муҳиму диққатҷалбкунандае барои омӯзишу баррасии ҷойномҳои таърихии Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна махсуб мегарданд. Аз ҷумла, «Ал-масолик ва-л-мамолик»-и Асад ибни Хурдодбех [соли таълиф 864 м.], «Китоб-ал-хироч»-и

Аҳмад ибни Яъқуб (соли таълифи 891м.), «Мухтасари китоб-ул-булдон»-и Ибни Фақех (соли таълиф 903 м.), «Ат-танбия в-аш шароф»-и Масъудӣ (соли таълиф 843 м.), «Ал-масолик в-ал-мамолик»-и Абуисҳок Иброҳими Истахри (соли таълиф 951 м.), «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал (соли таълиф 978 м.), «Аҳсан-ат-тақосим»-и Макдисӣ (соли таълиф 983 м.), «Худуд-ул-олам минал Маширик илал Мағриб» (соли таълиф 982 м.), «Осор-ул-бокия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ ва монанди инҳо аз муҳимтарин таълифоти ин силсила махсуб меёбанд. Асарҳои яке аз муаллифони асри XIII Ёкути Хиравӣ дар таърихи топонимияи Шарқ мавқеи босазоро ишғол мекунад» [Офаридаев 2001, с. 3-4]. Ҳамчунин, ба ин шумор метавон номи асарҳои зеринро низ зикр кард, ки барои омӯзиши таърихи илми топонимияи тоҷик бузургтарин сарчашмаҳои бунёдии асримиёнагӣ махсуб меёбанд, аз ҷумла: «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Сафарнома»-и Носири Хусрави Кубодиёнӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Бальямӣ, «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ, таълифоти сафарномаҳои Алии Ҳамадонӣ, Сайид Ашрафи Ҷаҳонгард (Ҷаҳонгир) ва ғайра. Бо вучуди ин, доир ба масъалаи таҳқиқи маъноӣ, пайдоиш, густариш ва мансубияти забонию хусусиятҳои сохтории воҳаи Сурхон кори диссертатсионии алоҳида ба вучуд наомадааст, ки мубрами мавзӯи таҳқиқи моро таъмин намояд.

Топонимика чун шохаи илми алоҳидаи ономастика дар нимаи қарни XX дар асоси таълифи асарҳои пурқимату боарзиши муҳаққиқони ин соҳа роҳу шеваи муайяно пайдо карда, аз дастовардҳои номшиносии Русияву Аврупо баҳра бардошта, имрӯз дар рушду такомул аст. Мувофиқи маълумоти фарҳангҳои таҳассусӣ «топонимика (аз юн. *topos* – маҳал, макон ва *onyma* – ном), як ҷузъи ономастика буда, таъриху пайдоиш, инкишоф, маъно мундариҷа ва макони интишори номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо)-ро меомӯзад». Аз ин ҷост, ки доир ба ҷойномҳои минтақаҳои гуногуни Осиёи Марказӣ дар

осори чуғрофӣ, таърихӣ ва адабию фарҳангномаҳои дар асарҳои гуногун навишташуда маълумоти ҷолибе пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, дар асари чуғрофии «Худуд-ул-олам» (асри XI) доир ба ҷойномҳо, муҳити чуғрофӣ, ҳайати этникӣ ва манбаъҳои зеризаминии мавзъҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла Мовароуннахр, маълумот дода мешавад, ки ҳеле ҷолиб буда, пешниҳонанда нақшу тасвири воқеии он маҳал ҷилвагар мегардад. Лугату фарҳанго низ яке аз манбаъҳои муҳим барои маълумотгирӣ доир ба ҷойномҳо (маълумоти топонимӣ) махсуб меёбанд. Аз ин рӯ, маълум мегардад, ки топонимикаи тоҷик заминаи кавии илмиро соҳиб буда, дар тули садсолаҳо ташаккул ва инкишоф ёфта, дар ин соҳа асарҳои зиёде аз тарафи донишмандону адибон, чуғрофидонону сайёҳон навишта шудааст. Муҳаққикон қорҳои дар ин соҳа баанҷомрасидаро ба се марҳила тасниф мекунанд, ки ба марҳилаи сеюм таълифоти донишмандони рус ва аврупоеро, ки дар замони шуравӣ нигошта шудаанд, метавон дохил кард. Таҳқиқоти дар ин марҳила баанҷомрасидаро низ аз рӯйи мухтавошон метавон ба ду гурӯҳ дастабандӣ кард: 1) асарҳои таълифнамудан муаррихону номшиносон ва тоҷикиносоии Русияву Аврупо, ки дар бобати минтақаҳои гуногуни тоҷикнишини Осиёи Марказӣ осори зиёде нигошта, манзури муҳаққикон гардониданд; 2) асарҳои донишмандони зодаи Тоҷикистон, ки аз солҳои шуравӣ то кунун осори зиёде дар ин самт таълиф гардида, онҳо доир ба мавзъҳои таърихӣ минтақа маълумоти зиёде овардаанд.

Таълифоту таҳқиқоти академик В. В. Бартолд, топонимшиносон Э. М. Мурзаев, А. И. Попов, В. Л. Топоров, тоҷикиносои М. С. Андреев, Л. В. Ошанин, Е. М. Пешерова, лаҳҷашиносон В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, Т. Н. Пахалина, В. С. Соколова, сугдшиносон О. И. Смирнова, А. Л. Хромов, В. А. Лившиц, А. А. Фрейман, М. Н. Боголобов, Ж. Лазар ва ҷанде дигарон аз рӯйи мазмуну мундариҷаашон мансуби гурӯҳи авваланд ва

таълифоти ин донишмандон барои таҳқиқи манбаъҳои ин соҳа заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар ин ҷо хидмати донишманди рус В. В. Бартолдро, махсусан, дар баррасиву омӯзиши топонимҳои мавзъҳои гуногуни таърихӣ Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхон, зикр кардан аини мудаост ва таълифоти ӯ дар ин соҳа бунёди доништа мешавад. Дар таълифоти ӯ, тавре гуфтем, доир ба топонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти муҳим ба назар мерасад, ки онҳо дорои арзиши зиёди таърихӣ аст [Бартолд 1964]. Дар таълифоти муҳаққиқи дигари минтақа Э. М. Мурзаев низ номвожаҳои воҳаи Сурхон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [Мурзаев 1978]. Муҳаққиқи дигар З. А. Розенфелд баробари мавриди баррасӣ қарор додани вижагиҳои лаҳҷавии ин ҷо мавзъ, ҳамзамон доир ба ҷойномҳои ин минтақаҳо низ дар таълифоти худ иброи андеша кардааст [Розенфелд 1962]. Ҳамчунин, муҳаққиқони дигар, чун О. И. Смирнова, А. Л. Хромов ва ҷанде дигарон дар таҳқиқи омӯзиши ҷойномҳои минтақа, ҳосатан таҳқиқи баррасии ҷойномҳои марбут ба об ё гидронимҳои худуди сарғаи Зарафшон ва воҳаи Ягноб саҳми беандоза гузоштаанд. Махсусан, таълифоти илмӣ забонинос А. Л. Хромовро алоҳида зикр кардан лозим аст, ки ба омӯзишу ғирдоварии маводи топонимии минтақаи сарғаи Зарафшон ва лаҳҷаҳои қухистонии забони тоҷикӣ машғул гардидааст ва осори зиёде дар ин соҳа таълиф карда, сайри таърихӣ ҷандин ҷойномҳоро нишон додааст [Хромов 2010].

Асарҳои таълифнамудан муҳаққиқони зодаи Тоҷикистонро метавон ба гурӯҳи дигар шомил кард. Таълифоти зерини муҳаққиқони тоҷик, чун Р. Ҳ. Додиҳудоев, С. Сулаймонов, Н. Офаридаев, Ш. Исмоилов, О. Муҳаммадҷонзода, Ҷ. Алимӣ, Д. Ҳомидов, А. Абдунабиев, Р. Шоев, М. Шодиев, Б. Тураев ва ҷанде дигарон аз ҷанд ҷиҳат ҷолиби диққат буда, дар таълифоти ин донишмандон ҷойномҳои алоҳидаи Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар байни ин муҳаққиқон қорҳои таҳқиқоти Р. Ҳ. Додиҳудоев махсус

метавон зикр намуд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҷойномҳои эронӣ, хосатан, мавзеи Бадахшон, чандин даҳсола заҳмат кашидааст. Дар асари ӯ «Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир (дар асоси маводи гуруҳи язғулумӣ-шутноӣ)» ва дар дигар таълифоташ доир ба қабатҳои лугавии топонимҳои забони тоҷикӣ ва забонҳои помӣ, маънои лугавӣ ва доираи қорбурди онҳо масъалагузори ба назар мерасад [Долихудиёв 1980]. Таълифоти С. Сулаймонов «Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави (XIII в.)» низ дар топонимшиносии тоҷик дастоварди нав маҳсуб меёбад ва аз аввалин рисолаҳои илмӣ дар ин соҳа доништа мешавад. Забониносои Ш. Исмоилов муҳаққиқи топониму микротопонимҳои ноҳияҳои минтақаи Рашт (Қаротегин) маҳсуб ёфта, дар таълифоти хеш топонимҳои ин минтақа ва ҷойномҳои он чор аз нигоҳи забонӣ мавриди баррасӣ қарор додааст [Исмоилов 1999]. Микротопонимҳои ноҳияҳои Ванчу Дарвози ВМКБ-ро забониносо Н.Офаридаев, топонимия ва микротопонимияи мавзеи Кӯлобро Ҷумъахон Алимӣ, топонимия ва микротопонимияи воҳаи Ҳисори Тоҷикистонро О. Б. Муҳаммадҷонзода таҳқиқ намудаанд, дар таҳқиқи номшинос Д. Ҳомидов таҳлилу баррасии забонии топонимияи воҳаи Кешрӯд, ҷойномҳои ифодакунандаи мавзёҳои оби минтақаҳои таърихӣ тоҷикнишини Осиёи Миёна аз нигоҳи маъно, сохту таркиб, вижагӣҳои лугавӣ ва таърихиро этимологӣ баррасӣ гардидаанд. Ҷойномҳои воҳаи Яғноб ва ҷойномҳои субстрати сугдии ноҳияҳои Варзоб, Деваштич ва шаҳри Панҷакат аз нигоҳи маъноиву лугавӣ ва сохторро решашиносии дар таҳқиқоти густурдаи забониносо Б. Б. Тураев баррасӣ гардидаанд.

Корбурди ҷойномҳо ва номи одамон дар осори таърихи ва бадеӣ низ аз назари муҳаққиқони номшинос берун намондааст. Аз ҷумла, дар таълифоти С. Абодуллоева ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ

(асри XII) ва осори манзуми тасаввуфӣи Саной, Аттор ва Ҷалолиддини Балхӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, М. Шодиев ҷойномҳои асарҳои устод С. Айний, Р. Шоев ономастикаи «Самаки айёр», Д. Майнусов антропонимҳои «Шохнома»-и Фирдавӣ, С. Қурбонмамадов поэтонимҳои «Шохнома»-и Фирдавӣ, Ҷ. Темуров антропонимҳои «Ҳазору як шаб», Ф. Давлатова топониму микротопонимҳои «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, Э. Давлатов баъзе масъалаҳои ономастикӣи «Қассас-ул-анбиё», Р. Холназаров масоили ҷанбаҳои этнолингвистии гӯйишҳои тоҷикии ноҳияи Лахш мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар баробари ин, роҷеъ ба ҷойномҳои таърихиро ҷуғрофии Варазӯд ё Мовароуннахр осори зиёди таҳқиқотӣ берун аз Тоҷикистон, хосатан, кишварҳои ҳамсояи Осиёи Миёна, нигошта шудааст. Дар таҳқиқоти номшиносони узбек Ш. Қодиров [1970], Т. Раҳматов [1973], Ш. С. Камолитдинов [2006], Т. Нафасов [1989], Р. Буриев [2010], Р. Х. Бобохоҷаев [1993] ҷойномҳои дар қаламрави имрӯзаи Ўзбекистон мавҷуд буда, чун Самарқанд, Тошқанд, Хоразм, Қашқадарё, Ургут, Бойсун ва амсоли инҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Доир ба ҳудуд ва манотиқи дигари ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна низ таҳқиқоти зиёди топонимӣ аз ҷониби топонимшиносон чун С. Атаниёзов [1966], С. Губаева [1973; 1983], Е. Койчубаев [1967] ва ҷанде дигарон ба анҷом расонида шуда, дар таҳқиқоти онҳо баробари таҳлили ҷойномҳои туркии минтақаи ҳудашон, инчунин, ҷойномҳои мансуб ба забонҳои эронӣ низ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Ш. Шарҳу тавзеҳҳои ҷойномҳои ин минтақаи бузурги таърихӣ дар лугатномаву фарҳангҳои пешинаи тоҷикӣ низ ба назар мерасанд ва он шарҳу тафсири ҷойномҳое, ки аз ҷониби баъзе муаллифон пешниҳод шудаанд, то имрӯз арзиши илмӣ худро аз даст надода, онҳоро чун сарчашмаи бозғитимод метавон барои таҳқиқи ҷойномҳои минтақа дар таърихи забонҳои эронӣ истифода намуд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳкиро дар он мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба воситаи таҳқиқи ҷиҳатҳои лугавии ҷойномҳои воҳа доир ба якҷанд викагиҳои лугавӣ ва услубии забони адабии тоҷикӣ, махсусан, доир ба қабатҳои лугавии марбут ба ҷойномҳои забони тоҷикӣ баёни андеша карда, натиҷаҳои илмӣ ба даст овардари барои таълифи китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ ва ҷуғрофияи таърихӣ муосири ин сарзамин мавриди қорбурд қарор додан мумкин аст. Маводи топонимии минтақаро дар таҳияи фарҳангу лугатномаҳои топонимии забони тоҷикӣ истифода кардан мувофиқи матлаб ҳоҳад буд. Инчунин, моҳияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки маводи диссертатсияро дар машғулиятҳои назариявӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ, лаҳҷашиносӣ, шевашиносӣ таърихӣ, мардумшиносӣ, бостоншиносӣ, таърихи кишварҳои Осиёи Марказӣ дар факултетҳои филологӣ, забонҳои Аврупо ва Осиё, таърих, ҳуқуқ ва лиғар бахшҳои илмҳои ҷамъиятшиносӣ мавриди истифода қарор дода, вожагони хосаи номшиносиро дар лугатномаҳои соҳавӣ, хусусан, фарҳанги топонимӣ истифода бурдан ба матлаб мувофиқ аст.

Зарурияти рӯ овардан баин мавзӯ, яъне таҳлил ва баррасии забоншиносӣ ё лингвистии номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон дар он аст, ки ба ин мавзӯ дар забоншиносии тоҷикӣ то ҳол қори таҳқиқотӣ ба анҷом нарасида аст. Бинобар ин таҳқиқи мавзӯи мазкур дар топонимияи тоҷикӣ бозгӯйҳои тоза ҳоҳад дод. Ҷунки мабҳаси (объекти) таҳқиқ аз сарзаминҳои ҳеле бостонии тоҷикон буда, унсурҳои қадимаи забони тоҷикӣ дар топонимҳои ин мавзеъ нақши худро гузоштааст, ки доир ба ин ҷиҳатимасъала дар асар мисоли фаровон оварда шудааст.

Гузашта аз ин ҷолибияти мавзӯ дар он аст, ки барои омӯзиши таърихи забон ва шеваҳои забони тоҷикӣ маводи топонимии ин воҳа ҷун санад ё далели таърихӣ хизмат ҳоҳад намуд. Муаллиф аз имкони фароҳамомада

истифода карда ба забоншиносон, профессорон Н. Офаридаев, Д. Ҳомидзода, Б. Тураев, устодони кафедраи забони тоҷикӣ ва рӯзноманингории ДБЗХТ ба номи С. Улугзода ва лиғар устодону хаводорони методикаи таълими забон ва адабиёти факултети забон ва адабиёти тоҷикӣ ДДОТ ба номи С. Айни барои маслиҳатҳои муфидашон изҳори миннатдорӣ баён менамояд.

БОБИ 1. МАВКЕИ ЧУГРОФӢ ВА МАЪЛУМОТИ МУХТАСАРИ ТАЪРИХИИ МИНТАКА

Матолити мукаддамотӣ. Тоҷикон аз миллатҳои қадимаи Осиёи Марказӣ махсуб ёфта, дорои фарҳангу забон ва расму оини бостонианд. Тибқи маълумоти китоби муқаддаси оини зардуштӣ «Авесто» дар ибтидо гузаштагони мо ба чорводорӣ ва баъдан бо пешаи кишоварзӣ шугл варзида, мавзёҳои обиву сарсабزو механи азалии худ хондаанд. Ҳамон паҳнои бузурги Ориёно – «Ариянам Ваеҷах» механи қадимие, ки эшон интиҳоб кардаанду зиндагиро идома медиҳанд, имрӯз бо номҳои гуногуни таърихӣ ёд мешаванд, имрӯз бо номгузориашон марбут ба машғулият, ҳудуди чуғрофӣ ва ба ҳодисаҳои табиёи таърихӣ аст. Аз ин ҷост, ки ҳар қойноми минтақаи Осиёи Марказӣ баромади забонӣ дошта, дар номгузориҳои ин мавзёҳо забонҳои эронӣ баргариӣ бешро соҳибанд. «Забонҳои эронӣ ва тамаддуни эронӣ мафҳуми васеъ буда, дар навбати худ омӯзиши забону тамаддуни халқҳои гуногунро, ки дар гузашта аз як халқи эронинажод пайдо шудаанд, вазифаи асосии худ қарор медиҳанд. Азбаски халқҳои эронинажод таърихи дурударози ташаккули худро аз сар гузаронидаанд, ҳудуди таърихӣ тамаддуни онҳо низ васеъ буда, аз давраҳои қадим то давраи имрӯзаро дар бар мегирад. Қатбаҳои форсии қадим ва матни Авесто, адабиёти динӣ ва дунявии форсии миёна, ҳуҷҷатҳои дар рӯйи лавҳаҳои гилин нақшгардидаи забони паҳлавӣ, осори ҳаттии сугдӣ, қатбаҳои бохтарӣ, дастхатҳои форсии классикӣ, навиштаҳои забонҳои муосири форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, пушту, курдӣ, осетинӣ, эҷодиёти фолклории забонҳои эронӣ бехатти имрӯз барои илми эроншиносии кунунӣ ҳамчун сарчашма ва объектҳои таҳқиқ хизмат мекунанд» [Мирбобоев 2015, с.17]. Ё ба таври дигар, осори ҳаттии шифоҳии миллати халқиятҳои эронитабор таърихи беш аз сеҳазорсола дорад ва аз «Авесто» то Рӯдакӣ ва аз Рӯдакӣ

то ба имрӯз рушду қамол ёфта, ба ҳазинаи маънавии умумибашарӣ дастовардҳои беназиреро эҳдо намудааст.

Бояд зикр кард, ки мавзёи ва шаҳрҳои имрӯзаи Осиёи Марказӣ ҳамчун қойномҳои таърихӣ дар сарчашмаҳои бозғитимоди ҳаттии чуғрофӣ, таърихӣ ва адабӣ сабт ёфтаанд, ки ба ин гуруҳи воҳаи Сурхонро низ дохил намудан мумкин аст. Дар асоси ин гуфтаҳо агар ба сайри таърихӣ воҳаи Сурхон дида дўзем, маълум мешавад, ки ин сарзамини таърихӣ қадима дошта, дар манбаъҳои ҳаттии пешин бо қандин номҳо аз қабилҳои Чағонрӯд, Чағониён, Сағониён, Сурхон, Сурхон ёд мешаванд. Мухим ин аст, ки дар сарчашмаҳо ҳудуди таърихӣ воҳаи Сурхонро чунин ташреҳ додаанд: «Сурхон воҳаи дар ҳудуди имрӯзаи вилояти Сурхон воқеъ буда, дар сарчашмаҳои ҳаттии таърихӣ, чуғрофӣ ва адабӣ чун манбаи қадима дар ҳудуди ҷанубу ғарбии вилояти Бохтари бостон қойгир будааст» [Ҳомидов 2018, 56]. Ҳоло ин водӣ дар ҳудуди вилояти Сурхонӣ Ҷумҳурии Ўзбекистон қойгир буда, вилояти номбурда дар қисмати ҷанубии Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст ва дар ҳайати ин ҳудуди маъмурӣ 13 ноҳия (Тирмиз, Ангор, Бойсун, Дехнав, Олтинсой [Зарқамар], Қизилриқ, Қумқурғон, Шўрчӣ, Шеробод, Сарисийёб, Ўзун, Ҷарқурғон, Музработ ва ғайра), 8 шаҳр (Бойсун, Дехнав, Тирмиз, Ҷарқурғон, Шарғун, Шеробод, Шўрчӣ, Қумқурғон), 7 шаҳрак (Ангор, Дўстлик, Қақайдӣ, Сарисийёб, Сарик, Ёлбаён, Хуррият), 114 деҳа (Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Хуфар, Даҳана, Даран Нихон, Сино, Қурғонча, Бибишарин, Пасисурхӣ, Авлод, Қучақ, Сарисийёб, Шўроб, Работ, Маҷай, Қофурун, Шўрсой, Оқҷар, Пудина, Ҷақҷақ, Сурхоб, Хондиза ва ғайра) ва ғайра шомиланд. Гуфтан ҷоиқ аст, ки ақсари ин шаҳру шаҳрак ва дигар топонимҳои таърихӣ қухан доранд. Барои мисол ба таърихи ҷанде аз ин қойномҳо, чун Тирмиз, Бойсун, Хуфар, Шеробод, Хондиза ва монанди инҳо мутаваҷҷеҳ шавем, маълум мешавад, ки дар воқеъ ин сарзамини таърихӣ ниҳоят қадим дошта, дар сарчашмаҳо дар бобати қадима

будани ин водӣ андешаҳои ҷолиби диққат ғардидаанд. Бо вучуди он ки, ин мавзеи таърихӣ бо унвони Ҷагонрӯд дар манбаъҳои хаттӣ зикр ғардидааст, мавҷуд будани дарёву рӯд ва нахру рӯдакро низ фаромӯш набояд кард. Дар шинохти топонимияи ин сарзамин номшиносони зерини ватаниву хориҷӣ, чун В.В. Бартолд [Бартолд 1964], Б. Худойбердиев [Худойбердиев 1973], Т. Нафасов [Нафасов 1989], Х. Холмуминов [Холмуминов 1993], Т. Х. Бобо-хочаев [Бобохочаев 1993], Т. Ш. Камолитдинов [Камолитдинов 2006], О.О. Мухаммадҷонзода [Мухаммадҷонов 2013], С. Қ. Қораев [Қораев 2015], Д. Ҳомидов [Ҳомидов 2018] ва ҷанде дигарон кори пажуҳишӣ хешро дар ҳамин самт ба анҷом расонидаанд. Рисолаҳои илмӣ онон аз ҷандиқхат диққатҷалбкунанда буда, дар онҳо зикр мегардад, ки дар ҳудуди воҳаи Сурхон (вилояти Сурхондарёи кунунӣ) халқҳои тоҷику узбек аҳлона зиндагӣ мекунанд ва аз замони бостон инҷониб будубош доранд ва аз ин ҷост, ки дар номгузории ҷойномҳо муассирӣ забонҳо нишон дода мешавад. Албатта, муҳаққиқон баъзан ба таҳрифкорӣ даст зада, баъзе ҷойномҳои ҷуғрофӣ таърихро аз нигоҳи мансубияти таърихи забонҳои туркӣ доварӣ мекунанд. Ғалату таҳрифкорихо нисбат ба ҷойномҳои ҷуғрофӣ таърихӣ, чун Бойсун, Шеробод, Тирмиз, Заркамар, Ҳуфар, Ҷун ва монанди инҳо, аз ҷумла дар нигоштаи топоним-шиносон Х.Холмуминов [Холмуминов 1993, 166] ва Т. Нафасов [Нафасов 1989, с.113] ҷо-ҷо ба назар мерасанд.

Воқеият ин аст, ки аксарияти топоним ва микротопонимҳои воҳаи Сурхон ва дигар манотиқи Осиёи Марказиро номвожаҳои баромалашон эронӣ ташкил медиҳанд, алаҳусус, номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон билқул номвожаҳои субстратии забонҳои бохтарӣ ва сугдӣ буда, баъдан аз забони тоҷикӣ маншаъ мегиранд. Топонимҳои қадимаи туркӣ дар Осиёи Миёна аз асрҳои XI-и мелодӣ пайдо шудан гирифтанд, аммо ҷойномҳои туркӣ-узбекӣ бошанд, дар нимаҳои дуҷоми асри XIII ва асрҳои XIV-XV дар ин пахнон, аслан, ориёинишин пайдо мешаванд.

Тибки сарчашмаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон чун таркиби ҷудонашавандаи воҳаи Ҳисор аз замонҳои ҳеле қадим бо номҳои Ҷағониён, Ҷагонрӯд ва дар навишти арабӣ Сағониён ёд шуда, ҳоло унвони вилёти Сурхондарёро дорад. Воҳаи Ҳисор, ки воҳаи Сурхондарё низ дар таркиби ин водӣ шомил буд, дар осори ҷинӣ бо унвони «Суман» ва дар маъхазҳои арабиву тоҷикӣ ҳамчун «Шумон» зикр шудааст. «Дар забони авестой вожаи «Шумон» дар шакли «шиман» истифода шуда, маънои «нишастгоҳи баланд»-ро ифода мекунад. Дар забони сугдӣ нав (яғнобӣ) низ то имрӯз ин вожаҳои авестой бо ҳамин шаклу маънои лугавӣ истифода мешаванд: яғн. (сугдӣ нав) *ši-bolo*, баландӣ, *tep // тауп => tēp* - дех, деҳа, бошишгоҳ, сукунатгоҳ. Муаллифи «Худуд-ул-олам» онро «қохи борақх» маънидод намулдааст» [Худуд-ул-олам 2008, 69].

Мулки Ҳисор таърихан дар сари роҳи яке аз шоҳҳои муҳими Роҳи бузурги абрешим мавқеъ дошта, муаррихон ва бостоншиносон ба ин назаранд, ки Шумон бо Хитой ва Ҳиндустон дар Шарқ ва бо Мисру Византия дар Ғарб робитаҳои хуби тичоратӣ доштааст. Сарчашмаи муътабаре, ки масъалаи гузариши роҳҳои тичоратиро ба воситаи воҳаи Ҳисор зикр кардааст, асари Птоломей «Дастурҳои ҷуғрофӣ» аст, ки ханӯз соли 177-уми мелодӣ навишта шудааст. Дар он асар, аз ҷумла доир ба Шумон, ҷунин ибрази назар шудааст: «Шумон шаҳри нодири меъмори ва фархангӣ низ ба ҳисоб рафта, аз рӯи нақшаи шаҳрсозӣ дар даврони гузашта дар минтақа беҳамто будааст» [Пянков 1991, 10].

Воҳаи Ҳисор (Ҷагонрӯди таърихӣ низ ба ҳамин сарзамин дохил буд.-Т.М.) яке аз сарзаминҳои бостонии куҳанбунёд маҳсуб ёфта, дар қисмати шарқӣ ғарбӣ давлати Бохтари бостонӣ воқеъ буда, ҳоло дар ҳудуди шимоли ғарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷанубии Ҷумҳурии Узбекистон мавқеъ дорад. Ҳудуди таърихӣ бостонии ин сарзаминро имрӯз бо унвони воҳаи Ҳисор зикр мекунанд, ки дар ҳудуди ин сарзамин деҳаҳои тоҷикӣ ва узбекӣ

хушманзар ва шахру шахраҳои куҳану бостони ободу зебои зерин ҷойгиранд, ки номи чанде аз онҳоро ин ҷо зикр мекунем: Бибиширин, Бойсун, Бурс, Дарбанд, Кургонча, Пачоб, Пасисурхӣ, Сайроб, Сурхоб, Чакчак (номи деҳаву деҳкадаҳо дар худуди ноҳияи Бойсун), Дашти Набот, Дараи Нихон, Дахана, Дехнав, Сина (номи деҳаву деҳкадаҳо дар худуди ноҳияи Дехнав), Душанбе, Қараток/Қаратог, Регар, Чангоб (номи мавзёҳо дар худуди Тоҷикистони сохибистиклол), Сариосиёб, Тупаланг/Туфаланг, Узун, Хонакоҳ, Хондиза, Хуфар, Шаргун (номи мавзёҳо дар худуди ноҳияҳои Сариосиёб ва Узун), Тирмиз, Шеробод, Заркамар (Олгинсой) ва ғ. Бояд гуфт, ки аксари ин ҷойномҳо дорон таърихи куҳананд. Инчунин, аз худуди воҳаи Сурхон рӯдҳои калонтарини воҳаи Ҳисор, ҷун Кофарниҳон, Хонакоҳ, Сурхон, Туфаланг, Лучоб, Варзоб ва шохобҳои зиёди ин дарё ҷорӣ мегарданд.

Умуман, воҳаи Сурхон дар анбуҳи каторкӯҳи Ҳисору Боботоғ, ки воқеъ дар худуди водии Ҳисоранд, ҷойгир гардидааст. Оғозҳои водии Ҳисор мавзёҳои Обигарму Файзобод ва интиҳояш – шаҳри Тирмизи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз ин ҷост, ки мо дар ин боб доир ба манбаъҳои хаттиё, ки дар онҳо роҷеъ ба воҳаи Сурхон нигоштае оварда шудааст, маълумот медиҳем. Маълумоти овардаи мо вобаста ба мухтавояшон фарогири осори илмӣ таърихӣ, ҷуғрофӣ, динӣ ва лугату фархангоянд, ки дар поён доир ба ҳар яки ин бахш маълумоти алоҳида оварда мешаванд.

1.1. Баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳа дар осори илмӣ

Сурхон ҷун воҳа ва ҷун ҷузыи ҷуғрофӣ воҳаи Ҳисор дар осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабиё бадеӣ бо номи Ҷагонруд, Ҷағониён, Сахонруд, Сурхон зикр мегардад. Осори илмӣ номбурдари низ дар навбати худ ба асарҳои илмӣ таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабӣ ҷудо намуდან мумкин аст. Ин осорро низ вобаста ба мухтавояшон ва замону

мақонашон ба гуруҳҳои қадима, асрҳои миёнагӣ ва даврони нав дастабандӣ кардан мумкин аст.

Асарҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ қадим. Маълумоти нахустинро дар бораи воҳаи Сурхон аз катибаҳои қадими мансуб ба замони Ҳахоманишиён, осори адабиёву таърихӣ даврони Сосониён ва мансуб ба забонҳои суғдиёву бохтарӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар катибаҳои меҳии забони порсии бостон роҷеъ ба давлатдорини шохони Ҳахоманишиён, кишваркушоии онҳо ва марзи таърихӣ ин сулолаи таърихӣ маълумоти назаррас дида мешавад. Аз ҷумла, дар сағри шашуми катибаи хатти меҳии Дороюш ё катибаи Бесутун (Бағистон) доир ба худуди таърихӣ давлатдорини Ҳахоманишиён маълумоти зерин оварда шудааст: «*Satiy Dārayavahuš xšayaθiya imā dahyava tya manā ratīyaisa vašnā Ahuramazdaha adamšam xšayaθiya aham, Parsa, Huvja, Bābiruš, Asura, Arabāya, Mudrāya tyaiy drayahya Sparda, Yauna, Māda, Armina, Katratuka, Parsava, Zranka, Haraiva, Huvarazmiy, Bāktirīš, Suguda, Gandara, Saka, Sataguš, Harahutiš, Maka fraharvām dahyava XXIII*» (Меъёд Дорошох: ин кишварҳо, ки ба мэн тобеъ шуданд, бо хоҳиши Ахурамазда мэн – шон шох будам: Порс, Суза, Бобул, Сурия, Арабистон, Миср, онҳое, ки дар он тарафи дарё, ҷун Спарта, Юнон, Мод, Арманистон, Каппадоккия, Парфия, Зарангистон, Ҳирот, Хоразм, Балх, Суғд, Гандара, Сакастон, Сатагедия, Хузистон, Макка-ҷамъ кишварҳо 23)» [Каримов 1986, С.30-31]. Инчунин, дар асари муаррихи юнонии асри V пеш аз мелод «Таърихи Ҳеродот» низ маълумот дар бораи қавмҳои ориёнтабор, ҷун сақоиҳо, бохтарӣҳо, суғдиҳо, хоразмиҳо ва монанди инҳо пайдо намуდან мумкин аст, ки дар ин бобат таърихшиноси Русия И. В. Пянков ҷунин ибрази андеша мекунад: «Дар катибаҳои хатти меҳии мутааллиқи шохони Ҳахоманишиён ва дар асари «Таърихи Ҳеродот»-и таърихшиноси юнонии қарни V қабл аз мелод оид ба марзҳои қадими Осиёи Марказӣ маълумот пайдо намуდან мумкин аст, инчунин,

маълумоти муфиду ҷолибро дар навиштаҳои сайёҳони араб, чун Ал-Макдисӣ, Ибни Ҳавқал, Ал-Истаҳрӣ ва дар нигоштаҳои таърихшигори ҷуғрофиядонон, яъне аз «Таърихи Байҳақӣ», «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Бухоро»-и Муҳаммад Наршахӣ, «Таърихи Систон», «Аҷоиб-ул-булдон», «Худуд-ул-олам», «Форснома»-и Ибни Балхӣ ва ҷанде дигарон пайдо намудан мумкин аст» [Пянков 1991, 4]. Осори мансуб ба муаррихони бостонро низ метавон ба ҷунин гуруҳҳо тасниф кард:

- а) осори давраи қадим;
- б) давраи нав.

Ба гуруҳи осори давраи қадим, аз ҷумла, осори ҳатти Ҳахоманишӣ, осори парфиянӣ, бохтарӣ, сугдӣ ва сакӣ-хутанӣ, осори пахлавӣ, инчунин таълифоти маррихону ҷуғрофидонони Чину Рум ва Араб таълифнамударо мансуб доништан мувофиқи мақсад аст, ки мувофиқи сарҷамҳои мансуб ба ин гуруҳ воҳаи Сурхонро сарзамини қадим доништаанд ва роҷеъ ба ин водӣ маълумоти диққатҷалбкунандаро дар навиштаҳои зикр кардаанд. Аз ҷумла, доир ба ин сарҷамҳои қадим муаррих И.В.Пянков ҷунин менигорад: «Мо маълумотро метавонем аз нигоштаҳои таърихшигори сайёҳони Чину Рум, чун Ктесий, Ариан, Куртсий, Руф, Птоломей, Арасту, Сюан-Сзан, Хой Чао ва сайёҳони араб Ибни Ҳавқал, Ал-Макдисӣ, Ал-Истаҳрӣ, Ал-Ёкутӣ ва амсоли инҳо пайдо намоем» [Пянков 1991, 5]. Аз рӯйи ин нигошта натиҷагирӣ намудан мумкин аст, ки асарҳои таълифнамудаи муаррихону ҷуғрофиядонони бостонӣ аз аҳамияти махсуси илмӣ ӯрӣ набуда, аз он нигоштаҳо муҳаққиқон имрӯз низ метавонанд баҳрабардорӣ намоянд. Зеро дар таълифоти онҳо маълумотҳои тоза ва нав ба нави муътамад доир ба таърихи кишварамон оварда шудаанд. Аз ҷумла, муаррихи Юнони Қадим Ариан, ки дар лашкаркашиҳои Искандари Мақдунӣ [329-327 пеш аз мелод] ба сарзамини Сугду Бохтар (Осиёи Миёнаи имрӯз -Т.М.) ҳамроҳӣ дошт, дар бобати ҷангу забткориҳои ин сарлашкар ҷунин ибрози андеша

кардааст: «Искандар баъд аз гузаронидани зимистон дар ноҳияи Навтак кори сугдхоро карда, ба пешӣ паретаҳо, пеш аз ҳама ба деҳаи Ҳорион ҳаракат мекунад... Авваларо дар ноҳияи Дерсент (эҳтимол Дарбанди ҳозира - Т.М.) дар кӯҳҳои Бойсунтов ва дуомиро дар ноҳияи Пули Сангини Ваҳш ҷойгир мекунад... Тайёри ба ҳамлаи душвор ба маконе анҷом ёфт, ки он ҷо ҳарсанги бисёр мавҷуд аст, Ҳорион таслим шуда ва ҳатто ба мақдунӣҳо озуқа ёри дод...» [Пянков 1991, 29]. Аз маълумоти зерини Ариан ба осонӣ фаҳмидан мумкин аст, ки қадами номубораки Искандари Мақдунӣ ба воҳаи Сурхон низ расида будааст ва зикри номи топоними ин воҳа дар шакли Бойсунтов гувоҳи он аст. Гузашта аз ин, «дар нигоштаҳои муаррихони Юнони Қадим берун аз Бойсунтов ва Навтак инчунин номи ҷандин маҳалу мавзёҳои воҳаи Ҳисор, чун Сурхон, Дари Оҳанин, Дарбанд, Сайроб, дараи Бӯзғолаҳона, Дарбанддарё, Сунич зикр гардидаанд» [Пянков 1991, 50]. Ба навиштаи муҳаққиқ И.В.Пянков рӯшанӣ мебарояд андохт, ки дар аҳди Искандар тамоми марзҳои Осиёи Марказӣ ориёинишин буданд ва кӯҳҳои Сурхони қадим «Бойсунтов» ном надошта, балки қаторкӯҳҳои Сунич (Бойсуни имрӯз) ном дошт, аз воҳаи сугдӣи сунӣ - баландӣҳо, серкӯҳа, кӯҳистон, фарозиҳо, макони кӯҳтегаҳо. Навиштаҳои зерин бар он шаҳодат медиҳанд, ки, дар аҳди бостон воҳаи Сурхон, воқеан, як ҷузъи сарзамини Бохтар ободу зебо доништа мешудааст ва диққати лашкаркаши ҷаҳонӣ - Искандари Мақдуниро ба худ низ ҷалб кардааст ва ӯ лашкари зиёди худро барои тасарруфи ин воҳаи афсонавӣ сафарбар карда, «дар соли 329 пеш аз мелод бо неруи бузурги сипоҳони худ ин маконро ба ихтиёри худ дохил карда, пасон ба тасарруфи ноҳияҳои дигари Бохтар оғоз кардааст» [Пянков 1991, 48-50]. Оид ба лашкаркашиҳои Искандари мақдунӣ гаддору ҳарис (Александр Македонский) донишманди бузурги англис Мерри Бойс ҷунин менигорад: «...дар яке аз порчаҳои ҳатти қадимаи забони сугдӣ номи Искандари Мақдунӣ (Александр Македонский) дар қатори

гунахорони бадтарини таърихи башариат чой дода шудааст... Дар мутуни пахлавии Зардуштӣ Искандарро лаънат карда, уро «Искандари гучастаг (нафратангез, иблис)» номидаанд, ки кадамаш ба Ориёна хазон овард» [Бойс 1988, 80]. Аз рӯи навиштаҳои муҳаққиқон (ки Шераки Ориён онро дар мақолаи хеш дар «Мароми пойтахт», № 12, с.8, 31. 03. 2021 меорад): «Искандари Макдунӣ зишттарин ягмогари рақами 1-и таърих аст, ки ҳангоми забткориҳои давлати Порс зиёда аз 4500 тонна тиллоро ба яғмо бурд» [Шераки Ориён 2021, 8].

Бар ҳилофи Искандар тамоми шохону шаханшоҳони ориёитабор, мисли Куруши Кабир, Дороюши I, Ардашери I, Кайхусрав, Фаридун, Хусрави Парвиз, Анушервон, Спитамен, Деваштич, Исмоили Сомонӣ ва ғайра ҳама кишваркушою боадолат, фарҳангпарвар ва шаҳрсозу тамаддунофар буданд, чунки ин аз ҳислатҳои азалии нажоди асилзодаи онон буд. Бояд гуфт, ки дар таълифоти таърихнигорони Юнони бостон асмоя мавзъ ва ҷойномҳои Мовароуннаҳр ё Осиёи Миёна бештар дар шакл ё ифодаи юнонӣ зикр гардидаанд. Барои мисол ҷойномҳои марбут ба мавзъҳои об ва ҷойи зисти одамонро ба таври зерин меорем: «Номи дарёҳои Омударё (Оксус), Сирдарё (Танаис, Рокс), Зарафшон (Политимент), Панҷ (Кокчи), номи шаҳри Хучанд (Александрия), Истаравшан (Киропол) ва амсоли инҳоро дидан мумкин аст, ки дар таърихномаҳои бостонии юнонӣ дар шакли юнонӣ омадаанд» [Пянков 1991, 60-65].

Дар маҷмӯъ, маводи манбаъҳои ҳатти қадима ва асрҳои миёнаро бо назардошти фарогирии ҳодисаву воқеаҳои таърихиашон ва ҷиҳатҳои ҷуғрофиашон ба гуруҳҳои зерин дастабандӣ кардан мувофиқи мағлаб аст:

а) осори ба таърихи умумии мардуми Осиёи Миёна бахшидашуда;

б) осори ба таърихи маҳали алоҳида бахшидашуда.

Ба гуруҳи аввали манбаъҳо осори беши таърихӣ мутааллиқ буда, «Таърих-ул-расул-ва-л-мулук» («Таърихи пайгамбарону шохон») яке аз онҳост ва ба таърихи

пайгамбарон бахшида шудааст. Муаллифи асари мазкур муаррихи арабзабони эронӣ Табарӣ (839-923) маҳсуб ёфта, воқеаҳо ва ҳодисаҳои даврони худро тасвир кардааст. Ин асарро Балъамӣ Абуалӣ Муҳаммад аз лафзи арабӣ ба забони порсии дариин тоҷикӣ мутарҷимиву мухтасар карда, дар чор ҷилд ба таъъ расонидааст [Неъматов 1989, с. 10].

Асари Гардэзӣ бо унвони «Зайн-ул-ахбор» низ аз манбаъҳои муҳим доир ба таърихи Хуросони замони Тахориён, Сафориён ва Сомониён маҳсуб меёбад ва оид ба таърихи умумии асри XI кишварҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон маълумот медиҳад.

Осори ҷуғрофиии ба арабӣ таълифгаро ба гуруҳи дувуми манбаъҳо дохил кардан мумкин аст.

Дар ин осори ҷуғрофии ба арабӣ таълифгарта маълумоти ҷаһрасу бозътимод ба ҷуғрофияи табиин музофоту навоҳии Мовароуннаҳру Хуросон, ҷойгиршавии шаҳро ва маҳаллаҳои сернуфуз, роҳҳои масофаи тулони-дошта, вазъи истеҳсолоти бадастовардаи ҳунармандон, кишоварзон, истихроҷи маъдан, тичорат қайд гардида, ҳамчунин, навьҳои зиёде дар маҳалҳои гуногун истеҳсолгардидаи мол, сарватҳои зеризаминӣ номбар шудаанд.

«Осори Абузайди Балхӣ (тақрибан солҳои 849/850-934 таълиф гардидааст), Ибни Фақеҳ (тақрибан дар охири асри IX – аввали асри X таълиф ёфтааст), Ибни Ҳавқал, Қудам (тақрибан дар нимаи якуми асри X таълиф гардидааст), Ибни Русто (тақрибан дар нимаи якуми асри X таълиф ёфтааст) ва Масъудӣ (тақрибан асри X), Истахрӣ (тақрибан асри X), Муқаддасӣ (тақрибан асри X), Яъқубӣ (тақрибан аввали асри IX) ва монанди инҳоро метавон дохил кард, ки ин осор ба забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ навишта шуда, то кунун ҳамчун сарчашмаи бозътимоди таърихӣ-ҷуғрофӣ доништа мешаванд ва ҷиҳати баррасии таърихи гузаштаи Мовароуннаҳру Хуросон ва паҳлуҳои ҷуғрофии он маводи фаровон дода метавонанд» [Неъматов 1989, 12].

Нигоштаю таълифоти сайёҳону мусташирикони Русияи асри XIX В. Безобразов, И. Бекчурин, В. В. Григорев, П. Е.

Кузнетсов ва чанде дигаронро ба гуруҳи савуми маъхазҳо дохил кардан мувофиқи матлаб хоҳад буд. Дар таълифоти эшон доир ба ҳудуди таърихӣ воҳаи Сурхон, мансубияти рустову деҳаҳои атрофи он ва, ҳамчунин, оид ба вижагиҳои ҷуғрофӣи сарзамини мазкур маълумоти диққатҷалбкунанда оварда шудааст.

Гуфтан бамаврид аст, ки андешаҳои ҷолиби баённамудаи муаррихону ҷуғрофидонон ва сайёҳони Руму Чин, Аҷаму Араб ба мавзёҳои Мовароуннахру Хуросон ва ноҳияҳои он дар таълифоту таҳқиқоти олимону муаррихон ва бостоншиносони собиқ шуравӣ, чун В.В.Бартолд, С. Айни, Б. Ғафуров, С. К. Кабинов, В. А. Лившиц, М.М. Абрамов, М.С. Андреев, О. И. Смирнова, Н. Нейматов, К.Пянков ва монанди инҳо мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ В.В. Бартолд доир ба сарзамини Сурхон ҷунин маълумотро дар таълифоти худ овардааст: «Вилояти Сағонӣи асримиёнагӣ воқеъ дар канори дарёи Сурхон буда, аз ҳамворзамин ва кӯҳистон иборат буд. Мувофиқи навиштаи Ал-Макдисӣ дар ин вилоят сарватмандҳои зиёд ва қариб 16 ҳазор нафар аҳоли зиндагӣ дошт, ки дар ҳолати ҷанг аз ин микдор қариб 10 ҳазор нафар ба по меҳестанд» [Бартолд 1964, 283].

Ё доир ба воҳаи Ҳисор, ки воҳаи Сурхон ҷузъи он аст, аз навиштаи эшон ҷунин маълумотро ба даст овардан мумкин аст.

Ҷунончи, муаррихи асри XV-и тоҷик Мирхонд дар асараш «Ғавзат-ус-сафо» оид ба тавсифи қалъаи Ҳисор ҷунин навиштааст: «Алҳақ ин хисорест, ки дар рифъату (баландӣ) ҳасанат (зебӣ) шабеҳи қалъаи Хайбару Сади Сикандар ва хандаки амиқаш ба сони арсаи Ҳиммати арбоби аризу пахновар буд» [Бартолд 1964, 10].

Тавсифи муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин ибни Аҳмад Ар-Розӣ ибни Ҳоча Мухаммади Мирзо (асри XVI) нисбат ба ин сарзамин ҷунин аст: «Ҷағонӣи кӯҳистонест назиху ботароқат... Ва дорулмукаш Ҳисори Шодмон аст» [Бартолд 1954, 74].

Муаррихи асри XVII аҳли Балх Маҳмуд ибни Валӣ дар асари «Бахр-ул-асрор» [дар боби «Сағонӣи»] Қалъаи Дехинавро, ки дар ин аср «Қалъаи Афросиёб» низ меғуфтанд, тасвир карда, навиштааст, ки қалъа ҷунон баланд будааст, ки на одамон, балки онро девону ҷинӣи бунёд кардаанд: «Ва он хисорест, ки дар гошти ихком ва истехком бар фарози баланди оӣ ва дар баъзе осор ҷунон ба вузӯх мепайвандад, ки он баландӣ... аз сабонии девону ҷинӣи хоҳад буд» [Бартолд 1964, 411-412].

Аз рӯйи маълумоти В. В. Бартолд мавзеи поёнии дарёи Сурхон – Тирмиз ва Ҷармангон нисбат ба Ҷағонӣи дар масофаи яқруза роҳ ё на камтар аз 6 фарсах воқеъ буда, ба Ҷағонӣи дахл надошт. Ин мавзё дар зери тобеияти ҳокими маҳсус Тирмизшоҳ қарор дошт. Ҳудуди он аз Ҷағонӣи ҷудо карда шуда буд. Вале минбаъд, хусусан, дар асри X, дар аҳли Сомонӣи ин вилоят ба мисли вилоятҳои Шумон ва Ҳорун (Ахорун – Душанбеи кунунӣ), ки дар шарқии Ҷағонӣи воқеъ буд, ба амири Ҷағонӣи тобеъ карда шуданд. Ҳаёти иҷтимоию фарҳангӣ дар Ҷағонӣи ҷун дигар минтақаҳои кӯҳии болооби Сурхандарё нисбат ба Бухоро ва Самарқанд тафовут дошта, он асосан дар зери таъсири Балх буд. «То асри III Ҷағонӣи дар ҳайати давлати Қушонӣи, минбаъд то нимаи якуми асри VI дар ҳайати давлати Ҳайтодӣи қарор дошта, тақрибан, охири асри VI Ҷағонӣи ба туркҳо тобеъ гардид ва дар аввали асри VIII он ба тасарруфи арабҳо гузашт» [Бартолд 1964, 63].

Мувофиқи иттилои сайёҳи ҷинӣ Сюан Цзан (тақрибан соли 630) «пеш аз ҳуҷуми арабҳо ба Мовароуннахр дар ин ҷо асосан дини буддӣи ҳукмрон буд. Дар он замон дар Ҷағонӣи то 500 дайр мавҷуд буд, аммо теъдоди роҳибон зиёд набудааст» [Бартолд 1964, 557]. Бо вучуди он, дар адабиёти таърихӣ, доир ба Ҷағонӣи ақидаи дигар низ мавҷуд аст. Ҷуноне академик В. В. Бартолд зикр намудааст, ки «дар соли 705 Ҷағонӣи бояд ба Қутайба ибни Муслим тобеъ мегардид, аммо баъзе далелҳо мавҷуданд, ки ин ақида ро рад менамояд. Аз рӯйи ахбори баъзе манбаъҳо дар

соли 737 Чагонхудот ба сифати иттифокчии арабҳо амал кардааст» [Бартолд 1964, 558].

Тазақури он чоиз аст, ки доир ба таърихи иҷтимоию фарҳангии Ҳисор то асри X санаду далелҳои ниҳоят қамшумор аст. Аз рӯи ахбори маъхазҳои таърихӣ «яке аз умарои машхури ин хонадон Аҳмад (Абу Алӣ) бинни Абубакр Муҳаммад ба шумор мерафт. Шаҳри Чағониён дар он замон нисбат ба Тирмиз калон буд. Дар майдони бозор масҷиди боҳашамате бо сутунҳо аз ғишти пухта бунёд ёфта, диққати бинандаро ба сӯи худ ҷалб менамуд. Хусусан, дар асри XII малрасаи Чағониён яке аз иншооти зебо ва машхур ба ҳисоб мерафт» [Бартолд 1964, 558-559].

Сомониён барои васеъ кардани худуди давлат ва мустақкам намудани мавқеи худ борҳо ба Чағониёну Шумон лашкар кашидаанд. Ҳокими Шумону Чағониён Абуалии Чағонӣ будааст. «Ин ҳоким аз сулолаи маъруфи он асрҳо Оли Мухтоҷ буд. Падари Абуалӣ Абубакр Муҳаммад ибни Мухтоҷ дар қатори лашкарқашони амираи Сомонӣ Аҳмад ибни Исмоил хизмат карда, аз тарафи амираи баъдинаи сомонӣ Наср ибни Аҳмад волии Хуросон таъин карда мешавад. Пас аз вафоти ӯ писараш Абуалӣ, ки подшоҳи Чағониён буд, ба ҷойи падар таъин мегардад. Пас аз сари Наср писари ӯ Нух ибни Наср муносибати худро бо Абуалӣ бад карда, ба муқобили худ бармехезонад» [Бартолд 26, 34]. Абуалӣ ба Чағониён баргашта, чанд муддат бо ӯ дар низоъ мешавад. Ниҳоят соли 949 ба қавли муаллифи «Зайнул-ахбор» Абусаиди Гардезӣ «дар Шумон сулҳи байни Сомониён ва Абуалӣ ибни Муҳаммади Мухтоҷӣ баста мешавад ва Шумону Чағониён ба ҳайси мулкҳои ниммустақил ба ҳайати давлати Сомониён дохил мешаванд» [Бартолд 1964, 38-39]. Инчунин, академик В. В. Бартолд доир ба таърихи сиёсии Чағониён дар асрҳои XI-XV низ маълумоти муфассал додааст. Бинобар ахбори ӯ «дар нимаи аввали асри XI ҳокими Чағониён маҷбур шуданд, ки ҳокимияти Ғазнавиёро эътироф намоянд. Пас аз ин дар соли 1059 бо созишномаи сулҳ Балх ба Салҷуқиён пура

тобеъ шуд. Дар соли 1064 дар вилояти Чағониён ва Хатлон шуриш ба амал омад, ки он аз ҷониби Алп-Арслон фуру нишонда шуд. Дар маъхазҳои таърихӣ, дар асри XII Чағониён гоҳе ҳамчун мулки хонҳои Самарқанд ва гоҳе чун ҷузъи давлати Ғуриён – Бомииён зикр гардидааст» [Бартолд 1964, 559]. Аз давраи истилои мугул Чағониён рӯ ба таназзул ниҳод. Ҷанбаҳои маданияти модии Чағониён дар асрҳои миёна мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор наёфтааст. «Дар маъхазҳои таърихӣ Ҳисор бори нахуст бо номи Шумон ва аз асри XVI ҳамчун Ҳисори Шодмон зикр шудааст» [Бартолд 1964, 397]. Муаллифи «Худуд-ул-олам» роҷеъ ба мавзеи Шумон маълумоти ҷолибро дар ҷанд ҷойи асар меорад, ки нигоштаи поён намунае аз он аст: «Шумон, ки маъмулан бо Ахорун як ҷо зикр шудааст, маркази бузурге буд ва, ба эҳтимоли қавӣ, шомили хавзаи Қофарниҳон ё қисмати улёи он мебошад. Шаҳри Шумон қанори минтақаи Душанбе воқеъ шудааст. Гардезӣ аз Чағониён то Шумон 12 фарсах мешуморад. Шояд ин ҷода аз роҳи кутӯҳ бошад» [Бартолд 1964, 164].

Дар манбаъҳои қадим низ доир ба сарзамини Сурхон, ки дар гузашта бо номи Чағониён ёд мешуданд, санаду далелҳо кам нестанд. Ҷунончи, дар асари ҷуғрофии «Худуд-ул-олам» оид ба ин сарзамин маълумоти ҷамърасе оварда шудааст: «Чағониён шаҳрест бузург ва бароқуҳ ниҳода ва қасабаи ин ноҳият аст. Ҷойи бо обҳои равон ва хавои хуш ва, мардумони дарвеш» [Худуд-ул-олам 2008, 70]. Ё дар ҳамин асар роҷеъ ба шаҳри Шумон ҷунин маълумотро меҳонем: «Ва гуруҳе мардумонанд, ки эшонро «кумичиён» хонанд ва андар худуди Хуталон ва Чағониён ништаанд. Мардумонанд диловар ва ҷангӣ ва дуздпеша. Ва хостаи эшон ғуспанд аст ва барда. Ва эшонро деҳҳо ва рустоҳои бисёр аст ва ҳеч шаҳр нест. Ва аммо он-к андар худуди Чағониёнанд, миёни Шумон ва Бишқирд ноҳиятест, ки онро Сайлоқон хонанд, он ҷо бошанд» [Худуд-ул-олам 2008, 70].

Яке аз муҳаққиқони таърихи Ҳисори Шодмон, бостоншинос Ю. Якубов пиромуни Шумон маълумот дода,

зикр кардааст, ки «дар аҳди Кушонӣён маркази Шумон шаҳри Ҳамоварон ба ҳисоб мерафт, ки масоҳати он тақрибан 350 гектарро дарбар мегирифт» [Якубов 1997, 164]. Дар асрҳои IX-X Шумон дар ҳайати давлати Сомониён дохил мешуд, ки «дар ин давра ҳаёти иқтисодии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу равнақ ёфтанд. Шаҳрҳои асосии Шумон – Ҳамоварон, Шумон, Аҳорун, Регар [Пасокӯх], Зинура ва Сийм ба шумор мерафтанд» [Худудулоам 2008, 69]. Дар ин давра дини ислом дини асосии мардуми Шумон ба ҳисоб мерафт.

Мавзеи Ҳисори Шодмон ё Ҳисор чун ифодагари мафҳум ё номи таъриҳӣ дар «Темурнома» низ қайд гардидааст. Қайд кардан зарур аст, ки Ҳисор дар замони Темуриён ва Шайбониён ҳамчун қалъаи мустаҳкам ва қароргоҳи ҳокимони мустақил аҳамияти худро нигоҳ дошта тавонист. Дар ин давра дар ин мулк баъзе пешравиҳо ба амал омадаанд. В. В. Бартолд дар мақолаи «Ҳисор»-и худ пиромони мавқеи ҷойгиршавии Шумон истинод намуда, қайд намудааст, ки «он дар мавзеи шаҳрчаи Ҳисор, ки дар ҷанубии Қалъаи Ҳисор воқеъ буд, ҷойгир шудааст» [Бартолд 1964, 348]. Вале тибқи назари Е. А. Давидович ва А. М. Мухторов «Шумон дар ҷойи Ҳисори имрӯза ё шарқтари он, ё ки дар наздикиҳои Қалъаи Ҳисор ва ба назари М. М. Дяконов дар ҷойи Душанбеи ҳозира мавқеъ доштааст» [Бартолд 1964, 7].

Дар марҳилаҳои гуногун яке аз шоҳҳои роҳҳои бузургии Абренним аз минтақаи Ҳисор мегузаштааст. Ҳатто дар давраи ҳукмронии сулолаи Мангӣ-тиён танҳо ҳокиме, ки ба ҷуз Амири Бухоро ҳаққи судури хукми қатл дошт, ҳамон мири Ҳисор будааст. «Мулки Ҳисор гоҳе аз авҷот маркази вилоят, гоҳе ҳам макони мирнишин, гоҳе мустақилу гоҳе ниммустақил ва гоҳе бо номи «Нондони Бухорои Шарқӣ» шуҳрат дошта, ҳудуди он аз Дарбанди лаби Сурхон то Дарбанди Файзободро дар бар мегирифта ва гоҳе ҳам бекигарҳои Дарвозу Балҷувон, Қулубу Кубодиён дар зери тасарруфи он қарор доштаанд» [Неъматов 1989, 78].

Воҳаи Сурхон чун ҷузъи воҳаи Ҳисор дар тули асрҳо яке аз марказҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба шумор мерафт, ки дар ин бобат Сарвари кишварамон Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанрониашон ба муносибати ҷашни 3000-солагии шаҳри Ҳисор хеле хуб қайд кардаанд: «Ҳисор таърихи зиёда аз сеҳазорсоларо дорои буда, ҷузъи муҳимтарини таърихи пурғановати халқамон ва далели раднопазирӣ яке аз миллатҳои қадимтарини ҷаҳон будани тоҷикон мебошад» [Эмомалӣ Раҳмон 2017, 63].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо «Дар замони давлатдории Кушонӣён дар ҳудуди сарзамини Бохтар, ки Сурхон низ дар ҳудуди ин сарзамин буд, шаҳрсозӣ хеле дар авҷ будааст. Аз ин ҷост, ки дар ин ҳудуд беш аз 150 алад шаҳраку шаҳр бунёд гардида будааст, ки ин гувоҳи бар он мекунад, ки ин сарзамин аз нигоҳи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ хеле пеш рафта будааст. Яке аз ин шаҳрҳо шаҳри Тармиза (Тирмиз) аст, ки дар қанори дарёи Окс (Ому) воқеъ будааст ва шаҳри дигар Чағониён аст, ки дар ҳудуди Дилварзинтеппа ва миёнаоби дарёи феълӣ Сурхон воқеъ будааст» [Пянков 1991, 10]. Аз бозёфтҳои таъриҳӣ маълум мегардад, ки «Чағониён ва Ҳисор дар даврони давлатдории Ҳахоманишиҳо, Селевкиҳо, Юнону Бохтариҳо, Кушонӣён, Ашкониён ва Сосониён мулки обод буда, қалъаи он ҳамчун таъягоҳи ҳокимони давру ҳимоятгари мардум хизмат мекардааст» [Пянков 1991, 11]. Шарқшиносони рус ва муҳаққиқони хориҷии асри XX таърихи Ҳисорро дар асарҳои мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аз ҷумла, асарҳои А. Вамбери «Путешествие по Средней Азии», Стеткевич «Бассейн Каратагдарья», Лилентал «Гиссарское Кабалианское бекство 1889 г.», Д.Н.Логофет «Бухарское ханство под русским протекторатом», «В горах и равнинах Бухары: Очерки Средней Азии», Руи Гонзалес де Клавихо «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.)», Н. Маев «Очерки Гиссарского края. Материалы для статистики Туркестанского края», Л.Н. Соболев «Заметки о Гиссарских владениях и о среднем течении

Сурхандаръи», А.П. Коллаков «Из недавнего прошлого Кабадиана», Н.А. Вендерский «Гиссарское бекство», Р.Ю. Рожевиц «Поездка в Южную и среднюю Бухару в 1906 г.», В.Н. Липский «Горная Бухара», Б.Н. Литвинов «Через Бухару на Памир», Г.Андреев «В Гиссаре», В.В. Бартолд «Чагонийен» ва «Хисор», Е.А. Давидович, А.Мухторов «Страницы истории Гиссара», Н.Н. Ершов «Каратаг и его ремесла», Е.К.Мейендорф «Путешествие из Оренбурга в Бухару», А. А. Семёнов «Нарубеже Афганистана. В благородном Гиссаре», «По границам Бухары и Афганистана» ва чанде дигарон ба ин мавзуъ бахшида шудаанд» [Шарофиддинов 2006, 118-125].

Тавсифи муаллифи «Хафт иклим» Амин ибни Ахмад Ар-Розӣ ибни Хоча Мухаммади Мирзо (асри XVI) доир ба воҳаи Хисор ва музофоти он, аз ҷумла доир ба воҳаи Сурхон, чунин аст: «Хисор кӯхистонест назиху ботароват... Ва дорулмулкаш Хисори Шодмон аст» [Бартолд 1964, 194].

Академик В.В.Бартолд доир ба Хисори Шодмон бевосита мақолаҳои зиёде тахти номи «Чагонийен», «Хисор» ва амсоли инҳо ишро намуда, ҷанбаҳои гуногуни мулки зархезу ободро ба тариқи васеъ ба қалам додааст. Вай пиромуни Хисори Шодмон дар аҳли қадим, асрҳои миёна ва давраи наву навин суҳан ронда, нишон медиҳад, ки «сарзамин бо номи Чагонийен машхур буда, маркази худро дошт ва дар ин минтақа ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу равнақ ёфта будааст» [Бартолд 1964, 4]. Ба қавли муҳаққиқ В. Пянков «Чагонийен дар навишти арабӣ Сагонийен номида шуда, он вилоятест, ки дар болооби Сурхон ҷойгир буда, қисми ғарбии воҳаи Хисор ва воҳаи Сурхонро дар бар мегирифт. Маркази Чагонийен дар масофаи 4-руза роҳ ё 24 фарсах дуртар аз Тирмиз ва 3-руза роҳ аз Куводиён (Кубодиёни ҳозира) воқеъ буд» [Пянков 1991, 4].

Дар маънаҳои таърихӣ «Хисор бори нахуст бо номи Шумон ва аз асри XVI ҳамчун Хисори Шодмон зикр шудааст» [Бартолд 1964, 397]. «Шумон яке аз қадимтарин

шаҳр ва вилоятҳои таърихиву фарҳангӣ, ки дар ҳудуди ҳозираи воҳаи Хисор ҷойгиршуда ба ҳисоб мерафт» [Бартолд 1964, 164]. Дар маънаҳои таърихӣ доир ба Шумон санаду далелҳо кам нестанд. Чунинчӣ, дар «Худуд-ул-олам» оид ба шаҳри Шумон чунин маълумот оварда шудааст: «Шумон шаҳрест устувор ва ба бароқуҳ ниҳода ва ғирди он бораи қапида ва онро кӯхандижест бар сари кӯҳ ниҳода ва андар миёни кӯхандиж чашмаи об аст, бузург» [Бартолд 1964, 45].

Доир ба номи қадимаи воҳаи Сурхон, чунон ки дар боло қайд гардид, осори зиёде, аз қабилҳои очерку рисолаҳои алоҳидаи сайёҳони рус таълифкарда маълумот дода шудааст. Яке аз онҳо «Чагонийен» унвон дошта, муаллифаш шарқшинос, академик В. В. Бартолд мебошад. Тибқи маълумоти ин асар «мавзӣи Сурхон ва агрофи он, чун қалъаи Дехнавро дастаи ҳарбии афсари рус А. Абрамов соли 1870 ишғол кардааст» [Бартолд 1964, 45]. Муаллифи мақола доир ба таърихи мавзёҳои ин вилоят – Дехнав, Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Шарғун, Сайроб, Дарбанд, Сомон ва монанди инҳо далелҳои пурқимат пайдо менамояд.

Гуфтан ҷои аз аст, ки дар осори сирф соҳаи ҷуғрофӣ низ доир ба мавзӣи Чагонийен пешин ва воҳаи Сурхонӣ муосир маълумот пайдо кардан мумкин аст, ки дар ин асарҳо доир ба ҷиҳатҳои ҷуғрофӣ, иқлим, ҳудуди ин ё он мавзё маълумоти ҷолибе оварда шудааст. Ба гуруҳи осори географӣ «Худуд-ул-олам», «Форснома»-и Ибн-ал-Балхӣ, «Сурат-ул-арз»-и сайёҳи араб Ибни Ҳавқал, «Аҷоиб-ул-булдон» ва монанди инҳо мансубанд. Дар «Худуд-ул-олам» нисбат аз дигар асарҳо доир ба сарзамини Варазруд (Мовароуннаҳр) ва ҷузъи он Сурхон бештар маълумот оварда шудааст. Аз ҷумла, дар муқаррар ва муайян кардани ҳудудҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣи ин ё он мавзӣи Осиёи Миёна асари «Худуд-ул-олам» нақши муассир дорад. Ин асар аз ҷониби муаллифи номаълум дар қарни XI таълиф гардида, номи қомилаш «Худуд-ул-олам мин ал-маширик илал-мағриб» буда, тарҷумаи тоҷикиаш «Худуди ҷаҳон аз

машрик то магриб» аст. Асари номбурда асари ҷуғрофии таърихӣ аст ва то кунун роҷеъ ба мундариҷа, мухтаво ва забону тарзӣ баёни он чандин қорҳои таҳқиқотӣ дар таърихшиносӣ, забоншиносӣ ба анҷом расидааст, ки чанде аз онҳоро дар поён меоварем: аз ҷумла рисолаҳои илмӣ забоншиносон Мухаммад Ҳусайнӣ Ямин «Ҳусусияти дастурии «Худуд-ул-олам», А. Ҳасанов «Забон ва услуби «Худуд-ул-олам», Ҷ. Алӣӣ «Хатлон дар «Худуд-ул-олам», Н. Офаридов «Ойқонимҳои Бадахшон дар «Худуд-ул-олам», В.В. Бартолд «Муқаддима бар «Худуд-ул-олам» ва монанди инҳоро шомил кардан айни муддаост, ки дар ин нигоштаҳо мухтавои асар ва забону баёни он мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Худи асар чун асари ҷуғрофӣ ба қатори осори ҷуғрофии қадима шомил гардида, оид ба вижагию паҳлуҳои ҷуғрофии сарзаминҳои гуногуни ҳоварзамин маълумоти ҷолибро манзури хонандагон кардааст. Аз ҷумла, доир ба сарзамини Ҷағонрӯд, ноҳияҳои гирду атрофи он ва машғулияти асосии мардуми ин диёр маълумоти зеринро меорад: «...ва дигар Ҷағонрӯд аст, аз Ҷағонӣ равад ва ба худуди Тирмид ба Ҷайхун афтад» [Худуд-ул-олам 2008, 33]. Дар нигоштаи зер топонимҳои Ҷағонӣ, Ҷағонрӯд ва Тирмид оварда шудаанд, ки ҳар се топоним дар худуди воҳаи Сурхон воқеъ буда, Тирмид имрӯз дар шакли Тирмиз истифода мегардад ва яке аз мавзёҳои ободу маркази вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ўзбекистон аст.

Дар асари «Худуд-ул-олам» маълумот доир ба сарзамини киштбоб будани Ҷағонӣ ва яке аз мавзёҳои воҳаи Ҳисор будани он зикр гардидааст. Гуфтаи ҷои аз аст, ки муаллифи асари ҷуғрофӣ зимни воҳаи Ҷағонӣ мавзеи Дехнав ва гирду қанори кунунии онро ифода кардааст, ки айни ҳол мавзеи номбурда дар оғӯши ду дарёчаи пурлечуби шохоби дарёи Сурхон ё Ҷағонрӯди пешин воқеъ гардида, боготу кӯҳсори зиёд дар худуди он ҷойгир аст. Ҳамчунин, дар ин асар номи яке аз мавзёҳои қадимаи марбут ба воҳаи Сурхон Босанд [Бойсуни кунунӣ. — Т. М.]

оварда мешавад ва мавзеи ҷуғрофии он нишон дода мешавад; «Босанд шаҳракист бо мардуми бисёр бар роҳи Бухоро ва Самарқанд. Ҷойи устувор ва мардумони ҷангӣ» [Худуд-ул-олам 2013, 66].

Дар асари номбурда номи дарёву наҳрҳо ва самтҳои ҷоришавии онҳо чунин ифода ёфтаанд: «Ва дигар рӯди Ҷайхун аст, аз худуди Ваҳон биравад ва бар қадди миёни ноҳияи Булӯр ва миёни худуди Шикнони Ваҳон биравад то ба худуди Хатлон ва Тухористон ва Балх ва Ҷағонӣ ва Хуросон ва Мовароуннаҳр, ҳама равад то ба худуди Хоразм, он ғайр андар дарёи Хоразм уфтад» [Худуд-ул-олам 2013, 27].

Дар асари ҷуғрофии «Худуд-ул-олам» дар бораи шаҳрҳои қалони воҳаи Сурхон ба таври муфасссал маълумот оварда шудааст. Аз ҷумла, дар бораи шаҳри Тирмиз чунин маълумотро меҳонем: «Тирмиз шаҳрист хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун уфтода ва ўро қухандизест бар лаби рӯд. Ва ин шаҳр борғаҳи Хатлон ва Ҷағонӣ аст. Ва аз вай собуни нек ва бурёи сабз ва бодбизан ҳезад» [Худуд-ул-олам 2013, 27].

Дар бобати ҷойномҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон аз «Форснома»-и Ибн Балхӣ низ маълумот ба даст овардан мумкин аст. Ин асар аз намунаи бехтарин осори мансури асри XII маҳсуб меёбад. Дар асари номбурда дар бораи таърихи мардум, ҷуғрофияву этнографияи мардуми Форс маълумоти ҷолибе оварда шудааст. Ҳамзамон, доир ба деҳаву шаҳрҳо, водию дараҳо, қалъаву диҷҳо, талу тепаҳо, қуҳҳо, наҳру рӯдҳо, қуҳҳо, ҳаёти кишоварзӣ, пешаварӣ кишвари Форс [то асри XII] маълумоте дода шудааст [Форснома 1989, 4]. Номи мавзёе ва маҳалҳои вилоятҳои Бохтару Сугдро, ки воҳаи Сурхон низ дар ҳайати кишвари Бохтар буд, нигоранда қайд мекунад, ки аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки ҷойномҳои таърихӣ воҳаи Сурхон таърихи қадимаро молиқ будааст.

Дар қатори асарҳои дигари насрии ҷуғрофӣ метавон «Аҷоиб-ул-булдон»-и Абулмуаййиди Балхиро низ шомил кард, ки ин асари ҷуғрофӣ доир ба мавзёҳои гуногуни дунё маълумоти аҷибу ғарibro фаро мегирад. Нигорандаи асар

роҷеъ ба нахру дарё, рӯду баҳр, деҳаву дехкада, шахру шаҳрак ва дижу корезҳои кишварҳои Форс, Шом, Ирок, Хуросону Мовароуннахр ва монанди инҳо маълумоти зиёде оварда, аз ҷумла дар бобати ҷиҳатҳои иқтисодӣ ва ҳудуди ҷуғрофии вилояту минтақаҳои Хатлон, Шумон, Сугд, Кеш/Каш, Хучанд, Бадахшон, Ҷағониён ва монанди инҳо маълумоти назаррасро меоварад, ки аҳамияти махсуси илмӣ доранд. Ҷунончи, дар бораи воҳаи Сурхон ва ноҳияҳои он ин тавр менависад: «...андар Тирмид аҷоибҳо буда..., ки ба ҳеҷ ҷое ҷунон нест... Баъд аз он падарони амири Ҷағониён муставлӣ шуданд. Ҳар бор амири Дехнав ўро тухфаҳо фиристодӣ, касони ўро ришватҳо додӣ, то ўро бозгардониданд... Ва дарёест он ҷо – рӯди Ҳирарўд гўянд, бар баландӣ аст...» [Неъматов 1990, 67].

Дар маҷмӯъ, дар манбаъҳои хаттии қарнҳои миёна унвони ин воҳаи қадимаю вилояти таърихӣ дар ду шакл – Сағониён ва Ҷағониён навишта шудааст. Шакли Сағониён дар навиштаҷоти ҷуғрофидони асри IX араб Ибн Ал-Фаҳеҳ гунаи тағйиргардидаи Сакоиён, ки шакли муарраби Ҷағониён аст, нишон дода мешавад. Дар ин маврид Ибн Ал-Фаҳеҳ зикр мекунад, ки ҷойноми номбурда аз этноними сақой шакл гирифтааст [Ибн Ал-Фаҳеҳ, 100]. Гуфтан ҷоиш аст, ки ин афкор дар нигоштаҳои таърихшинос ва сайёҳи Чин Сюан-Сзан, ки соли 630 мелодӣ ба хавзаи Ҷағониён ташриф оварда буд, тасдики худро пайдо намуда буд ва ин ҷойномҳо дар таълифоти сайёҳи номбурда дар шакли «Ҷи-го-йен-на» сабт ёфтааст [Бартолд 1967, 67].

«Қитоб оид ба роҳҳо ва мамлакатҳо» [«Қитоб-ул-масолик-вал-мамолик»] аз асарҳои дигари ҷуғрофие мебошад, ки ба калами сайёҳи араб Ибни Ҳавқал мутааллиқ буда, бо унвони «Сурат-ул-арз» низ машҳур аст. Дар асари мазкур сайёҳи араб Ибни Ҳавқал ҷун ҷуғрофидон доир ба воҳаи Сурхон маълумоти муфид медиҳад. Ин асар соли 977-и мелодӣ пас аз сафару دیدан қардани муаллиф мамлакатҳои Африқаи Шимолӣ ва Марказӣ, инчунин, ба Италия, Испания, Ҳиндустон, Форс ва Моварои Қавқозро

ба нашр расида, муаллиф дар он дидаву шунидаҳои ҷудо доир ба ин кишварҳо ва бо назардошти маълумоти шохидон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад. Асари номбурда фарогирӣ маълумоти аниқу дақиқи ҷуғрофӣ ва мардумшиносӣ доир ба мавзёю минтақаҳои кишварҳои шарқи исломӣ, қисман қитъаи Аврупо буда, маълумоти аҷибро роҷеъ ба мамлики иттиҳоди Араб, Ховари Наздик, Испания, Сурия, Миср, Ирок, Эрон, Мовароуннахр ва Моварои Қавқоз фарогир аст. Навиштаҷоти Ибни Ҳавқал роҷеъ ба ҷиҳатҳои ҷуғрофии шахру навоҳии Мовароуннахр – Бухорову Самарқанд, Хучанду Ҷоч, Тирмизу Кубодиён, Ушшу Кешруд, Хулбуку Ҷағониён, Бунҷикату Аҳсиқат, Хоразму Фарғона, Сугду Истаравшан, Хатлону Бадахшон ва монанди инҳо аз аҳамият ҳоли набуда, онҳоро муҳаққиқони таърихӣ ин кишварҳо ва ҷуғрофидонҳо метавонанд ҷун манбаи бозётимод мавриди қорбурд қарор бидиҳанд. Дар асар ҳамчун замима муаллифи асар 20 ҳаритаи ҷуғрофиро овардааст, ки дар ин ҳаритаҳо ноҳияву кишварҳо тасвир ёфтаанд. Аз ҷумла, дар баҳши сздаҳуми асар сарзамини Мовароуннахру гирду атрофи онро инъикос карда, дар бораи вилояту ноҳияҳо ва забону суннатҳои мардуми онҳо маълумоти диққатҷалбкунандасро овардааст: «Мовароуннахр маҳлуд аст аз Машрик ба Фомар [Помири кунунӣ] ва Рошт [Рашт ё Қаротегин – Т. М.] ва баҳше аз ноҳияи Тароз, ки қамонвор ба Воробу Сатқанд, Сугду Самарқанд ва навоҳии Бухоро то Хоразм қашада шуда, ба дарёи Хоразм мунтаҳо мешавад. Ва аз Шимол ба воҳаи туркони қарлаҳӣ, ки аз дургарин нуктаи воҳаи Фарғона то Тароз ба ҳатти мустақим қашада шудааст. Хоразму Хутал дар Мовароуннахр ҳастанд, зеро Хутал миёни рӯди Вахшобу Ҳарбоб [Ҷарёб] қарор дорад ва рӯди Ҷайхун, Ҳарбоб ва навоҳии пойнтар аз он ҷузъи Мовароуннахранд ва Хоразм, ки маркази он аст, пушти рӯд аст ва ба шаҳрҳои Мовароуннахр наздиктар аз шаҳрҳои Хуросон мебошад ва ман ин суҳанро ба тақрор гуфтаам» [Ибни Ҳавқал 2008, 130].

Ё дар чойи дигар доир ба мавзёҳои водихои Ҳисору Вахш ва табиати онҳо маълумоти ҷолибе манзур гардонидаст, ки каме аз он маълумотро меоварем: «Аз Хуттал ва Вахш, ки бигзарем, навоҳии Вошгурд ва Кубодиён (Қувозиён) ва Термизу Чағониён ва навоҳие, ки дар болои онхост, қарор дорад. Инҳо вилоятҳои ҷудогона бо аъмоли муҳиму мардуми бисёр аз хосу ом аст. Аммо Термиз шаҳристоне бар сини Чайхун аст ва қухандиз ва рабазе (қорвонсарой) дорад. Ин рабаз дар пиромуни шаҳр ва дорои борӯе аст. Бозорҳо ва биноҳои шаҳр аз гил ва қисмати муаззами кӯчаҳо ва бозорҳо ҷуффарш (хишти пухта) аст. Ин шаҳристони ободону пурҷамъият ва бандаргоҳи навоҳии дигар, воқеъ дар соҳили Чайхун аст ва наздиктарин кӯҳҳо бад-ин шаҳр дар як манзили он» [Ибни Ҳавқал 2008, 146].

Дар чойи дигар роҷеъ ба меҳмондории мардумони ин сарзамин мулоҳизаҳои ҷолиби диққатро менигорад: «Аммо бахшиши мардуми Мовароуннаҳр чунон аст, ки гӯё ҳама афроди як хонаанд ва қасе, ки ба хонаи дигаре ворид шавад, гӯё ба хонаи худ дармеояд... ва гоҳе дар меҳмоннавозӣ бад-он ҷо мекашад, ки амволу амлоки онон аз миён меравад. Бар хилофи соири мардум, ки овардани мол рақобат меварзанд ва ба мулку фаровонии мол муҳобот мекунанд» [Ибни Ҳавқал 2008, 135].

Аз ин маълумот мусаллам мегардад, ки мавзеи Чағониёни қадим ё Сурхон дорои манзараи дилкашу дилрабо ва беназире нотақрор буда, дар он иқомат кардани одамони меҳмондӯсту сахӣ ва меҳмоннавоз сабаб шудааст, ки таваҷҷуҳи сайёҳону ҷаҳонгардонро аз замони бостон ба худ ҷалб созад. Аз ин ҷиҳат, сарзамини мазкурро дидану бо фазилатҳои неки мардумии он ошноӣ доштан ва онро ба диққати аҳли олам расонидан, қайҳост, ки ба ҳукми анъана даромадааст. Ибни Ҳавқал низ қўшидааст, ки дар асари худ дар ҳамин бобат далелу маълумот оварда бошад. Аз ҷумла, доир ба шаҳру шаҳристонҳо ва рӯду наҳрҳои ин макони бихиштосо маълумоти зеринро биоварад: «Ба рӯди Чайхун панҷ рӯд мерезад... ва миёни рӯди ҷаҳоруму панҷум шаҳрҳои

Томлиёт, Хулбук, Вошгурд, Шумон, Сағониён (Чағониён), Сарманҷӣ, Ҷармангон, Қувозиён (Қубодиён) қарор дорад... Дар зери мусъаб рӯди панҷум дар самти чапи Чайхун шаҳри Термиз, сипас, дар поини он ва дар қанори Чайхун «Ҳошимгурд», Фарбар, Пос ва Қардар воқеъ аст...» [Ибни Ҳавқал 2008, 131].

Ҳамин тавр, аз навиштаҳои муаррихону ҷуғрофидони асрҳои миёнагии Арабу Аҷам ва Рум, Чин ва Урупо маълум мегардад, ки воҳаи Сурхон таърихи бостонӣ дошта, дар ин сарзамин аз азал мардуми ориёинажод, яъне ниёгонии тоҷикон зиндагӣ доштанд ва бо пешаҳои кишоварзиву ҷорводорӣ, тоҷирӣ, ҳунармандӣ шугл варзида, барои густариши фарҳанги умумиорӣи нақши муассир гузоштаанд.

1.2. Баррасии ҷойномҳои ҷуғрофии воҳа дар асарҳои адабӣ-бадеӣ

Воҳаи Сурхон ё Чағониён сарзаминест, ки дар бораи ин мавзеи таърихӣ дар осори адабӣ-бадеӣ ҳам маълумоти адибонро хангоми тасвири манзараи табиати дилошӯб дастрас кардан мумкин аст. Осори бадеии адибон таълифнамуда аз нигоҳи мухтаво ва соҳту мазмунашон ба гуруҳҳои осори манзум ва осори мансур дастабандӣ мешаванд. Мавзеи мазкур дар замонҳои гуногун абармардонии хирадманду донишманд, фузалову удабо, шоирону нависандагон, шайху авлиё, ҷун Шихобиддин Собир бини Исмоили Тирмизӣ, Абу Абдуллоҳ Мухаммад ибн Алӣ Ат-Тирмизӣ, Алиб Собирӣ Тирмизӣ, Имоми Ҳусайн, академик Эркаев Мулло, адибон Сағтор Турсун, Иноят Насриддин, адабиётшиносон Аҳмад Абдуллоев, Масрур Абдуллоев, Рамазон Абдуллоев, фолклоршиносону лаҳҷашиносон Т. Ҳамроҳулов, Р. Раҳмонов, С. Қурбонов ва монанди инҳоро, ки микдорашон ба даҳҳо нафар мерасанд, ба қамол расонида, ки таълифоти ҳоноу пурмухтавои эшон ва фармудаҳои ҳикматдори онон дар ғанӣ гардидани фарҳангу маънавияти мардуми мо мусоидат кардаанд. Гузашта аз ин, воҳаи Сурхон дар даврони пеш ҳамаҷун макони будубоши

бохтариёни ҷасур дар шаклпирии халқи тоҷик нақши муҳимро дорад.

Асарҳои назмӣ. Дар катори осори манзум «Шоҳнома»-и Фирдавсии покзод ҷойгоҳи махсус дорад, ки дар он доир ба воҳаи Сурхон ва топонимҳои ин воҳа маълумоти диққатҷалбкунанда қайд шудааст. Дар шохасари «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавӣ чанде аз номи мавзёҳои ин сарзамин, чун номи дарё, кӯҳҳо ва шаҳру шаҳраки воҳаи Сурхон қайд гардидааст. Ҷунонҷи, дар шохасари номбурда Фирдавӣ гуфтушуниди Хусрави Анӯшервонро бо туркҳо дар бобати таъсири иттифоқӣ байни ин подшоҳон чунин тасвир мекунад:

Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,

Силеху сипаҳ хосту ганҷу дирам.

Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,

Зи хар се сипаҳ андаровард гирд¹.

Дар ин пораи манзум ҷойномҳои Балх (наздикии Тирмиз), Шукнон (Шутнони кунунӣ), Хатлону Тирмиз ва Висагирд (хулуди имрӯзаи Вахдату Файзобод) ва номи дарёҳои Омую Зам (Зарафшони ҳозира) зикр гардидааст, ки ин навишта далolat бар он мекунад, ки ин ҷойномҳо таърихи тулонӣ доранд. Аз ин ҷойномҳои таърихӣ Тирмиз дар хулуди таърихии воҳаи Сурхон шомил буда, ин мавзё дар воқеъ, таърихи тулониро дорост, ки дар сарчашмаҳои қадими таърихӣ дар шаклҳои Тирмид, Тирмиз оварда шудааст. Масалан, дар «Худуд-ул-олам» меҳонем: «Тирмиз шаҳрест басо хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун уфтода ва уро куҳандизест бар лаби рӯд... Шаҳрест дар ниҳоятӣ тамои ободу зебо ва мардумонаш меҳмоннавоз ва соҳиби ҷавонмардонӣ далеру ҷангӣ... Ва аз вай собуни нек (хушбӯӣ) ва бурёи сабз ва бодбизан хезад» [Худуд-ул-олам 2013, с. 27-28]. Инчунин, номи Тирмиз дар «Сафарнома»-и Носири Хусрави Кубодӣ, «Бобурнома»-и Заҳириддини Бобур Мирзо, «Форснома»-и Ибни Балхӣ барин асарҳо

борҳо зикр гардидааст. Ҳамчунин сайёхону муаррихони араб, мисли Ибни Факеҳ, Ибни Ҳавқал, Ёкути Ҳамавий, Ибни Истахрӣ, Ал-Муқаддасӣ, Ибни Батута ва дигарҳо номи Тирмизро ба ҳайси як шаҳри ободу мардумаш хунараманду порсо таъкид кардаанд.

Ҳамин тавр, сарзамини Сурхон таърихи куҳан дошта, дар асарҳои назмӣ намоёндагони намоёни адабиётмон, ба монанди Фирдавсии Тусии бузург, Носири Хусрав, Низомии Ганҷавӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Заҳириддини Бобур, Миробид Сайиди Насафӣ, Яғонаи Насафӣ, Мирхонд, Хондамир ва монанди инҳо қайд гардидааст.

Асарҳои насрӣ. Мусаллам гашт, ки воҳаи Сурхон яке аз мавзёҳои бостонӣ махсуб ёфта, дар бораи таърихи гузаштаи ин сарзамин дар асарҳои насрии монанди саёхатномаву сафарномаҳо маълумоти назаррас оварда шудааст. Гуфтан ҷои аст, ки дар ҳазинаи адабиёту фарҳанги халқи мо сафарномаҳои зиёде мавҷуданд, ки «Сафарнома»-и Носири Хусрав яке аз онҳо ба шумор меравад. Асари номбурда, ки махсули сафари ҳафтсолаи Носири Хусрав аст, фарогири номи шаҳру шаҳрак ва мавзёҳои зиёди таърихӣ, аз ҷумла ҷойномҳои зерини воҳаи Сурхон, мисли Тирмид, Тангиҳарам, Ниҳомрӯд, Комрӯд, Сангардак, Ҷағонӣ ва монанди инҳо мебошад» [Носири Хусрав 1990, 91]. Ҳамчунин дар ҳамин саф асари «Бобурнома»-и Заҳириддини Бобурро низ метавон шомил кард, ки дар саҳифаҳои он роҷеъ ба воҳаи Сурхон ва ҷойномҳои он маълумот ба ҷашм мерасад. Муаллиф дар асараш зимни зикри номи Ҷағонӣ вилояти таърихиро зикр мекунад, ки маркази шаҳри Деҳнав буд ва Тирмизу дигар мавзёҳои атрофи он шомили худуди ин сарзамин буданд [Бобурнома 1960, 142-144].

Аз алибони машҳури адабиётмон Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоъ», Қорӣ Раҳматуллои Возех дар «Тухфат-ул-аҳбоб фи таъкират-ил-асҳоб», Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ», Гулшанӣ дар «Таърихи

¹ Фирдавӣ, А. Шоҳнома / А. Фирдавӣ ҷ 2 – Душанбе, 1966. с. 223 – 224.

хумоюн», устод С.Айнӣ дар «Исёни Муқаннаъ» ва «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», Ҷалол Икромӣ дар «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти воҷуҷ», «Духтари оташ», С. Улуғзода дар «Восеъ» ва «Фирдавсӣ», Ф. Муҳаммадиев дар «Варта», Сагтор Турсун дар «Се рӯзи як баҳор», «Сукути қуллаҳо», Иноят Насриддин дар осори публицистии хеш ва ҳамчунин дар осори насрии ривоятии «Ҳазору як шаб», «Самаки айёр», «Ҳотами Той», «Чор дарвеш», «Тутинома», «Ҷомеъ-ул-хикмат» ва монанди инҳо силсилаи топонимҳои воҳаи Сурхон оварда шудаанд. Аз ҷумла, дар навиштаҷоти Аҳмади Дониш топонимҳои зерини ин водӣ ва воҳаҳои дигар, чун Насаф, Дарвозаи оҳанин, Қаршӣ, Ғузур, Наҳрпай, Субах, Хусор, Бойсун, хардурӣ оварда шуда ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки қадами мубораки Аҳмади Дониш ба ин ҷоҳо расидааст [Аҳмади Дониш 1990, 88-90].

Тавре зикраш рафт, асари «Таърихи хумоюн» низ яке аз асарҳои насриест, ки дар саҳифаҳои он дар бораи топонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти зиёде оварда шудааст. Муаллифи асар яке аз донишмандони охири асри XIX ва ибтидои асри XX, шоир Муҳаммадсодиқҷоӣ Гулшанӣ маҳсуб ёфта, пас аз сафари чандмоҳаи худ ёддошти худро бо номи «Таърихи хумоюн» таълиф мекунад. Ин асари насри таърихӣ-ҷуғрофӣ буда, дар шинохтани таърихи фарҳанги мардуми тоҷик ва вазъи ҳаёти иҷтимоии он ва ҷиҳатҳои ҷуғрофии маҳалу мавзёҳои аморати Бухоро дар охири садаи XIX ва ибтидои қарни XX нақши муайянеро дорад. Инчунин аз таҳлилу баррасии маводи асар маълум мегардад, ки забони асар забони намуна ва бехтарини тоҷикии муҳити илмию фарҳангии Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX маҳсуб меёбад. Дар асари номбурда фасли «Зикри ҳукумати вилояти Шеробод» фарогири номҳои маҳал ё ҷойномҳои воҳаи Сурхон аст. Барои мисол чанд намуна аз асар меоварем: «Ҳукумати сеюм аз ҷиҳати вилояти Хузур ҳукумати вилояти Шеробод аст. Се тарафи ин вилоят

шарқан ва шимолан ва гарбан тамоман кӯхистон аст, ҳатто кӯргони он низ ба болои кӯҳи рафеъ аст. Интиҳои кӯхистони шимолии он арки кӯргони он аст. Раставу бозори он ки ба тарафи ҷануби кӯргон аст, замини мусаттах аст ва замини тарафи ҷануби кӯргони он то Тирмиз, ки миклори ҳафт фарсах аз кӯргон масофат дорад, мусаттах аст то лаби наҳри Ҷайхун, ки дар он ҷо шаҳри Тирмиз аст [Таърихи хумоюн 2007, 104]. Дар ин навиштаҷот воқеъ гардидани вилояти Шерободро нишон дода, дар атрофи он мавҷуд будани шахру қасабаҳои бостонӣ, чун Тирмиз ва мавзёҳои хоси шахрро ифода кардааст.

«Аз тахти кӯргони Шеробод дарё ҷараён менамояд. Нишемамгоҳи арк ба болои кӯҳи рафеи бағоят дилқушо ва фараҳфизост. Аз осори абнияи қадима аст. Дар муқобили арк ба болои кӯҳи дигар ба тарафи ғарбии он мунфасил аз арки ҳолӣ ба фосилаи роҳи ом кӯргони хароб аст. Сур ва қалъаи он, осори имороти он алон боқӣ аст» [Таърихи хумоюн 2007, 104]. Ҷорӣ шудани дарёчаи Шеробод аз таги кӯргони ин мавзё ва маълумот доир ба кӯргон, арки ин мавзё муҳтавои асосии ин банди синтаксисӣ аст.

«Баъд аз он, дар замони интиқоли салтанат ба салотини ҷингизия ва ўзбакия арки ҳолиро бино намуда бошанд. Ба забони авомуннос машхур аст ба қалъаи Майкат ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ ва фатҳи солис ва сукуни робеъ, аз ҷумлаи осори аҷиба ва ҳодисаи ғариба ба вилояти мазкур он, ки ба тарафи шарқии арки он роҳи ом ва шарқии роҳ дарёи вилояти мазкур. Арзи дарёсад заръ таҳминан аст. Ба тарафи шарқии дарёи мазкур ба миклори панҷох заръ, дар муқобили арк ҷое аст, ки машхур аст ба Гури Майкати онифулбаён, яъне мадфани Майкат» [Таърихи хумоюн 2007, 104]. Доир ба шарҳи топоними Майкат забонинос Б. Тураев дар яке аз таълифоти худ ҷунин баёни андеша кардааст, овардани онро ин ҷо зарур медонем: «Топоними Мақат қалмаи қадими суғдӣ буда, шакли мураккаб дошта, аз ду ҷузъи маънодори суғдӣ <mau=>mau, meу – мохтоб ва суғд. <k>t=>k>δ-хона, суғд. <mau=>mau, meу – мохтоб ва суғд. <k>t=>k>δ-хона, суқунатгоҳ иборат буда, маънои «хонаи мохтоб»-ро дорад.

Аз сабаби он ки арки мазкур дар «кӯхи рафеъ» воқеъ аст ва ҷойи намоёнгоҳ дорад, онро ба «хонаи мохтоб» нисбат дода, номгузорӣ кардаанд. Топоним ё ибора-топоними Қалъаи Майкат (худи ҷуъи Майкат) таърихи зиёда аз 2500 соларо доро мебошад. Майката (деха дар ҷамоати деҳоти Амондараи шаҳри Панҷакент), Майка// Майкада, аз сугдӣ <Mykt, M>yk>b, M>yk>ta (эҳтимол меравад аз M>y kata) буда, (Магкат, Магката) маънии «хонаи мох»-макони ибодати куҳанорӣро дорад» [Тураев 2020, 22-38].

Дар асари мазкур доир ба муҳити ҷуғрофӣ ва табиати воҳаи Сурхон низ муаллиф Гулшанӣ тавачҷуҳ карда, дар кадом ҳолат қарор доштани табиати ин воҳа дар мисоли кӯҳистонаш маълумоти аҷиб медиҳад: «Атрофи он заминӣ хоки сиёҳ ва микдори қомаи як одами тавилу-л-қомат ҷойи заминӣ мазкур хоки сафед, ҳамранги хокистар аст ва дар замони нузули борон лойи он низ мумтоз аз атрофи он ва дар хангоми гармо ва нузули барф ба атрофи он тасвири барф боқӣ мемонад. Ва барфе, ки ба болои он тасвир меафтад, фавран об мешавад, ҳаргиз замоне боқӣ наемонад, ҳарчанд сармо шадид ҳам бошад. Ба атрофи он як олчин барф баланд мешавад, аммо дар болои он тасвир қатъан намеистад ва об мешавад фавран, валиюху ало кулли шайъин қадир» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104].

Дар мисоли поён Гулшанӣ доир ба дарёчаи шӯхи Шеробод, ки яке аз шохобҳои дарёи Сурхон аст, маълумоти диққатҷалбкунанда медиҳад. Маълумоти овардаи ӯ имрӯз низ ба ҳамин дарёча мувофиқ аст: «Оби дарёи Шеробод низ мисли оби вилоти Хузур малех аст, яъне андак шӯр аст. Сабаби он малоҳат он, ки оби мазкур фи ҳалди зотиhi гуворо аст, чуңки оби Шеробод, манбаи он аз тавобеи вилоти Бойсун аст. Ҳама оби чашма ва барф аз кӯхи Пил ва Кутур ва Кетманчоптӣ гузашта, ба Дарбанд мерасад ва аз он ҷо гузашта аз тавобеи Сайроб гузашта, бо Бакарҷӣ мерасад. То он ҷо ширину гуворост. Аз мавзеи мазкури онифулбаён як даҳана, микдори як санг об аз тарафи шимоли дарёи мазкур аз кӯхи Хомкон аз маъдани намак

омада, ба дарёи мазкури онифулбаён мулҳақ мегардад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар ҷойи дигар ҷойномҳои ҷуғрофию муаллифи асар барои баёни ҳолати рӯду наҳри воҳа ба таври зайл ифода карда, номи чандин рӯдаку ҷуйборро овардааст: «Баъд аз он оби мазкур андак малех гардида, ба Лаклакон расида, аз он ҷо гузашта, ба Нондаҳана расида, доҳили маҳкуми вилоти Шеробод мегардад. Вилоти мазкур назар ба ҷамъияту вусъати он камоб аст. Оби аз Нондаҳана доҳили вилоти Шеробод мегардад, микдори бист санг об аст, ки ба ҳаждаҳ ҷуйи вилоти мазкур тақсим мешавад. Ҳар се шабонарӯз обро ба ҷуйе бар сабили бадалият ҷорӣ менамоянд» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар мисоли поён масофаи воқеъ гардидани топонимҳои таърихиро дар худуди воҳаи Сурхон нишон дода, дар қанори дарёи Ому, ки шакли арабияш Ҷайхун аст, ба таври зайл нишон медиҳад: «Ва дар тавобеи ин маилакат осори имороти қадима бағоят фаровон аст, хусусан, ба тарафи ҷанубии он ки то ба лаби Ҷайхун ва шаҳри Тирмиз микдори ҳафт фарсах аст тамоман, осори абнияти қадима мавҷуд аст. Алаҳусус, ба шаҳри Тирмиз манораҳои бузурги рафеъ, маъорису масочид ҳама бо току равоқ ва пештоқҳои музайян, ба қошинҳои гайримукаррар ҳама ҷо мавҷуд аст. Як гунбади сангин ва хонақоҳ ба сари мазори Шайх Абдулҳақими Тирмизӣ, ба лаби наҳри Ҷайхун мавҷуд аст ва микдори ду фарсах аз қанори наҳри мазкур ба тарафи шимоли наҳри мазкур манорае боқӣ аст, ки рифъати бештар аз сӣ заръ алон меояд, бокист» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар худуди воҳаи Сурхон чандин топонимҳои ифодагари номи деҳа, шаҳрак ва шаҳру ноҳияҳои ин воҳаро муаллифи асар барои баёни андешаи худ ба таври зайл оварда, дар он маҳалло зиндагӣ кардани чандин гуруҳи этникиро зикр мекунад: «...аз лаби наҳри Ҷайхун то қарияи Ангор, ки микдори ҷаҳор фарсах масофат дорад, ҳама мамлу аз осори абнияти қадима аст, ки аз он ҷо то маркази ҳукумати вилоти Шеробод се фарсах мемонад. Ҳама

хайати мадорису масочиду иморот боқӣ аст. Оби Дехнаву Қалук ва Бурчию Сангардак ва дарёи Туфаланг ба ҳам пайваستا маҷмуи онҳо як дарёи азиму захҳор гардида, баъд аз он мусаммо ба Сурхон гардида, шимолан ва ҷанубан ҷараён намуда, омада аз қарияи Ҷангалариг ба дарёи Ҷайхун мерезад. Дар мавзеи мусалласаи байни ду дарё ва маҷмаулбаҳраи қарияи Ҷангалариги онифулбаён воқеъ аст, ки аҳолии он қаблаи шохии туркман аст. Қарияи мазкура ба тарафи шимоли наҳри Ҷайхун ва ба қанори шарқии Сурхон воқеъ гардидааст. Ва қарияи Солеҳобод, ки альон маъруф аст ба салоб, дар қанори шимолии наҳри Сурхон воқеъ гардидааст. Ва харобаи шаҳри Тирмиз, ба қанори шимолии наҳри Ҷайхун ва ба қанори ғарбии наҳри Сурхон ба мусалласаи маҷмаулбаҳраи воқеъ гардидааст. Дар солифузамон дар Тирмиз аз дарёи Сурхон об меомадааст. Альон низ аҳолии Солеҳобод ва Ҷангалариг ва қарияҳои дигар аз наҳри Сурхон ҷӯйҳо қанда, обро оварда зироат менамоянд. Замини он ҷо бағоят қобили зироат аст. Шаҳри Тирмиз дар муҳозии Мазори Шариф аст. Қанори ҷанубии наҳри Ҷайхун маҳкуми афғина ва қарияҳои Тошқўргон ва Мазор аст. Ва тичорати вилояти Шеробод ва зироати он бағоят равшанқадор аст. Аҳолии он, тамоман, қабилҳои атроқи кунгурот аст. Ва сари бозор ва аҳолии растану шаҳри он ҳама тоҷик ва баъзе фирориҳои афғина аст. Қадамгоҳи Саъди Вақсос фотехи ислом ва саҳобаи қиром разияллоху таъоло анху дар он ҷост. Ба даруни қўргони он микдори яқсад хонаворӣ яҳудӣ мутаваққиф, ба эҳтиқору рибоҳорӣ машғуланд. Ба маркази ҳукумати ин вилоят ду масоҷиди идайн ва ҷумъахонӣ ва ҷайхилу панҷ адад масоҷиди панҷвақтӣ мавҷуд аст. Яке аз аҷоибӣ ин вилоят он, ки қўхи Нондахана ба монанди сур ва қалъа атрофи шаҳри мазкурро шимолан ихота намудааст, ки сивои Нондахана маҳзали дигар шимолан надорад. Ва қуллияи нуфуси ин мамлакат микдори ҳаштод ҳазор хонавор аст, тамоман қабилҳои атроқи узбақияи омадааст ва ҷузъе микдори тоҷику афғон дорад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Тибки маълумоти муаллифи асар «аҳолии қўргону атрофу акнофи он аҳли тамаддун ба ҳавлӣ ва буют истиқомат доранд, аммо аҳолии қурои он аксар аҳли хаймаву хирғоханд, хусусан ҷамоаи кунгуроти он» мебошанд. Боз ҷайхатҳои иҷтимоиву иқтисодии мардумро нишон дода ҷунун меафзояд: «Ва аҳли растану бозори он аксар аҳли сарвату тичоратанд. Аҳолии дашту бодияи он аксар ғалладоранд. Масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф ҷайхилу ду фарсах аст. Ба қунҷи ҷануби шарқии Бухоро воқеъ аст. Фавоқеҳи ин мамлакат ба ҳадди вуфур ва ба шахду ширинӣ машхур умуман ва харбузаи он, хусусан ширинии беадилу беназир аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Дар асари номбурда, инҷунин, фасле бо уғвони «Зикри ҳукумати вилояти Бойсун» мавҷуд аст, ки дар ин фасл роҷеъ ба вилояти Бойсун ва мавзёҳои гирду атрофи он муаллифи асар баёни андеша мекунад. Аз ҷумла, роҷеъ ба муҳити ҷуғрофӣ ин мавзёе ҷунун овардааст: «Ин мамлакат дар батни ҷиболу ба ҷабҳаи қўхистон аст. Худуди арбаи он ҳама ақабҳои шомӣ ва қўталу қўллаҳои рафеъ аст, мисли қўхи Кетманҷопӣ ва Қутур ва Пил ва Буритаҳти ва амсолу золика. Ва қўхҳои онифулбаён рафеътарин ва машхуртарин қўхистони вилояти Бойсун аст. Ин вилоят дар солифузамон ба яду тасарруфи қаллонони қабилҳои кунгурот буда, аз ҷайхати қамолӣ табайят ва инқияд ба давлати Бухоро хар сола туҳфаву ҳадоеъ меодааст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Дар воҳаи Сурхон зиёд будани оби равон, парандаву қаранда, табияти хушу гуворо, манғараи зебо, мавҷуд будани қўргону қасрҳо, иқлими гармову сарморо муаллифи асар зикр қарда, онҳоро ба таври зайл меоварад: «Дар ин мамлакат ҷашмаву уғон бағоят фаровон аст. Ин вилоят дар обшориву нузхату сафо ғайрати худди барин (бихишти аъло – Т. М.) ва рашқи ҷаннотин таҷри мин тахтиҳалинхор аст, хусусан дар фасли рабеъ бағоят дилқашу фараҳбахш аст. Туҷори (парандаҳо – Т. М.) он ба ҳадди вуфур аст. Хусусан, қабки он ба ниҳояти дараҷа фаровон аст. Қабки он анвоъ дорад. Машхуртарини он маъруф ба қаклак, ба қаклик ва

навь гайримашхури он кабки хилол ва кабки дарй ва кабки чилнахри он аз кӯхи Маччӣ ва Кантала меояд. Оби он софу гуворо, мисли оби он ширину соф дар тамоми кӯхистони хисорот нест. Сонии иснайни оби ҳаёт аст. Ва ҳавои он фарахфизо ва дилкаш аст. Лихозо ин вилоят хуснхез аст, аҳолии он зукуран ва иносан ба латофату назокат гайрати туркони Чигилу рашки хубруёни Чин аст. Тамоми булдуно амсори хисорот мисли он вилоят хуснхез нест. Курғони ин вилоят аз осори абнияи қадима аст, ба замини мусаттах воқеъ аст. Наздиктарин кӯхи он кӯхи Кетманчоптӣ аст. Барфи он айёми гармо ва тобистон низ мавҷуд аст. Роқими савод дар санаи 1325 он ҷо гузорам афтод ва ҳамон рӯз ҷаҳордахуми моҳи ҷавзо буд, ки нузули барф дар он кӯх шуда буд. Ва дар фавки он кӯх, ки баромадан мутаазир (душвор, мушкӣ – Т. М.) аст, аз ҷиҳати ихори заъф, дар он ҷо тулан се газ ва арзан ду газ тахминан ҷойро кофта ба даруни он ба муҳозии вилоят тасвиरे нақш намуздаанд, аз камоли рифъату баландӣ шабаҳи он андак маръӣ мегардад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 109].

Метавон асари мазкурро як навъ асари мардуминоӣ номид, зеро дар он доир ба зиндагии қавму кабилаҳо ва ҳаққу миллатҳои зиёди минтақа, аз ҷумла воҳаи Сурхон маълумоти ҷолиби диққатро меоварад. Дар бораи фаъолияти иҷтимоии онҳо санадҳои дақиқро нишон медиҳад ва бо микдори хонавори онҳоро нишон медиҳад, ки ин навиштаҳо як навъ сарчашмаи омориро мекунанд. Пас, ҳулоса кардан мумкин аст, ки «Таърихи ҳумоюн»-ро асари фарогирии маълумоти омории низ номид. Дар бобати теъдоди дарёву ҷашма, ҷойному курғонҳо, теъдоди аҳоли ва ҳайати он аз ғилоҳи этникӣ ба таври мушаххас бо рақамҳо суҳбат кардани муаллифи асар ин андешаи моро тақвият медиҳад: «Аҳолии ин мамлакат ду фирқаанд: аҳолии курғону боғот ва финои шаҳри он аксар тоҷик, машхур ба кабилаи ҷиғатӣ ва аммо аҳолии дашғу бодия аксар қабилҳои кунгуротӣ, тамоман узбаканд, аҳолии раставу бозори он ҳама аҳолии вилоти Қаршӣ аст. Мардумони атрофи курғони он тамоман

фақиранд, аммо мардумони бодия аксар ғалладоранд ва аҳли сарвати он фаровон аст. Зироати ин мамлакат хуб аст, атрофу акнофи шаҳри он ҳама басотину боғот аст. Ва зироати дашғи он ҳама лалмӣ аст. Ҳарсола аз хубуботи он ба хориҷа бисёр ҳамлу накл мешавад. Ва дар ин вилоят ҷузъе микдори яхӯдӣ мавҷуд аст, ба эҳтикор ва рибоҳорӣ машғуланд. Ва аз солоти зулҳитироми сайидаҳои ва мирхайдарӣ микдори ду ҳазор хонавор дар ин марзу бум қалъародилмунташир афтодаанд. Аҳолии ин вилоят пуршӯру ғавгоанд, умуман, аҳолии Кутур ва Панҷобу Сайроб ва Чанғоб, хусусан, ба фитнаву фасод кашамси фи васатиннахори маъруфу маълуманд. Дар ин вилоят доғулии губорро нисбат ба Кутур медиҳанд. Қарияи Кутури он, ки машхур ба Катар аст, қарияи аҷиб аст. Ба болои кӯхи азими Кутур микдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик суқно доранд. Ба болои он кӯх гайр аз аҳолии он каси дигар баромада наметавонад, ҳатто гайр аз аспу марқаби онҳо савории дигар низ баромада наметавонад. Як тараф кӯхи рафеи сар ба Сурайё қашада ва як тарафи дигар аз асфалуссофилин (табакаи ҷукӯртарин, яъне ҳафтумин дӯзах) паस्तтар аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 110]. Дар ин маълумоти муаллиф, ҳамчунин дар кӯхистони баланд суқунат доштани тоҷикон зикр мегардад, ки мардуми кӯхистон ва шаҳришину боғдор будани онҳоро собит мекунанд.

Барои исботи андешаи боло боз дар мисоли поён муаллиф дар бобати мавзӯҳои кӯхӣ ва ҳамхулуд будани онҳо ва муносибати тоҷириву кишоварзӣ доштани онҳоро ба тафсил зикр мекунанд ва мардуми Сурхонро бо қадом навъ маҳсулот додугирифт қарданашонро нишон медиҳад: «Ба сари роҳи Шеробод дар тарсеи як манзили Шеробод воқеъ аст. Аҳолии ин қария ба роҳзанӣ ва қуттоғуттарӣ машхуранд. Дар ин қария ҷашмаи обест, ки манбаи он аз доманаи кӯхи Сусизтоқ, дар васати ин қария набаён (сарчашма – Т. М.) менамояд. Ба сари он ҷашма дарахти ҷаноре аст сабз, андаруни он дарахт мучавваф (миёнтӣхӣ – Т. М.) ва ковок аст. Дар ҷавфи он мактабхона намуздаанд,

нафар, балки дах нафар хонову нависо ёфт намешавад. Масофаи ин вилоят то Бухоро микдори чихилу ду фарсах аст. Ба тарафи кунчи шаркӣ ва ҷанубии Бухорои Шариф воқеъ аст ва ба канори нахри Ҷайхун дар миёнаи нахри Сурхон ва Қофарниҳон микдори ду ҳазор хонавор кабилаи шохии туркман расоё дорад, ки ин қабила машҳуранд ба туркмони Сурхон. Ин ҳалли ҷанубии вилояти Бойсун аст» [Таърихи хумоюн 2007, 111]. Ин маълумот дар бораи мавзеи Бойсуни воҳаи Сурхон ва деҳаҳои гирду атрофи онҳо буд, ки ин гуфтаҳо воқеият дорад ва мо баъди сад соли ин гуфтаҳо аз ин ҷоҳо дидаи қардем, ҳамон ашёву ҳамон манзараро бо ҷашми худ дидем. Дар ҳақиқат, деҳаҳои Дарбанду Сайрӯб ва Панҷоб аз деҳаҳои бостонии тоҷикнишини ин мавзеъ маҳсуб меёбанд ва ҳоло низ тоҷикон умр ба сар мебаранд.

«Зафарномаи хусравӣ» низ яке аз асарҳои таърихӣ маҳсули нимаи дууми асри XIX маҳсуб ёфта, муаллифаш номаълум аст. Ин асар солҳои 1862-1863 навишта шуда, фаротири ду бахш аст. Дар бахши аввал лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ, ки амираи Бухорои давр буд, ба хонигарии Қуканд нишон дода шуда, амалиёти ҷангии пай дар пай дар марзи Истаравшан, Ҷиззах, Зомин, Хуканд, Қонибодом тасвир ёфтааст. Инчунин, ҳуҷуми аҳлишканонаи амир Насруллоҳ ба марзи хонигарии Урганҷ (Ҳоразм) инъикос ёфтааст. Бахши дигари асарро ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии музофоти Хуросон ва гирду атрофи он, ҳосатан, музофотҳои Балх, Окча, Андух, Қундуз, Ҳилм, рӯйдодаро фаро мегиранд, ки ин ҷойномҳои ҷуғрофӣ мансуби Афғонистони охири қарни XIX доништа мешуданд. Забон ва тарзи баёни асар ҳеле равану маъмул буда, инъикоси забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр доништа мешавад, яъне ба таври дигар забони асар фаротири муҳити илмӣ Мовароуннахри асри XIX ва оғози асри XX мебошад. Дар ин таълифот теълоди зиёди вожагону калимаҳои мансуб ба воқеаҳои арабӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки вақти мутолиа барои мутолиа-қунандаи қунунӣ мушкилоту душвории забонӣ пеш намеоранд.

микдори 20 адад кӯдаки атфол ба хондан машғуланд маъа (бо – Т.М.) муаллим. Дар таърихи 1319 рокими савод ба он ҷо расидам ва даромада мушоҳида намуда баромадам. Ин вилоят бағоят васеъ ва қасируларозӣ аст. Худуди шимолии он ба қўхистони Хузор мерасад. Шарқи он мулосиқи Дехнав аст, ҷанубан миёнаи нахри Қофарниҳон ва Сурхон то ба канори нахри Ҷайхун мерасад ва ғарбии он то қўхи Тошқалъа мерасад. Бодия ва ҷазоирӣ бисёр дорад. Ва ҳокими ин вилоят як нафар, аммо қозии он ду нафар аст, яке қозии Бойсун ва дигаре қозии Дехпорақанд аст. Қуллияи саканаву раияи он тамоман як лаку бист ҳазор хонавор аст. Ба даруни қўргону финои он ҷаҳор масоҷиди идайн ва қўмъаҳонӣ дорад ва ду адад мадрасаи сангин дорад. Ва ҳаштод адад масоҷиди панҷвақтӣ дорад ва як мадраса, аз ин абнияти қадима аст, ки авқофи бисёре дорад. Ба атрофи қўргони ин вилоят ба лаби нахри Бойсун ҷоест машҳур ба Ҷаҳор ҷанор, дар баландӣ ва тамоми боғот ба пастӣ. Мадди назар то ҷое, ки расад, ҳама ҷо басотину боғот аст, бағоят фараҳғизову дилқўшо аст. Ва дар ин мамлакат хайвонест (хашарот – Т.М.) кўҷак, монанди қирми харобтани пашмдор, ба шаб мисли оташ маръӣ мегардад, қасе, ки аз он хайвон беҳабар бошад, ба шаб ба тахти по ҷанд бор оташро мебинад. Баъд аз он, ки ба ҳақиқати он воқиф гардид, медонад, ки он қирм аст валлоҳу яхлуку мо яшоу. Ҳашаротуларзи ин мамлакат кам аст, назар ба атрофи он аз қамолӣ хушҳавой дар мавсими тобистон қасе ба ях ва ашёи мубаррид муҳтоҷ намегардад ва оби дарёи он сардтар аз барфу ях аст. Ва шикори вухушу тўғори он фаровон аст. Дар қарияи Дарбанд ба танга дах адад қабқ мемиҳад. Аксари аҳолии он сайёд аст. Тамоми Дарбанд ба канори нахри мазқури онифулбаён ҳама боғу басотин аст ба маолу мазмуни ояти қаримаи «Фихимо фоқиҳатун ва нахлун ва руммон» мамлу аз фавоқеҳ аст. Агар дар тамоми қураи арз мисли Дарбанд хушҳаво ва фараҳғизо нест, гуфта бошам, умед аст, ки муболиға набошад..., лекин аҳолии он дар ниҳоятӣ дараҷаи ҷаҳланд, дар панҷ ҳазор хонавор, сад

Дар «Зафарномаи хусравӣ» ҷиҳати инъикоси пейзажи манзара ва ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ чанде аз ҷойномҳои Мовароуннахр, аз ҷумла топонимҳои воҳаи Сурхон, ҷун Бойсун, Шеробод, Сайхун, Ҷайхун, Оксу, дарёи Куҳак [номи қадимаи Зарафшон], Мовароуннахр, Омуя, Кешрӯд, Танхосдарё ва монанди инҳо оварда шудааст, ки баъзеи инҳо дар ҳудуди воҳаи Сурхон воқеъанд: «Ва ҷун рояти нусратшиор дар зимони хифзи парвардигор ҷун талотуми амвочи ба дор ба сипохи бекарон, ҷушону хурушон кӯсу курказанон нахзат намуда, рӯ ба ҷониби марра биёбон карда равон гашт. Аввалан мартаба фармони казо ҷараён ба нифоз пайваст. Ниёбагогод Иброҳимбӣ Додхоҳ ва Одил Додхоҳминг ва Мустафоқули туксабо ва Исҳоқбекбӣ ва Абдулқарим туксабо ва солорони Шерободу Бойсун маа тумоноти худро ва солорони шаҳрисабзӣ бо навқарони худ ва Бердиёртуксабо юз маа навқарияи қирқюз ва султон Маҳмудхон бо ҳавоҳохони худ ин номбурдагон як манзил пешрави лашқари зафарпайкар бошанд. Роҳҳои дасти рост ва дасти чапро боҳабар шуда, мулоҳиза намојанд ва ба ҳар ҷониб қаровул гузошта, аз ояндаву раванда хабаргирон шуда, розӣ шаванд. Ва аз ҳеч ҷаҳз ғафлат наварзида мусоҳила насозанд [Зафарномаи хусравӣ 2011, 65]. Пас ба иҷозати олий шоҳи Кобул маа тобеони худ азми роҳ карда, ибтидои аввал ба вилояти Қарши расида, аз он ҷо ба вилояти Шаҳрисабз гузашта, ҷанд рӯз истиқомат варзида, аз он ҷо ба роҳи дараи Сангардака ба ҷониби вилояти Ҳисор гузашта, аз Ҳисор низ ба роҳи Кубодиён озим гардида, ба вилояти Кундуз гузашта, қарор гирифт. Бар замири мунир оинаи мазохирӣ суҳансанҷон пӯшида намонанд, ки дар вақташ аз омад-омади лашқари фарангӣ Дустмуҳаммадхони Кобулӣ ҳаросида вилоятро ҳамчунон партофта баромада буд [Зафарномаи хусравӣ 2011, 52]. Ҷунончи ки қабл аз ҳаракати лашқари нусратасар ба фармони шоҳи неқусияр тамоми киштиҳои саропои гузарҳои дарёро ба гузари Келиф ҷамъ намуда буданд, инчунин, қушуни вилояти Ҷорҷӯй то билоди Қарки ва

саропои ду рӯяи Лаби об аз он тарафи дарё хасбулфамони олий дар маҳозии лашқари зафарпайкар расида, фуруз омаданд. Бад-ин дастур ҳуққоми завиюлэхтироми вилояти Шеробод ва Бойсун ва Ҳазор ва Ҳисори шодмон маа тавобеъ ва лавоҳики он ва касаботи миёни кӯҳистон ҳама бо афвоҷи диловарони шӯҷатоин дар он манзили фараҳотин ҳозир омада, ҷаноби олиро дуо намуда ба риқоббӯӣ...[Зафарномаи хусравӣ 2011, 15].

Дар мисоли дигар доир ба вучуд доштани топонимҳои Бойсун, Шеробод дар ҳудуди воҳаи Сурхон ишора менамояд: ...ва вилояти Бойсун ва Шеробод ва Келиф ва Ҳазор то ба сарҳади вилоёти Ҳисор ба қабзаи иқтидор... бахшид... [Зафарномаи хусравӣ 2011, 19].

Ҳамин тарик, истифодаи ҷойномҳои ҷуғрофӣ дар «Зафарномаи хусравӣ» низ ҷиҳати таҷассуми ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ бамаврид буда, муҳтавои манзалау шаҳомати асарӣ мазкурро афзун кардааст. Ҷойномҳои ҷуғрофӣ дар асар мавриди истифода қароргирифта дорои таърихи қадиманд ва дар асарҳои насрии таърихӣ, адабӣ омадани ҷойномҳои воҳаи Сурхон низ далолат бар он мекунад, ки дар воқеъ, ин ҷойномҳо таърихи қуҳанро доранд.

1.3. Баррасии ҷойномҳои воҳаи

Сурхон дар фарҳангномаҳо

Фарҳангшиносӣ яке аз бахшҳои муҳими илми забоншиносӣ, ки таърихи тулонӣ дорад. Дар лаваҳҳои гуногуни таърихӣ фарҳангу лугатномаҳои зиёде аз ҷониби фарҳангдӯстдорону адабпарварон мураттаб гардида, ки нахустини онро дар таърихи фарҳангшиносӣ «Фарҳанги оим-евак» (Frahang-i oim-evak), «Фарҳанги пахлавиқ» (Frahang-i pahlavik) медонанд. Дар «Фарҳанги оим-евак», ки бо порсии миёна (пахлавӣ) таҳия шудааст, вожаву таркибҳои забони авестӣ ба забони порсии миёна шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Дар «Фарҳанги пахлавиқ», ки ин низ яке аз фарҳангҳои бостонӣ аст, хузно-ришҳои забони пахлави

(порсии миёна) тафсир гардидаанд» [ФТЗТ 2008, ҷ.1. С. 10]. Муҳаккикони забоншинос марҳилаҳои таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ-форсиро ба таври шартӣ ба марҳилаҳои тоисломӣ ва баъдиисломӣ ҷудо менамоянд. «Аз давраи тоисломии фарҳангшиносии тоҷик ба ғайр аз ҷанд намуна, аз қабилӣ дигар осоре ба дастӣ мо нарасидааст, ки дар асоси онҳо оид ба сатҳи фарҳангшиносии дар як давраи тақрибан якунимҳазорсолаи таърихи забон ба таври муфассал қазоват намоем» [ФТЗТ 2008, ҷ. 1. С. 10]. Гуфтан ҷоиқ аст, ки фарҳангшиносии барои матнҳои бостонӣ, махсусан, матнҳои оини зардуштӣ пасон ҳам давом карда, нусаҳои ин гуна лугатҳо дар қонунҳои эроншиносии ҷаҳон нигоҳ дошта мешаванд. Даврони авҷу тақомули лугатшиносии ба замони қадиди таърихи забон, ки бо унвони порсии нав ё порсии дарӣ маъруф аст, рост меояд. Тавре аён аст, аз садаи XI оғоз карда, ба забонҳои тоҷикиву форсиву дарӣ лугатҳои зиёде, чун «Лугати фурс»-и Асадии Тусӣ, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Нахичувонӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Хусайни Инҷу, «Баҳори Аҷам»-и Рӯй Тоқҷанди Баҳор, «Фарҳангнома»-и Хусайни Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдулрашиди Тағавӣ, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Халафи Табрези, «Ғиёс-ул-лугот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алиҳони Орзу ва даҳо фарҳангҳои дигар омода ва мураттаб гардидаанд.

Нахустин ва куҳантарин фарҳанги тафсирий, ки то давраи мо омада расидааст, «Лугати фурс»-и Асадии Тусӣ (асри XI) аст. «Лугати фурс» аҳамияти бузургу гуногунпаҳлуи фарҳангӣ дорад ва мисолҳои зиёд дар фарҳанг ҳам аз забони осори шонрони бузурги адабиётмон чун намуна оварда шудаанд, ки баъзеи онҳо то имрӯз дар ғуйиҳои тоҷикони қӯҳистон фаровон қорбурд доранд. Бояд гуфт, ки нақши фарҳангҳои қадим ва аҳамияти онҳоро дар таърихи фарҳангу тамаддуни халқамон забоншиносон А. Нуров ва А. Рауфзода дар нигоштаҳои худ ҷунин баррасӣ кардаанд: «Фарҳангҳои қадимаи тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо хусусияти энциклопедӣ доранд. Дар онҳо на фақат

инкишофи таърихӣ лексикаи забони тоҷикӣ инъикос ёфтааст, балки бисёр воқеаҳои таърихӣ, адабӣ ва ғайра муфассалан баён шудаанд. Фарҳангҳои қадимаи тоҷикиро ҳамчун сарчашмаҳои адабӣ низ истифода кардан мумкин аст. Сохтани лугатҳои истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илмӣ ва ба ин восита ба тартибу нормаҳои муайян андохтани истилоҳоти илмӣ аз масъалаҳои аввалини ҳаёти имрӯза ба шумор мераванд. Фарҳангҳои қадима барои ҳалли ин гуна масъалаҳо аз бисёр ҷиҳат ёрӣ расонда метавонанд. Ба ин гуна фарҳангҳо ба таври танкидӣ назар намуда, аз онҳо самаранок фоида бурда тавониستان лозим аст. Бе истифода аз ин гуна лугатҳо инкишофи таърихӣ забони тоҷикиро тасаввур кардан аз имкон берун аст. Барои омӯختани таърихи адабиёт таъкида ва сарчашмаҳои дигари адабӣ чӣ қадар аҳамият дошта бошанд, фарҳангҳои қадима низ барои дарк намудани инкишофи таърихи забон ва таърихи халқӣ тоҷик ҳамон андоза аҳамият доранд» [Мукаддимаи «Ғиёс-ул-лугот» 1988, 6].

Оғоз аз қарни XI то айни ҳол лугатҳои зиёд мураттаб ёфтаанд, ки фарогири ҳазинаи лугавии забони тоҷикӣ буда, вожагону вохидҳои лугавӣ ва ибороти мухталифи барои дӯстдорони забону адабиётмон нофаҳмои пинҳон ба осори гуногунсоҳа ва гуногунҷанри хаттии гузаштагон воридгардидаро шарҳу тавзеҳ додаанд. Мураттибони лугатномаҳои номбурда қалимаву таркибҳои зиёди дуҷворфаҳмро тафсиру шарҳ додаанд ва ҳамчунин, номи зиёди топонимҳоро оварда, маълумоти аҷиборо дар бораи шаҳрҳо, шаҳракҳо, дараву сойҳо, дарёву ҷашмаҳо, кишвару минтақаҳо ва ҷойномҳои таърихӣ пешкаш кардаанд. Аз ҷумла, аз ин лугатҳо роҷеъ ба воҳаи Сурхон ва шаҳраку деҳоти он маълумот ба даст овардан мумкин аст. «Ғиёс-ул-лугот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин яке аз ин фарҳангҳо буда, роҷеъ ба ҷаҳдҳои топонимҳои воҳаи Сурхон, ҷун Ҷағониён, Тирмиз, Бойсун, Шеробод, Гавз ва монанди инҳо мураттиби фарҳанг маълумот додааст. «Тирмизӣ – мансуб

ба шаҳри Тирмиз, ки он тарафи Чайхун аст [аз «Луб-ул-аҳбоб»-и Суюти] [Ғиёс-ул-лугот 1988, Ҷ. 1. С. 191].

Дар фарҳанги «Бурҳони қотъ» дар бобати топоними Чагон ва маънои лугавии он мураттиби фарҳанг чунин баёнӣ андеша кардааст: «Чагон бар вазни макон номи мавзеъст ва баъзе гуянд номи шаҳрест ва ҷӯберо низ гуянд, ки миёни онро шикӯфта чанд ҷалочил бар он насб кунанд ва саровозахонон бад-он усул нигоҳ доранд ва номи нагма ва пардаест аз мусиқӣ ва шахсеро низ гуянд, ки дар қорҳо саъйу кӯшиши тамом дошта бошад ва мутлақ саъйкунанда ва кушандаро гуянд, ҳам аз инсон ва ҳайвоноти дигар» [Бурҳони қотъ 1993, Ҷ. 1. С. 348]. Дар ин нигошта роҷеъ ба шарҳи мафҳум ва мавзеъ андешаи хубе аз ҷониби мураттиб баён гардидааст ва ин маълумот барои барқарор намудану навиштани таърихи истилоҳи Чагон ҳамчун ифодакунандаи гуруҳи этникӣ хидмат хоҳад намуд.

«Чағонӣён бар вазни шаробӣён; номи маҳаллаест дар Самарқанд» [Бурҳони қотъ 1993, Ҷ. 1, с. 348]. Дар ин маълумот мавҷуд будани мавзее бо номи Чағонӣён дар ҳудуди Самарқанд зикр мешавад, ки ин ишора ба макони хурди гуруҳи этникӣ чағонӣён дар ҳудуди номбурда ва нисбат ба ҷойи зисти онҳост.

Дар осори манзуми адабиёти муосир низ вожаи чағона мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар эҷодиёти шоир Лоик Шералӣ:

Мо баҳри дилшиносон шеърӯ тарона ҳастем,
Баҳри навошиносон ҷангу чағона ҳастем.

[Лоик 2010, с. 89]

Дар ин байт вожаи чағона ба унвони як наъ асбоби мусиқӣ омада, то андозае тобиши ҳамовозӣ (омонимӣ – Т.М.) пайдо кардааст, ки ин вожа низ тоҷикӣ аст. Вожаи чағона, тавре гуфтем, номи асбоби сози мусиқӣ буда, иборат аз ҷӯбест, ки як сари онро сӯроҳ карда, чанд зангулача ба он меовезанд ва онро ҳаракат дода, усул нигоҳ медоранд [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, С. 537].

«Лугати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод Садриддин Айнӣ аз нахустин фарҳанги баъдиинқилобии забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад, ки соли 1938 таҳия ва соли 1976 нашр гардидааст ва фарогири зиёда аз 11 ҳазор аҷад воҳиди лугавӣ аст. Дар фарҳанги номбурда ҳам чанде аз ҷойномҳои вожаи Сурхон, чун Чағонӣён, Дехнав, Бойсун, Сайроб, Панҷоб, Заркамар ва монанди инҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд.

Ҳамин тавр, дар асоси навиштаҳои боло аён мегардад, ки вожаи Сурхон чун сарзамини бостонӣ аз мавзеъҳои зебову ободӣ кишварамон ба ҳисоб рафта, аз қадимулайём таърихнигорону сайёҳон ва адибону шоирон, донишмандону фозилон, аҳли тақвою арбобони дину сиёсатро мафтун кардааст, ки онҳо дар ситоиши ин минтақа дар нигоштаҳои хеш андешаву мулоҳизаҳои хубу бо меҳру муҳаббат баён кардаанд. Навиштаҷоту қайдҳо, мулоҳизаҳои онҳо аҳамияти муайяни илмӣ ва адабӣ дошта, то кунун ин хусусияти худро коста накардаанд.

Хулосаи боби якум

1. Илми поминиҷосии тоҷикӣ дар айни ҳол дар рушду нумуъ аст ва омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии қаламрави Тоҷикистони соҳибистиклол мавриди таваҷҷуҳи ҷандин нафар номшиносон қарор гирифта, дар ин ҷода ба қомёбҳои назаррас ноил гардидаанд, ки доир ба ҳар яки онҳо мо дар боло суҳан рондем.

2. Ҳоло айёме фаро расидааст, ки доираи ин илмро густариш ва мавзеъҳои тоҷикнишини берун аз ҳудуди Тоҷикистонро низ мавриди омӯзиши забонии васеъ қарор бидиҳем. Рисолаи мазкур аз идомаи ҳамон қорҳоест, ки дар бобати омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии мавзеъҳои тоҷикнишини берун аз Тоҷикистони соҳибистиклол чанд муҳаққиқи тоҷик оғоз кардаанд, мебошад.

3. Вожаи Сурхон чун сарзамини бостонӣ аз мавзеъҳои зебову ободӣ кишварамон ба ҳисоб рафта, аз қадимулайём таърихнигорону сайёҳон ва адибону шоирон, донишмандону

фозилон, аҳли таквою арбобони дину сиёсатро мафтун кардааст, ки онҳо дар ситониши ин минтақа дар нигоштаҳои хеш андешаву мулоҳизаҳои хубу бомехру муҳаббат баён кардаанд. Навиштаҷоту қайдҳо ва мулоҳизаҳои онҳо дорони аҳамияти муайяни илмӣ ва адабӣ буда, то кунун дар шарҳу тафсири ҷойномҳои миллиямон ҷойгоҳи хос доранд.

4. Осори назмию насрии давраҳои гуногун дар муаррифии ҷойномҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва, махсусан, воҳаи Сурхон ҷойгоҳи хоссаро доранд. Ошкор сохтани андешаҳои гуногуни ин осор барои нишон додани интисоби таърихӣ ҷойномҳои минтақа мусоидат карда, дар бедор кардани зеҳни худшиносию ҳудодоҳии миллий, махсусан, ҷавонон арзёбӣ мегардад.

БОБИ 2. БАРРАСИИ ВИЖАГИҲОИ ЛУГАВИИ ҶОЙНОМҲОИ ВОҲА

Матолӣби мукаддамотӣ. Дар илми лингвистика усулҳои зиёди баррасиву таҳқиқи маводи топонимӣ ба назар мерасанд, ки яке аз онҳо баррасии лугавию маъноӣ ба ҳисоб меравад. Баррасии лугавӣ-маъноӣ амалан мувофиқи маводи дар забон вучуддошта дар пояи ду равиши баррасӣ ё омӯзиш, яъне усули таърихӣ-муқоисавӣ [диакронӣ] ва усули ҳамзамонӣ [синхронӣ] гузаронида мешавад. Дар адабиёти таълими таҳти мафҳуми таҳлил чунин назария оварда мешавад: «Ба ҷузъҳо ҷудо намудани вохидҳои томи забони аз ҷанг нигоҳ, яъне аз ҷиҳати маъно, сохтор, ки таҳти он вижагиву вазифаҳои вохидҳои забонӣ (соза, морфема, вожа, ибораҳо) аён мегардад» [ЗАХТ 1983]. Дар адабиёти соҳаи топонимика низ баррасиҳои зерин мавҷуданд, ки номшиносон, ба мисли В. Н. Топоров, О. Н. Турбачев, В. Бондарчук, Э. М. Мурзаев, А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, Н. Офаридоев, Ҷ. Алимӣ, Ш. Исмоилов, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Ҳомидов ва дигарон дар таҳқиқоти хеш аз ин усул ё равиши баррасӣ истифода ва доир ба мубрамият ва аҳамиятнокии онҳо андешаҳои муҳим баён доштаанд. Метавон ин ҷо нигоштаҳои муҳаққиқони рус В. Н. Топоров ва О. Н. Турбачёвро доир ба баррасии топоформантҳо мисол овард, ки чунин андеша доранд: «Самараи таҳлили формантҳо аз он иборат аст, ки мо ҳар дафъа ҳадди ақал бо якҷанд далеле сари кор дорем, ки бо форманти умумӣ шуруъ мешавад, ба мулоҳизаҳои мо оид ба шароитҳои ташаккул ва муносибати этникии ном муайяни таърихӣ мебахшад. Таҳлили формантҳо баъзан барои муайян кардани табақаҳои забонӣ имконият дода, ҳамчунин дар мулоҳизаронӣ оид ба хронологияи нисбӣ аз ҷиҳати этникии ва табақабандии морфемаҳо мусоидат менамояд» [Топоров 1985, с. 18-19]. Дар ин қисми диссертатсия ҷанд суҳан доир ба баррасии лугавӣ-маъноӣ зикр ва маводи ҷойномҳои минтақаи Сурхон дар робита ба

ин пахлухо баррасӣ мегардад. Таҳлили лугавию маъноӣ дар забоншиносӣ яке аз баррасиҳои маълуму муҳим ба ҳисоб рафта, дар ин баррасӣ маъноӣ лугавӣ, маншай вожа, таърихи шаклиро ва пайдоиш, истифодаи ин ё он калима, ҷи дар таркиби калимаву ҷумла ва ибораву таркиб, дар танҳои мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода мешавад.

2.1. Қабатҳои лугавии ҷойномҳои воҳа

Дар забоншиносӣ, тавре зикраш рафт, навҳои гуногуни таҳлили маводи забонӣ вучуд дорад, ки яке аз онҳо таҳлили лексикӣ ё лугавию маъноӣ ном дошта, ин таҳлил дар соҳаи номшиносӣ низ роиҷ буда, дар ин бахш маводи топонимиро ба ҷунин зергурӯҳҳо: ойконимия, гидронимия, оронимия, этнотопонимия, антротопонимия, фитотопонимия, зоотопонимия ва монанди инҳо дастабандӣ карда, таҳлил намудан мувофиқи матлаб ҳоҳад буд. Мафҳумҳои номбурдаи марбут ба топонимия низ дар навбати худ ба ҷандин зергурӯҳҳо ҷудо мешаванд ва дар ин бобат дар қорҳои таҳқиқотии муҳаққиқони ин соҳа маълумоти назаррас оварда шудааст. Аз ҷумла, топонимшинос Э. Мурзаев дар таълифоти хеш топонимҳоро аз нигоҳи маҳалҳои номгузорӣ ба панҷ гурӯҳ тасниф кардааст: «1) Оронимҳо – унвони аносири релефи (сатҳизаминӣ): кӯҳҳо, тепшаҳо, қуллаҳо, водихо, дашту сахроҳо, нишебихо, пастхамиҳо, адирҳо ва ғайра.; 2) Гидронимҳо – исми дарёву чашмаҳо, қулу нахрҳо, шохобу ҳавҳо, ҷуйҳо, бахрҳо, уқёнусҳо; 3) Фитотопонимҳо (наботот, ҷангалҳо, боғҳо, марғзорҳо ва ғайра; 4) Ойконимҳо ё нуқтаҳои будубоши одамон: шаҳру шаҳрак, деҳаву рустоҳо, истгоҳҳои гуногуни; 5) Топонимҳое, ки марбути урбонимҳои шаҳранд, аз қабилӣ рохҳои кӯчаҳо, майдону, тангкӯчаҳо, пулҳо ва м.и инхоро фаро мегиранд» ... [Хромов 1966, 78-83; Р. Х. Додихудоев 1972, 67-74; Мурзаев 1980, 92-93]. Тибқи гуфтаи онҳо, панҷ гурӯҳи пешниҳод гардида метавонад ҳамаи номҳои гуногуни ҷойномҳои географиро фаро гиранд.

Дастабандии ин муҳаққиқон дар таҳқиқоти номшиносии Тоҷикистон дар дахсолаҳои охир тавсеае тақмил ёфта, дар пояи ҳамин таснифот ҷойномҳои мавзёҳои гуногуни кишварро муҳаққиқони тоҷик мавриди баррасӣ қарор дода, монографияву асарҳои алоҳида ва мақолати ҷолиби диққат нигоштаанд. Ҷанд нигоштаи ин муҳаққиқонро барои намуна ин ҷо метавон зикр кард: Ш. Исмоилов [Исмоилов 1993, 1994], Н. Офаридоев [Офаридоев 1984, 1985, 1991], А. Абдунабиев [Абдунабиев 1992], Ҷумъахон Алимӣ [Алимӣ 1993, 1995], О. Маҳмадҷонов [Маҳмадҷонов 2003, 2010], Д. Ҳомидов [Ҳомидов 1999, 2001, 2014, 2018], Б. Тураев [Тураев 2008, 2010, 2019, 2020, 2021], Э. Давлатов [Давлатов 2017] ва монанди инҳо. Ин муҳаққиқон доир ба вижагиҳои ҷуғрофии ин ё он минтақаи Тоҷикистон қори таҳқиқоти анҷом дода, ҳангоми таснифоти унсурҳои топонимӣ ба дастабандии навҳои топонимӣ аҳамияти махсус додаанд. Аз ҷумла, дар таҳқиқи Д. Ҳомидов, ки ҷойномҳои водии Кешрӯд мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, теъдоди ин навъи дастабандӣ ба 10 адал расида, ҳар дастаи нишондодаи ӯ дар навбати худ боз ба зергурӯҳҳо ҷудо гардидааст [Ҳомидов 2014, 151-155].

Ин таснифоти муҳаққиқони дар боло зикргардида барои қори илмӣ мо ҷун намуна буда, ҳангоми гурӯҳбандии маводи ғирдоварда аз воҳаи Сурхон таъба ҳамин осор қарда, маводи топонимии ин минтақаро дар робита ба вижагиҳои ҷуғрофияшон ба ҷунин гурӯҳҳо ҷудо қарда баррасӣ намудаем.

2.1.1. Ойконимҳои воҳа

Нуқтаи масқунии аҳолиро ойконим мегӯянд ва истилоҳи ойконим аз решаи ойқос-и забони юнонӣ буда, ойқос-ном мебошад, ки ба маънои хона, ҷойи зист ва марбут ба хоҷагии он даллат қарда, дар топонимика ҳамаҷун вожаҳои ҷойномшиносӣ маҷмуи унвони нуқтаҳои аҳолинишин [шаҳр, шаҳрак, деҳа, гузар, маҳалла]-ро дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин, истилоҳи илмӣ юнонӣ ду

истилохи дигари илмӣ, чун экология ва экономика мавҷуданд, ки онҳо иқтисоди хона (экономика) ва тозагии онро (экология) дар маънои нахуст мефаҳмонанд. Муҳаққиқон ойқономияро дар робита ба нуқоти аҳолинишин аз ҷиҳати масоҳати ишғолкардашон ба ҷуғиш гурӯҳҳо: «астиномия (номи шаҳрҳо), полиномия [мачмуи номҳои шаҳрҳои гунадор], комонимия [мачмуи номҳои дехот], урбономимия [мачмуи хиббону кӯча, паскӯчаву гузаргоҳ], агрономимия [мачмуи номҳои майдон ва бозорҳои шаҳр], эрготопонимия [мачмуи номҳои муассисаву корхонаҳо, заводу фабрика], хремотонимия [мачмуи номҳои марбут ба ҳаёти маданӣ-равшаннамоӣ], хоронимияи шаҳрӣ [мачмуи номҳои кӯчаю маҳалҳои марбут ба касбу кор] дастабандӣ кардаанд» [Алимов 1996, 45].

Мо низ тақия бар ин навиштаҳо карда, ойқономимҳои воҳаи Сурхонро дар робита ба марзбандӣ ва ҷиҳати ҷугрофияшон ба гурӯҳҳои полиномимия ва комонимия ҷудо намудем. Тибқи нигоштаҳо полиномимия аз калимаи юнонии *polionim* буда, «номи шаҳр ва полиномимия мачмуи номҳои шаҳрҳои як худуд, замон ва ё минтақаи алоҳида дар бар мегирад. Истилоҳи комонимия аз *komos* (юн.) буда, маънои деҳа ва номи онро ифода мекунад ва комонимия мачмуи номи деҳаву русто аст» [Ҳомидов 1999, 40-42].

Ҷойномҳои марбут ба сукунати одамони воҳаи Сурхон то имрӯз аз тарафи номшиносон ба таври зарурӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд. Вале дар баррасии топонимҳои ин воҳа нигоштаҳои С. Қ. Кабанов, Р. Ҳ. Ҳалимов, Т. Нафасов, О. Пармонову А. Бердиев ва ҷанде дигарон мавҷуданд, ки онҳоро чун осори таҳқиқотии соҳавӣ доир ба ҷойномҳои воҳаи Сурхон зикр қардан мумкин аст. Дар ин таҳқиқоти муҳаққиқони номбурда баробари нишон додани вижагиҳои ҷугрофию таърихӣ ин ё он мавзеи таърихӣ, инчунин, доир ба ҷанд ойқономии ин водӣ низ ҳамчун маводи топонимӣ зикр мегардад. Гуфтан ҷоиқ аст, ки муҳаққиқони номбурда ҷангоми баррасии номвожаҳои ҷугрофӣ бештар ба паҳлуҳои географӣ ва таърихӣ

топонимҳо ишора карда, ин номҳои ҷугрофию дар асоси усули муқоисаи таърихӣ ё методи диахронӣ таҳлил намуда, тағйири шакл гардидани онҳоро зикр мекунанд.

Ҳамчунин, доир ба нуқоти маскунии ё ҷойномҳои марбут ба нуктаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон маълумоти диққатҷалбкунанда аз асарҳои мардуминосӣ, фолклорӣ ё адабиётӣ шифохӣ, шевашиносӣ ва таърихӣ, ки дар бахши муқаддима ва боби якуми диссертатсия ҷанде аз онҳо номгу ва баррасии онҳо оварда шудаанд, ба даст овардан мумкин аст. Дар робита ба нуқоти маскуний ё ҷойномҳои ҷугрофии марбут ба нуктаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон ҳаминро зикр намудан мумкин аст, ки дар ин водӣ ҷунин воҳидҳои забонии топонимӣ: ҷун водӣ, музофот, вилоят, шаҳр, туман, бекигарӣ, кент, шаҳрак, деҳа, деҳак, маҳалла, гузар ба қайд гирифта шудаанд. Вожагони бекигарӣ, кент, уезд, туман, ноҳия, музофот дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ҳамчун вожагони ифодагари нуқоти маъмурӣ ва ҷугрофӣ махсуб меёфтанд ва баъзеи ин вожагон тибқи талаботи давр аз нав мавриди қорбурд қарор гирифта, ҳоло ҷун ифодагари номҳои худуди маъмурӣ қарор доранд, яъне дар айни ҳол вожаҳои арабии ноҳия, туман ба ҷойи вожаи русии район, вожагони вилоят ба ҷойи музофот, ҳукумат ба ҷойи бекигарӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки ин вожагон низ ҳоло ҷун ифодагари нуктаҳои аҳолинишини мебошанд.

Ҷун суҳан аз бахши ҷойномҳои марбут ба нуктаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон меавад, зикри таркиби гурӯҳи этникии ин мавзеъро низ муҳим бояд қарор дод. Таркиби этникии воҳаи Сурхон, асосан, аз гурӯҳи этникии эронӣ ва қисман аз гурӯҳи этникии туркӣ иборат буда, ин гурӯҳҳои этникӣ дар номгузории географӣ ё нуқоти маскуний низ таъсири худро гузоштаанд. Ба гурӯҳи ҷойномҳои ҷугрофии марбут ба нуктаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон ҷунин ойқономимҳоро мансуб доништан мумкин аст: Тирмиз, Деҳнав, Бойсун, Шеробод, Сурхон, Ҷарқургон, Қумқургон, Музработ, Дашнабод, Тупаланг, Суфийён, Шӯрча, Олтинсой, Сарисоӣ, Узун, Сина, Дарбанд, Даҳана, Шаргун, Хондиза,

Сурхоб, Панчоб, Сайроб, Бурс, Диболо, Кургонча ва монанди инҳо. Ин ойқонимҳоро низ вобаста ба ҳудуди ҷуғрофиашон ба шаҳру шаҳрак (полионимҳо) ва деҳаву деҳкада (комонимҳо) ҷудо менамоем:

а) Астиониму полионимҳо. Тавре дар боло зикраш рафт, яке аз кабатҳои лугавии ойқонимҳоро астиониму полионимҳо, яъне номи шаҳру шаҳрак фаро мегиранд. Вожагони полионим аз ҷузъҳои *roli* (юн.) – ҷойи серсоха, шаҳр ва *општиа* (юн.) – ном иборат буда, маънои ҷамъи номи шаҳру шаҳракро ифода мекунад. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон ҷунин шаҳру шаҳрак мавҷуданд: Тирмиз, Дехнав, Бойсун, Шеробод, Ҷарқургон, Қумқургон, Шурча, Олтинсой, Сарисий, Узун, Шаргун ва ғайра.

Тавре дар бобҳои пешин аллакай зикраш рафт, Тирмиз ба катори вожагони астионим мансуб буда, номи шаҳр ва маркази ҳудуди маъмурии вилояти Сурхондарёи ҳозираи Ҷумҳурии Ўзбекистон махсуб меёбад ва дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони қарнҳои IX-XIII, ки дар рисолаи илмӣ Ш. А. Ҳайбуллоев «Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII (таҳлили лингвистӣ)» [Ҳайбуллоев 2022] мавриди паҷуҳиш қарор гирифтааст, ҷунин маълумотро муаллифони сарчашмаҳои ин давр зикр кардаанд: «Тирмиз [Tirmidh] шаҳри маъруф дар қаронаи шарқии Ҷайхун ҳаммарз бо Сағонийн... Ёт.: Мардум дар ин вожа ихтилофдоранд. Баъзе Тармиз, баъзе Тирмиз ва мардуми шаҳр Тармиз мегӯянд. Он чи мо дар гузашта омӯхтаем, Тирмиз бошад. Адибон онро Турмуз гӯянд ва ҳар яке барои талаффузи худ маъноҳое меоваранд...» [иғ.: Ҳайбуллоев 2022, 270].

Дехнав низ ҳамчун ҷойноми таъриҳӣ дар ҳудуди воҳаи Сурхон дохил мегардад ва шаҳри қадим махсуб ёфта, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо ин полионим маркази маъмурии давлати Ҷағонийни таъриҳӣ буда, яке аз марказҳои тичорату савдо ва фарҳангу ҷойи ободии воҳаи хисор махсуб меёфтааст. Ин мақомро ҳоло низ ин шаҳри бостонӣ дорад ва дар ҳудуди вилояти Сурхон дутомин шаҳр,

яъне пас аз Тирмиз доништа мешавад. Ҷойноми номбурда, ки ба ифодаи шаҳр меояд, аз нигоҳи сохт дар асл таркибӣ буда, дар қолаби ибораи изофии деҳи нав шакл гирифта, аз сабаби фуру мондан ё ҳазф шудани бандҳои изофии -и шакли деҳнавро соҳиб гардидааст. Шакли деҳнав дар қолаби мураккаб буда, бо роҳи ғалки изофат (ихтисоршавии бандҳои изофии -и) шакл гирифтааст. Ин астионим мутааллиқи забони ноби тоҷикӣ буда, маънои деҳи навро дорад ва тавре гуфтем, дар гузашта маркази давлати Ҷағонийн махсуб меёфт.

Полионими Шеробод низ аз шаҳраки ободу зебои воҳаи Сурхон ба шумор меравад. Ин полионим аз ҷиҳати сохт дар қолаби мураккаб шакл гирифта, аз ҷузъҳои шер (*xšauθiya*) ва обод (*obod*) таркиб ёфта, ин ҷузъҳо мутааллиқи забони форсии тоҷикӣ аст. Дар решаи шер аз дифтонги *ai[ai]* фонемаи *e [e]* ва аз ҳамсадои думаҳраҷаи *xš-[š]* боқи монда, шаклҳои шер, шох ва шаҳр аз ҳамин қалима аст. Шаҳр дар замони қадим ба ифодаи муодили кишвар, мамлакат ифода меёфт. Ин вожа ҷун пасванд ва ҷун компонентҳои асосӣ дар таркиби вожаҳои Ардашер, Гаршоспшер, Баҳромпшер, Шеробод, Шерхон, Панҷшер ва монанди ғайра дарида мешавад ва маънои ҷойи зисту истиқомати ҳоким, мақони будубошро ифода мекунад. Бо ҳамин унвон дар ҳудуди Мовароуннаҳр ё Осиёи Миёна маҳалу шаҳрақҳои зиёде ҳаст, ки номи Шерободро доранд. Аз ҷумла, дар ҳудуди ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё ва дар ҳудуди вилояти Хоразм деҳаҳои мавҷуданд, ки Шеробод ном доранд ва мувофиқи маълумоти соқинони ин маъзеҳо Шер ном мард ин маъзеҳоро обод кардааст ва ба ҳамин хотир ин деҳаву деҳкадаҳо ба номи ӯ гузошта шудаанд. Шаҳраки Шерободи воҳаи Сурхон, ки мавриди таҳлил қарор гирифтааст, аз нигоҳи мо, ба ин нақл ягон вобастагӣ надорад. Зеро ин қаламрав аз ҷиҳати марзи ишғолқардаш ҳеле паҳно ва яке аз шаҳрақҳои бостонии тоҷикон доништа мешавад. Тавре зикраш рафт, ҷойноми

чугрофии Шеробод калимаи мураккаб ва аз компонент-ҳои шер ва обод шакл гирифтааст. Дар асоси ҳамин навиштаҳои натиҷагирӣ намоём, калимаи Шеробод вожаи ниҳоят қадими забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб аст ва маънои макони ободу зебо ва шукуфони мардуми ориёӣро далолат мекунад. Шаҳри ободу мавзеи шукуфони ориёӣ, киштбоб будани макони Шерободро ҳуди мавқеи географӣ низ собит мекунад. Зеро шаҳраки Шеробод дар ихотаи чандин ноҳияҳо, мисли Ҷарқургон ва Қумқургон ҷойгир аст, ки шаҳраки Шеробод нисбатан аз ноҳияҳои номбурда ободтару сарсабзтар аст.

Сариосиёб номи шаҳрак ва яке аз ноҳияҳои воҳаи Сурхон буда, ин вожа аз куҳантарин вожаи забони модариамон маҳсуб ёфта, дар қолиби калимасозии лугавӣ-синтаксисӣ, яъне табдили ибораи изофӣ ба калимаи мураккаб сохта шудааст. Ба ин маънӣ калимаи Сариосиёб аз ибораи сари осиёб бунёд шуда, дар Осӣи Марказӣ чандин номвожаҳои чуғрофӣ бо ин вожа номгузорӣ гардидаанд. Чузӣи сар ҳамчун вожаи сермаънои тоҷикӣ бар ифодаи ибтидо, оғоз, аввал меояд. Чузӣи осиёб бошад, вожаи мураккаб буда, аз чузҳои ос [ās] – санг, яъне нарма кардан, реза кардан, совидан ва об [āb] – моеи туршизо таркиб ёфта, маънояш дастҳои оби, ки гандум ва ҷизҳои дигари донатиро суфтаву сафед ва реза мекунад [ФЗТ 1969, Ҷ.1. С. 890]. Дар маҷмӯъ, маънои лугавии ин номвожаи чуғрофӣ маконери ифода мекунад, ки дар оғоз ё саршавии он осӣ [Осиёб] вучуд дорад.

Заркамар ҳамчун топоним таърихи қадим дошта, дар сарташмаҳо ин номи чуғрофӣ қайд гардидааст ва ҳоло ин шаҳракро дар ҳудуди воҳаи Сурхон бо номи Олгинсой номбар мекунаанд. Вожаи олгинсой шакли туркӣ-ӯзбекишудаи заркамар аст. Ин ҷойном аз ҷиҳати сохтор мураккаб буда, аз чузҳои зар-тилло (ар. тибрун) ва камар иборат аст ва ба маънои воҳаи заррин далолат мекунад. Воҳаи зарин ё заркамар ном гирифтани ин мавзеъ ба

маънои маҷозӣ аст ва имрӯз низ ин мавзеъ барои ҳоҷагии халқи воҳаи Сурхон макони асосии пахтаистехсолкунӣ маҳсуб меёбад ва мардум аз заминҳои ин мавзеъ ҳосили диллоҳ ба даст мебароранд. Хушбахтона, дар ҳудуди номбурда айни ҳол ин маҳал боз бо номи Заркамар дар замони соҳибистиклолии кишвар номгузорӣ шуда, як номи таърихӣ аз нав эҳё гардидааст.

Дар бораи шаҳру шаҳраки воҳаи Сурхон маълумоти муаллифи «Таърихи хумоюн» ҳеле диққатҷалбкунанда аст, ки порае аз онро меоварем: «Ба сари роҳи Шеробод дар тарсеи як манзили Шеробод воқеъ аст. Ин вилоят бағоят васеъ ва қасируларозӣ аст. Ҳудуди шимолии он ба қуҳистони Хузор мерасад. Шаҳри он мулосики Дехнав аст, ҷанубан миёнаи наҳри Қофарниҳон ва Сурхон то ба қанори наҳри Ҷайхун мерасад ва ғарбии он то қуҳи Тошқалъа мерасад» [Таърихи хумоюн 2007, с. 111].

Ба таври хулоса метавон қайд кард, ки дар воҳаи Сурхон шаҳру шаҳракҳои бостониву зебову обод бисёр буда, шаҳру шаҳракҳои мавриди баррасӣ қарор гирифта барои пешбурди фарҳанги тамаддуни халқҳои ориёинажод нақши муассири гузоштаанд. Шаҳру шаҳракҳои номбурда ва таърихи онҳо таҷассумгари таърихи қуҳани халқи тоҷик маҳсуб ёфта, ҳангоми баррасиву таҳқиқ ва омӯзиш ҷиҳатҳои норавшану камтаҳқиқшудаи таърихи гузаштаи халқи ин сарзамин муайяну муқаррар мегардад. Гузашта аз ин, муҳаққиқ аз оин, урфу одат ва суннатҳои таърихии ин мавзеъҳо баръало хабардор ҳоҳад шуд.

б) Комонимҳо (ҷойномҳои марбути дех). Тавре дар боло зикраш рафт, яке аз қабатҳои лугавии ойқонимҳоро ғайр аз полионимҳо, инчунин комонимҳо низ фаро мегиранд. Вожаҳои комоним аз чузҳои komos (юн.) – дех, русто ва општіа (юн.) – ном иборат буда, маънои ҷамъи номи дехоту дехқадаро ифода мекунад. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон мувофиқи маълумоти топонимшиносон Т. Нафасов, Д. Ҳомидов ва чанде дигарон беш аз чорсад дехаву дехқадар мавҷуд будааст, ки бештари онҳо мансуб ба забони тоҷикӣ

ва дорои таърихи бостонианд [Нафасов 1989, 3-190; Ҳомидов 2018, 56-65]. Метавон чанде аз онхоро дар поён чун намуна овард: Сурхон, Музработ, Дашнабод, Тупаланг, Сӯфӣён, Сина, Дарбанд, Дахана, Шаргун, Хондиза, Сурхоб, Панҷоб, Сайроб, Бурс, Кургонча.

Дар байни ин деҳаҳо рустоҳое мавҷуданд, ки «танҳо номашон дар сарчашмаҳо зикр гардидаанд. Ба ин қатор деҳаҳои Омонҷӯл, Кӯҳак, Парғӯза, Нартібаланд, Сардомир, Сардоба, Саркашро дохил кардан мумкин аст, ки дар асарҳои «Вақфнома», «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёкути Ҳамавӣ номи ин деҳаҳо зикр гардидааст» [Ҳомидов 1999, с. 108-110].

Дар воҳа, инчунин, даҳҳо деҳаҳои қадима вучуд доранд, ки дар айни ҳол низ бо унвони бостониаш ёд мешаванд. Гуфтан ҷоиш аст, ки дар воҳаи номбурда деҳаи бузургтарину сараҳлитарин деҳаҳои Дахана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина, Саригӯй, Сангардак, Сарибанд, Сарикалба, Ҳуфар ва монанди инҳо ба ҳисоб мераванд.

Дарбанд [Darband] чун номи деҳа дорои чунин маъниҳост: 1] танба, ҷубе, ки барои маҳкам кардани дар ба пушти он така қунонида мешавад, галака, лӯқидон; 2] сарҳали табиини байни ду вилоят ё мамлакат; 3] дар адабиёт ба маънои қалъаи Ҳисор ва истехком омадааст; 4] ағба, тағно ё дараи танг аст. Ин деҳа дар ноҳияи Бойсуни вилоти Сурхон, ки асосан тоҷикон зиндагӣ доранд, воқеъ аст. Аз нигоҳи сохт ин топоним мураккаб аст ва аз ҷузъҳои дар - «дара, роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯх» [ФЗТ 1969, ҷ.1, с. 324] ва банд – баста таркиб ёфтааст. Маънояш дараи аз ду тараф баста ва мутааллиқи забони тоҷикӣ аст.

Дахана [Dahana] номи деҳаи ноҳияи Деҳнави вилоти Сурхони Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои даҳан - оғозгоҳ ва -а-пасванди қалимасоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар оғозгоҳи дара будааст. Муқ. Дахана (н. Варзоб), Дахана (воҳаи Ягноби н. Айни).

Комоними Сарикалба [Sarıqala] номи деҳа дар худуди ноҳияи Олтинсой (Заркамар) буда, дар қолиби қалимасозии

лугавӣ-синтаксисӣ аз ибораи изофии сари қалъа сохта шудааст ва маънои қомоним мавзест, ки дар оғозгоҳи диҷ ё қалъа воқеъ аст, мебошад.

Ҳуфар (Xufar) номи деҳаи қалонтарини ноҳияи Сарисоё ба ҳисоб рафта, мансуб ба забонҳои қадими эронист. Шакли қадими ин қомоним аз ороними хуф (kaufa) – кӯх ва far / rag – баландӣ ташаккул ёфта, ба маънии деҳаест, ки дар баландии кӯх воқеъ аст. Ҷузъи хуф, ки бозмондаи kaufa аст, дар забонҳои помирӣ ба маънои кӯх дар таркиби чанд топоним, чун Хуф, Пасхуф боқӣ мондааст.

Дар бораи қомонимҳо (деҳу деҳада – Т.М.)-и воҳаи Сурхон маълумоти муаллифи «Таърихи ҳумоюн» ҳеле диққатҷалбкунанда аст, ки поре аз онро меварем: «Ба қарияи Сайроб микдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик мутаваққифанд. Аҳолии ин қария ба роҳзанӣ ва қуттобугтарикӣ машғуранд. Дар ин қария чашмаи обест, ки манбаи он аз доманаи кӯхи Сусизтоқ, дар васати ин қария набаон (сарчашма – Т.М.) менамояд. Ба сари он чашма дарахти чаноре аст сабз, андаруни он дарахт мучавваф (миёнтихӣ – Т.М.) ва ковок аст. Дар ҷавфи он мактабхона намудаанд, микдори 20 адад кӯдаки атфол ба хондан машғуланд маа муаллим. Дар таърихи 1319 (баробари 1901-1902-и масеҳӣ) роқими савод ба он ҷо расидам ва даромада мушоҳида намуда баромадам» [Таърихи ҳумоюн 2007, с. 111].

Мувофиқи нигоштаи Гулшани дар асари «Таърихи ҳумоюн»: «Дарбанд номи деҳа ё қарияе дар худуди Бойсун ва сари роҳи Ҳисор мисли як макон аст, ба танга дах адал қабзе диҳад. Аксари аҳолии он сайёд аст. Тамоми Дарбанд ба қанофи наҳри мазқури онифулбаён ҳама боғу басотин аст ба маолу мазмуни ояги қаримаи «Фихимо ё оқиҳатун ва наҳлун ва руммон» мамлу аз фавоқеҳ аст. Агар дар тамоми қураи арз мисли Жарбанд хушқаво ва фараҳфизо нест, гуфта бошам, умед аст, ки муболиға набошад..., лекин аҳолии он дар ниҳояти дараҷаи ҷаҳланд, дар панҷ ҳазор хонавор, сад нафар, балки даҳ нафар ҳоново нависой ёфт

намешавад. Масофаи ин вилоят то Бухоро миқдори чихилу ду фарсах аст» [Таърихи хумоюн 2008, с. 11].

Дар маъмуъ, аз ин нигоштаҳо аён мешавад, ки дар худуди воҳаи Сурхон деҳадаву русто ва деҳаҳои бостонии зиёд мавҷуд буданд, чанде аз онҳо имрӯз низ бо номи қадимаашон арзи ҳастӣ карда, аз таърихи қадим доштани худ дарак медиҳанд.

2.1.2. Гидронимҳои воҳа

Мавзёҳои марбут ба вожагони об ё обномҳо дар забоншиносӣ бо унвони гидроним ёд мешаванд, ки ин вожагон аз hidgā-и юн. -об, мавзеи обӣ ва опит – ном гирифта шуда, «дар топонимия мавзеи чутрофиеро ифода мекунад, ки бо об рабт дорад. Ба гуруҳи мавзеи обӣ номи дарёҳо, баҳрҳо, хавзҳо, чашмаҳо, шаршараҳо, кӯлҳо ва ғайра дохил мешаванд ва тахтӣ мафҳуми гидронимия маъмуи номҳои мавзёҳои обӣ аст» [Ҳомидов 2014, 114].

Гидронимҳо вижагиҳои зиёди таърихӣ, забонӣ ва чутрофиеро дошта, миқдори умумии унвонҳои бо об рабтдошта ба воситаи вучуд доштани наву синонимҳои беш аз ҳудди миқдори ҷойҳои ба об рабтдошта зиёдтаранд. Як дарё, баҳр, рӯд дар масири таърих тавонистааст маротибаи чанд унвони номи худро дигар карда бошад. Мисол, дар воҳаи Сурхон номҳои зерини рӯду дарёҳо, чун: Туфаланг [Tufalang], Дарбанд [Darband], Панҷоб [Panjob], Қофарниҳон [Kofarnihon], Ниҳомрӯд [Nihomrud], Қомрӯд [Komrud], Хонақоҳ [Xonaqoh], Сурхон [Surxondaryo], Ширкент [Sirkent], Сайроб [Sayrob], Панҷоб [Panjob] ва ғайра вучуд доранд, ки дар тули торих чандин бор номро дигар кардаанд.

Мавзёҳои обии воҳаи Сурхонро вобаста ба вижагиҳои дар навбати худ ба чанд зергурӯҳҳо ва ё навуҳо ҷудо кардан мумкин аст. Ҷойномҳои бо об рабтдоштаи воҳаи Сурхонро ба зергурӯҳҳои потагонимия ва лимнонимия дастабандӣ карда, мувофиқи ҳамин таснифот

гидронимҳои номбурдари мавриди барраси қарор медиҳем. Ҷойномҳои бо об рабтдоштаи воҳаи Сурхонро, асосан, гидронимҳои зерин ташкил медиҳанд: Туфаланг [Tufalang], Дарбанд [Darband], Панҷоб [Panjob], Қофарниҳон [Kofarnihon], Ниҳомрӯд [Nihomrud], Қомрӯд [Komrud], Хонақоҳ [Xonaqoh], Сурхон [Surxondaryo], Ширкент [Sirkent] ва чанде аз шохобҳои ин дарёҳоянд.

Ҳамин тариқ, Сурхон чун воҳа воқеъ дар воҳаи Ҳисор буда, ба таври дигар сарзаминест ё воҳаст дар миёнаоби дарёи Омут. Воҳаи Ҳисор воҳаи бисёр бузурги тоҷикнишин буда, худуди он аз ноҳияҳои Обигарму Файзобод оғоз гардида, то худуди Тирмизи вилёти Сурхони Ҷумҳурии Узбекистон тул мекашад. Дар асоси ин маълумот муайян кардан мумкин аст, ки худуди воҳаи Сурхонро гидронимҳои зерин убура мекунад ва ё идомаи ҳамон дарёву рӯди бузургу хурдаки воҳаи Ҳисор ба шумор меравад ва ин гидронимҳои воҳаи Сурхон дар манбаъҳои таърихӣ низ зикр гардидаанд: Қизилсой [Qizilsay], Ниҳомрӯд [Nihomrud], Обшир [Absir], Обизаранг [Abizarang], Оксув [Aqsuv], Панҷоб [Panjab], Сайроб [Sayrab], Сангардак [Sangardak], Анхор [Anhor], Қофарниҳон [Kofarnihon], Қомрӯд [Komrud], Хонақоҳ [Xonaqoh], Сурхон [Surxondaryo], Ширкент [Sirkent], Туфаланг/Туфаланг [Tufalang], Дарбанд [Darband], Заркамар [Zarkamar], Дуоба // Дуова [Duoba], Обизаранг [Obizarang], Анхор [Anhar], Дарбанд [Darband], Деҳиканора [Dehikanara], Қуловсув [Quyuvsvu], Тангрӯд [Tangrud], Хондиза / Хондиза // Хондича // Хондича [Xandiza / Xandiza], Хучайлоқ [Xujailak], Сангбулоқ [Sangbuluq], Сангчак [Sangcak], Сардоба [Sardoba], Сурхони ҷанубӣ [Surxoni janubi], Ҷагонрӯд [Jayonrud], Қаризат [Karizat], Қул [Kul], Қулақ [Kulak], Лабиоб [Labiob], Новандак [Novandak], Обҷуяк [Abjuyak], Обгир [Abgir], Ободон [Abadan], Тиллохавз [Tillahauz] ва ғайра.

Гидронимҳои номбурдари ба ҷунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: потагонимҳо [маъмуӣ номи дарёҳо], лимнонимҳо [маъмуӣ номи кӯл ва хавзҳо].

а) Потатопонимҳо. Ин вожагон аз *rotamos* (юн.) – дарё, *onimāya* (юн.) – таркиб ёфта, номи рӯду дарёро ифода мекунад ва потатопонимия маҷмуи номи дарёҳоро фаро мегирад. Дар худуди воҳаи Сурхон мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ мавҷуд будани дарёҳои хурду калони зерин қайд гардидааст: Анхор [Anhār], Дарбанд [Darband], Дехиканора [Dehikanāra], Дуоба/Дува [Duāba/Duva], Заркамар [Zarkamar], Куювсув [Kuyvsuv], Қизилсой [Qizilsāy], Ниҳомрӯд [Nihāmruḍ], Обшир [Ābsīr], Обизаранг [Ābizarang], Оқсув [Aqsuv], Панҷоб [Pañjāb], Сайроб [Saygāb], Сангтардак [Sangardak], Сурхон // Сурхон [Surxān / Surxāndaḡā], Тангрук [Tangruk], Тупаланг [Tupalang], Хондиза / Хончиза [Xāndiza / Xānjiza], Хучаилок [Xujailāk]...

Гуфтан ҷои аз аст, ки калимаҳои сугди (аз сугди *gauta*, *guta*, *gut-rūd*, *rūdхона*, *дарё*, *наҳр*) *rūd* ва *тоҷикии* *дарё* дар таркиби луғавии забонамон аз вожаҳои бостонӣ ва аз калимаҳои аслии тоҷикӣ шуморида шуда, дар се давраи инкишофи таърихи забони тоҷикӣ ба ҷӣ тағйироту таҳаввулот дучор гардидаанд, мувофиқи нигоштаҳои донишмандон маълумот диҳем, «Вожаи дарё вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар забони порсии қадим дар шакли *dṛaūh* – баҳр, дар забони авестой *dṛaūh* – баҳр, дар забони порсии миёна *daḡuā*, дар забони порсии нав – тоҷикӣ *daḡuā* – дарё арзи ҳастӣ кардааст» [Расторгуева 1990, 130]. Дар фарҳанномаҳои «Ғиёс-ул-лугот»-и Мухаммад Ғиёсуддин, «Бурҳони қотъ»-и Мухаммад Бурҳон, «Лугати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷиқ»-и устод С. Айни, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1969, иборат аз ду ҷилд), «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (2008), «Сихоҳ-ул-фурс»-и Наҳичувонӣ оид ба вожаи дарё ва муродифи он маълумоти пурраву васеъ зикр гардидааст. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» доир ба ин вожа ҷунин маълумот оварда шудааст: «Дарё 1. оби калони равоне, ки маҷрои табиӣ дошта, манбаи асосиаш боришот аст, *рӯд*, *наҳр*: дарёи Варзоб, дарёи Вахш, дарёи Сир. 2. кхн. баҳр: дарёи Хазар баҳри Каспий» [ФТЗТ 2008, ҷ.1.С. 430].

Рӯд [Rud] низ ба қатори вожаи тоҷикии асил мансуб буда, «дар забони порсии қадим ва порсии миёна, ки гузаштаи бевоситаи забони тоҷикӣ аст, дар шаклҳои *gauta* – «дарё», «*rūd*», «*маҷро*» > *gōd* – [gwd] «*рӯд*», «*дарё*», «*маҷро*» арзи ҳастӣ кардааст» [Расторгуева 1990, 113]. Вожаи *gut* дар матнҳои сугди будой, сугди масехӣ ва сугди монавӣ дар шакли *gut*, *gauta*, *guta* ва *gut* ба назар мерасад ва маънои дарё, *рӯдхона*, *наҳрро* дорад [Тураев 2019, с.70]. Гузашта аз ин, дар бораи ин вожаи таърихӣ дар фарҳангу луғатҳои тафсирии ба забони модариамон мураттаб гардида, маълумоти диққатҷалбкунандаро меҳонем. Аз ҷумла, дар «Лугати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷиқ»-и устод С. Айни дар бораи ин калима навиштаи зеринро дида мумкин аст: «*Рӯд*-1. наҳри калон [монанди *рӯди* Амуя, *рӯди* Шифирком, *Ҳирконрӯд*, *Шахррӯд*]; 2. *Тори* созо, ки аз *рӯда* тофта бошанд; 3. *Номи* созест, ки *тораш* аз *рӯд* аст» [9, 319].

Анхор [Anhār] унвони кухани *рӯди* Ангор буда, дар қаламрави навоҳии Ангор ва Шеробод ҷорӣ мешавад. «Вожаи Ангор мансуби забонҳои эронӣ буда, ба маънои ҷойи ҷамъовариҳои ҳосили кишт, яъне хирман далолат мекунад» [Нафасов 1989, 13]. Дар ҳамин шакл дар сарчашмаҳои пешин қайд шудааст. Дар шеваҳои забони тоҷикӣ, алаҳусус, дар гуруҳи шеваҳои марказии забони тоҷикӣ вожаи «ангор» васеъ истифода мешавад.

Дарбанд [Darband] номи дарёча дар ноҳияи Бойсун. Аз ҷиҳати сохтор ин гидроним мураккаб буда, аз ҷузъҳои дар – шакли кӯтохшудаи дара ба маънои роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯҳро ифода мекунад ва банд – баста таркиб ёфта, маънои мавзеи аз ду тараф бастабударо ифода мекунад ва мансуби забони тоҷикӣ аст.

Дехиканора [Dehikanāra] номи шохобе аз дарёи Сангтардак дар қаламрави вилояти Сурхондарё буда, дар натиҷаи якҷоя шудани *рӯдҳои* Қизилсой ва Дехиканора *рӯди* Сангтардак ба вучуд меояд ва сарчашмаи обии ин дарё

барф аст. Худи дарёи Сангтардак шохобе аз дарёи Сурхон доништа шуда, аз қаламрави навоҳии Сариосиё ва Дехнав мегузарад. Дарёчаи Дехиканора аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои деҳ – мавзеъ, русто ва канора – дуртар аз мавзеъ ё атрофи он буда, маъноӣ дарёи аз канори деҳа ҷоришавандаро дорад.

Дуоба/Дува [Duāba / Duva] як шохоби дарёи Ширкент дар худуди қаламрави Узун ва номи дарё дар қаламрави ноҳияи Бойсунӣ вилояти Сурхандарё аст. Дуоб шакли дигари гидроними Дуоба аст ва бо илҳок қардани форманти гидронимсозӣ -а шакли Дуоба / Дуваро гирифтааст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт аз ҷузъҳои ду – шумора, об – исм ва пасванди калимасозӣ -а таркиб ёфтааст ва аз нигоҳи сохт мураккаб аст. Бо ҳамин унвон дар худуди вилояти Хатлон ва дар ноҳияи Варзобӣ Тоҷикистон ҷойномҳо мавҷуданд, ки дар шакли Дуоба// Дугоба ифода меёбанд. Ин далолат бар он мекунад, ки ин ҷойном таърихи қадим дорад ва дар аксарӣ мавзеъҳои тоҷикинишини Осиёи Миёна дар ҳамин шакл арзӣ ҳастӣ қардааст.

Заркамар [Zarkamar] номи дарёча дар ноҳияи Олгинсой буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои зар – тилло, санги қиматбаҳо ва камар – миён, оғуш шакл гирифта, маъноӣ мавзеи зарҳез, ҳосилхезро дорад.

Қизилсой [Qizilsay] унвони шохобчаи дарёи Сангтардак буда, дар худуди ноҳияҳои Дехнав, Шурча ва Олгинсойӣ вилояти Сурхонӣ Ҷумҳурии Ўзбекистон ҷорӣ мешавад. Ин дарё дар забони Ўзбекӣ аз ҷиҳати сохтор мураккаб буда, аз ҷузъҳои туркӣ-ўзбекӣ кизил – сурх ва сой-дара таркиб ёфтаанд ва маъноӣ дарёи аз дараи сурх ҷоришавандаро дорад [Нафасов 1989, 156].

Ниҳомрӯд [Nihāmrud] унвони бостонии шохоби рости дарёи Сурхонӣ кунунӣ дар марзи воҳаи Сурхон буда, дар қарнҳои миёна номи пешинаи дарёи Тўпаланг буд. Ҷойноми ҷуғрофӣи ифодагари мавзеи оби нобурда аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои ниҳом – номи мавзеъ

ва рӯд – дарё таркиб ёфтааст ва бар ифодаи маъноӣ дарёи мавзеи Ниҳом меояд. Номи кунунии ин маҳал Дараи Ниҳон аст [Нафасов 1989, 128].

Обшир [Ābsīr] номи умумии огозгоҳи дарёе, ки ҷун сарчашма ба дарёҳои поён об медиҳад, фаҳмида мешавад. Гидроними нобурда дар қаламрави ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхон воқеъ буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, «аз ҷузъҳои об – ҷизи моеи шаффоф, дарё ва шир – сафед, тоза, ноб таркиб ёфта, маъноӣ оби тозае, ки аз кӯҳи яҳин ҷоришаванда аст, мебошад» [ФЗТ 1969, 837].

Обизаранг [Ābizarang] номи шохоби тарафи рости дарё дар ноҳияи Сариосиё мебошад. «Аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои об (дарё), бандҳои изофии -и ва заранг (мақони сахту метин) таркиб ёфта, маъноӣ лугавияш обе, ки аз ҷойи сахт ҷоришаванда аст, мебошад» [Нафасов 1989, 134]. Ба тарзи сохтшавии қалима назар афканем, содалавҳона ва ғайриилмӣ будани таҳлили Т. Нафасов маълум мегардад, зеро қалимаи Обизаранг аз иборати оби заранг сохта шуда, дар қолиби калимасозии лугавӣ-синтаксӣ (табдили ибора ба қалимаи мураккаб) сурат гирифтааст. Ба ин нукта бояд рушани андохт, ки вожаи «заранг» қадимаи тоҷикӣ буда, номи дарахти бисёрсолаи ҷинси кӯҳӣи мағзаш пурраи сахт мебошад ва аз сабаби он ки дар мавзеи қад-қадӣ рӯди нобурда дарахти кӯҳӣи «заранг» зиёд мерӯяд, аз ин хотир соқинони бумии он ҷо номи рӯдро бо номи заранг (мавзеи зарангзор) гузоштаанд, ки ном ба релефи мавзеи нобурда мувофиқат мекунад.

Панҷоб [Panjab] номи дарёи деҳаи Панҷоби ноҳияи Бойсун буда, аз ҷиҳати шакл мураккаб аст ва аз ҷузъҳои панҷ – алад, шумора ва об – дарё таркиб ёфта, маъноӣ мавҷуд будани панҷ дарёро ифода мекунад [Нафасов 1989, с.154].

Сайроб [Sayrāb] номи дарёча ва деҳа дар худуди ноҳияи Бойсун буда, аз решаҳои серун (оби хунук, сард) ва āb (моеи беранг, дарё) шакл гирифта, маъноӣ дарёи обаш хеле хунукро дорад. Мухити ҷуғрофӣи ин гидроним ба номи маҳал бисёр мувофиқ буда, деҳаи тоҷикинишин аст.

Сангардак [Sangardak] номи яке аз дарёҳои калон дар худуди воҳаи Сурхон буда, ин дарё шохоби рости дарёи Сурхон аст ва аз марзи навоҳии Сариосиё ва Дехнав ҷорӣ мешавад. Бо ҳамин унвон дар асри X мувофиқи нигоштаи сайёҳи араб Макдисӣ деҳае будааст ва деҳа дар худуди давлати Ҷағониён воқеъ гардида, аз дохили деҳаи Сангардак ба сӯи Кеш ва Самарқанд қорвони пурбор роҳ мегирӣфтааст. Ин гидроним аз чузъҳои sang (чисми саҳти кӯҳӣ) ва gard (асоси замони ҳозиран феъли гардиш) ва топоформанти -ак дар қолиби калимаҳои мураккаби омехта таркиб ёфта, маънои дарёи тези аз мавзеи сангдори кӯҳӣ ҷоришавандаро дорад. Ин андешаро мухити ҷуғрофии дарё низ тақвият медиҳад ва дарё, воқеан, аз баландии мавзеи санглох тез ҷорӣ мешавад.

Сурхон/Сурхондарё [Suxān/Surxānagarā] номи дарёи асосии воҳаи Сурхон махсуб ёфта, охиригарин ва бузургтарин шохоби рӯди Ому доништа мешавад. Ин рӯди бузурги водӣ аз худуди рустои Қаровултеппа бо якҷояшавии рӯдҳои Тупаланг ва Қаратоғ ба вучуд меояд. Шохобҳои дарёи Сурхон аз нишманҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор сарчашма гирифта, шакли дарёро мегиранд. «Номи қадимии ин дарё дар сарчашмаҳо бо номи Ҷағонрӯд зикр гардидааст ва Сурхон шакли тағйирёфтаи ҷағон аст, ки ин истилоҳ бар ифодаи номи этникии сақой аст» [Нафасов 1989, 204].

Тағоб [Tagāb] номи дарёча дар ноҳияи Бойсун аст ва аз ғилоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои тағ – поён, тез ва об – дарё, наҳр ва ҷоришаванда таркиб ёфта, маънояш дарёчаи ба тағ, поён ҷоришаванда аст. Ба илҳоқи пасванди -ӣ маънои дигар, болообиҳоро тағобӣ мегӯянд.

Тангрук/Тангрут/Тангруд [Tangruk/Tangrut/Tangrud] номи шохоб ва дарёчае дар худуди ноҳияи Сариосиё аст. Дар таркиби ин ҷойноми ҷуғрофии марбут ба мавзеи оби вожаҳои танг (сифат) ва рук (шакли дигаршудаи рӯд, исм) ба назар мерасад ва маънои лугавии аз дараи танг омадани дарёча ро ифода мекунад.

Туполон [Turoloṇ] номи дарёча дар худуди ноҳияи Сариосиё ва номи шохоби дарёи Сурхон аст. Маънои зоҳирии ин гидроним гох зиёд ва гох кам шудани оби дарёро ифода мекунад. Таърихан ин гидроним мураккаб буда, мансуби забони тоҷикӣ аст ва аз чузъҳои turo (мавзеи ҳамвори кӯҳӣ) ва -on (пасванди ҷамъбандӣ) иборат буда, маънои аз мавзеи ҳамвори кӯҳӣ ҷорӣ гардидани оби дарёро ифода мекунад. Ин вожаи рехта буда, дар ҳамин шакл истифода мегардад ва маънои ба таври ноором ҷорӣ шудани дарёро ифода мекунад. Агар возех баён намоем, маънои Туполон «дарёи ғурталотуми кӯҳӣ» аст.

Хондиза/Хончиза [Xāndiza/Xāndiza] номи дарёи дар худуди ноҳияи Сариосиё воқеъбударо ифода мекунад. Аз ғилоҳи сохт ин гидроним мураккаб буда, аз чузъҳои хон – шакли дигаршудаи кант ба маънои деҳа ва диз – калъа таркиб ёфта, маънои деҳаи баланди калъадорро ифода мекунад. Номи дарё бо номи деҳ марбут аст.

Ҳуҷаилок [Huǰailak] номи дарё воқеъ дар худуди ноҳияи Сариосиё буда, аз ҷиҳати сохт таърихан мураккаб ва аз чузъҳои хӯҷа/хоча (соҳиб) ва илюк /элок (чароғох) таркиб ёфта, маънои дарёи аз мавзеи чароғоҳи ба хочаи Элоқӣ мансуб буда, ҷоришаванда аст.

б) Лимнонимия (Кулномҳо). Дар адабиёти илмӣ номи кӯлу хавзҳои баҳши гидронимияро лимнонимия меомӯзад. Дар марзи воҳаи Сурхон, тибқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ вучуд доштани лимнонимҳо ё кӯлнонимҳои зерин зикр гардидааст: Кӯл, Ҷақон / Чоҳоб, Қаризат, Кӯлак, Лабиоб, Новандак, Обҷӯяк, Обгир, Ободон, Тиллоҳавз [Шеробод]. Кӯлу хавзҳои номбурда аз кӯлу хавзҳои дигар нисбатан калонтар ва маъруфу машҳуртар буда, хавзу кӯлҳои мазкур дар тули асрҳо пайваста ба мардум хидмат кардаанд ва дар айни ҳол низ хидмат мекунанд. Ҳоло ҷанд мисол аз кӯлу хавзҳои водӣ оварда мешаванд:

Диллакул [Dillakul] номи кӯл дар худуди ноҳияи Тирмиз буда, аз ҷиҳати сохт мураккаби тобеъ аст ва аз чузъҳои

дилла (ботлох) ва кул (чойи оби бисёре ба таври сунӣи чамъшуда) шакл гирифта, маънояш рустани дар кули ботлохдошта руста ё рӯида мебошад.

Занг [Zang] номи нахр ё ба фаҳмиши кунунӣ канал буда, дар марзи ноҳияи Саросиё воқеъ ва аз ҷиҳати сохт сода аст. Вожагони занг ба маънои пӯсидашави оҳан далолат мекунад ва дар ин ҷо ба маънои оби тира омадааст.

Ойнакул [Āunakul] номи яке аз кӯлҳои навоҳии Шӯрҷӣ буда, аз ҷиҳати сохтор мураккаби тобеъ аст ва аз ҷузъҳои ойна (ашёи шаффоф), кӯл (мавзеи об чамъшуда) таркиб ёфта, маънои кӯли обаш тозае чун оинаро ифода мекунад.

Ободон [Ābādān] номи яке аз мавзёҳои обӣ дар худуди ноҳияи Шӯрҷӣ аст ва аз ҷиҳати сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои обод (хуррам, хуш, зебо, бегазанд) ва пасванди чамъбандии он таркиб ёфтааст [ФЗТ 1969, 893].

Обинаргаз [Ābinargaz] номи чашма, хавз ва нахр дар каламрави Саросиё буда, аз ҷиҳати сохтор мураккаб дар қолиби калимаҳои типии лугавӣ-синтаксисӣ аз ибораи оби наргаз сохта шуда, ҷузъи об (моеи беранг) ва нард (банди ҷӯй) ва газ аз сугдӣ *jaz* – буттаи ҳамешабзӣ сӯзанбарг, арчамонанд, ки аз наждаи он тирӣ камони Орашро месохтанд, буттаи сӯзанбарг таркиб ёфта, маънои лугавияш анхор ё ҷӯйи банддошта мебошад.

Хавзак [Navzak] номи яке аз хавзҳои воқеъ дар худуди тумани Бойсун буда, аз ҷиҳати сохт сохта буда, аз ҷузъҳои хавз (арабӣ, ҷойи чамъшавии об) ва пасванди тоҷикии -ак (ифодакунандаи хурдию навозиш) сохта шуда, маънои хавзи хурдро ифода мекунад.

В) Номи ҷӯй ва нахр. Дар лугату фарҳангҳои тафсири доир ба калимаи ҷӯй ахбори зерин зикр гардидааст: «Ҷӯй ҷое, ки дар он оби нисбатан бисёр раван аст» [ФЗТ, ҷ. 2. С. 580]. Муҳаққиқи номҷойҳои Осиёи Миёна Э. М. Мурзаев роҷеъ ба вожаи «ҷӯй» андешаи зеринро баён мекунад: «Ҷоу, ҷо – «арик», «ҷӯй» [тоҷикӣ]. Мук. шавад: туркмании *joa* [аслан «ҷӯй»-и тоҷикӣ аст] «арик», «ҷӯй» барои обёрӣ, ҷӯй

барои обёрӣи киштор ва боғу тоқзор [хабари М. Таллиханов], форсӣ «ҷӯй», «ҷӯб», «ҷӯй» – «арик», «канал» [русӣ] барои обёрӣ, дарёча, нахр [арабӣ], чашма, шохоб [афғонӣ, дарӣ] «ҷӯбор» – «хавз», «кӯл» [Мурзаев 1980, 38-48]. Дар каламрави вожаи Сурхон ҷунин арику нахр, ҷӯйбору ҷӯйхо вучуд доранд ва номи онҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ зикр шудаанд, ки микдорашон беш нест:

Дамарик [Damarīq] унвони яке аз ҷӯйхо дар каламрави навоҳии Шеробод ва Олгинсой буда, ин номҷойи ҷугрофӣ аз ҷузъҳои тоҷикии дам (канора) ва шакли туркӣ-узбекишудаи арик (ҷӯй) таркиб ёфтааст ва маънои оби ҷӯйи қачу норавноро дорад. Номҷойи номборда намууди узбекишудаи ҷойноми ҷугрофии кадимии тоҷикии марбут ба мавзеи оби Дамҷӯй аст.

Дубойарик [Dubūyariq] унвони яке аз ҷӯйхо дар худуди тумани Саросиё буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои дубой (номи гуруҳи этникии туркӣ) ва арик (ҷӯй) шакл гирифта, маънои ҷӯйи ба гуруҳи этникии дубой мансубдаро ифода мекунад [Нафасов 1989, 65]. Маънои дурусти ҷойноми оби Дубойарик, аз назари мо, ин тавр аст: Ду – шумораи тоҷикӣ (шумораи микдорӣ) + ҷузъи туркии бой – доро, ганӣ, сарватманд+арик (тоҷикии узбекишуда) – ҷӯй, нахр буда, ҷӯйе, ки онро ду нафар шахси сарватманд кандаанд, мебошад.

Қанчигадох [Qanjigašāx] унвони яке аз ҷӯй дар худуди тумани Ангор буда, ин ҷойном аз ҷиҳати сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои қанчига (номи гуруҳи этникии туркӣ) ва шох (ҷӯйи хурд) сохта шуда, маънои ҷӯйи мансуби гуруҳи этникии қанчигаро дорад. Инҷунин, маъноҳои пушти зин дар болои асп ва ҷӯйи фаръӣ, хурдро низ ифода мекунад [Нафасов 1989, 236].

Қораарик [Qāgaariq], унвони яке аз ҷӯй дар худуди тумани Олгинсой буда, гидроними номборда аз ҷиҳати сохт сода аст, ҷунки ҷузъи туркии он қора (сиёҳ) дар забони тоҷикӣ истифода намешавад. Маънои лугавии ин гидроним ҷӯйи обаш сиёхро ифода мекунад.

Нуғайшоҳ [Nūḡayšāḥ] унвони ҷӯе дар худуди тумани Ҷарқургон буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузьҳои нуғай (сабзор) ва шох (радаи об) сохта шудааст. Маънон лугавии гидроними мазкур мавзеи сабзор аст.

Ойнаарик [Āynaarīq] унвони ҷӯе дар худуди тумани Шеробод буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузьҳои ойна (чизи маълум) ва арик (шакли узбекишудаи ҷӯй) сохта шуда, маънояш ҷӯе, ки обаш соф аст.

Харкуш [Ḥarḡuṣ] унвони ҷӯе дар худуди ноҳия Сариев буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузьҳои хар (шакли тағйирёфтаи гар ба маънои кӯҳ) ва куш (шакли тағйирёфтаи каш ба маънои оғуш ё байн) таркиб ёфта, маънои ҷӯйи аз байни дара ё кӯҳ ҷорешавандаро ифода мекунад. Бояд тавзеҳ дод, ки асли маънои дарёи Харкуш ҳамонест, ки зоҳиран маълум аст. Вожаи «Харкуш» калимаи тоҷикӣ буда, аз ду ҷузъ: хар – хайвони хонагии боркаш ва ва феъли «куш» иборат буда, ба макони душворгузари кухие далолат мекунад, ки хеле ҳатарнок буда, хангоми убури харҳои боркаш сарозер мсафтанд. Аз беэҳтиётӣ гоҳ-гоҳ дар такозои таърих ҳодисаи ба об афтодани он ҷонварҳо воқеъ мешуд, бинобар ҳамин номи рӯдро дарёи харкуш номидаанд. Мук.: Харкуш (мавзеъ ва рӯд) дар воҳаи Ягноб ва Панҷакент. Боз дар воҳаи Ягноб Харпартова ном мавзеест дар Ағбаи Латтабанд, ки тоҷикони воҳаи Ягноб он ҷоро Райи Харкуш мегӯянд [Тураев 2019, с. 73]. Инчунин, маънои дигари хар бузург, баландӣ буда, ин вожа бозмондаи *xaḡʃ/xaɣv*-и забони суғдӣ аст ва дар таркиби ҷойномҳои Пишихарф, Мучихарф, Харангон ва амсоли инҳо ба маънои баландӣ меояд.

Чакак [Ṣaḡak] унвони ҷӯйи жарф дар худуди тумани Шеробод буда, аз ҷиҳати сохт сохта ва аз ҷузьҳои чак (шакли дигаршудаи чох) ва -ак (пасванди ифодагари хурд) таркиб ёфта, маънояш чоҳак, яъне хоҳи хурд аст.

г) Номи чох ва чашма. Дар лугату фарҳангҳои тафсирий доир ба калимаи чох ахбори зерин зикр гардидааст: «Чох ба

маънои ҷуқурии рострафта дар замин, магок ё ҷуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос меояд. Ё чое, ки дар он оби бисёр чамъ шудааст, толоб» [ФЗТ 1969, ҷ.2.580]. Чох калимаи тоҷикӣ буда, дар суғдӣ-ягнобӣ *ṣoh* аст, дар тоҷикӣ чох (*ṣoh*), ки ҷуқурии рострафгаро гӯянд.

Дар каламрави воҳаи Сурхон вожаи чох ба маънои ҷуқурии рострафта дар замин, магок ё ҷуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос» далолат мекунад [ФЗТ 1969, ҷ.2, 678], асосан, дар ҷойҳои ҳамвор-замину дашти ба назар мерасанд. Чохҳои мавзеи мавриди таҳқиқ қарор гирифта, асосан, дар дашту биёбонҳои воҳаи Сурхон мавҷуд буда, барои захира кардани об ҷиҳати ошомидану обёрӣ кардани заминро ҷорпо ва одамони истифода мекунанд. Чоххоро низ аз ҷиҳати шаклу моҳияташон ба чох-антропоним, чох-этноним гуруҳбандӣ кардан мумкин аст:

а) чох-антропоним (бо номи одамони ёд шудани чохҳо): Азизбулок [Azizbulāq] унвони чохе дар каламрави ноҳияи Қумқургон буда, гидроними номбурда харчанд аз ҷузьҳои азиз ва булок (чашма) сохта шудааст, сода аст, зеро ҷузьи дуум дар забони тоҷикӣ нест. Мувофиқи маълумоти лугати «Девону лугат-ит-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ маънои лугавии ин ҷойном оби ширин аст.

Ашуркесак [Ašurkesak] унвони чохе дар ноҳияи Қумқургон буда, аз ҷиҳати сохт сода аст, харчанд аз ҷузьҳои арабии ашур (Ашур ном шахс) ва узбекии кесак (кулуҳ, замин) иборат ва маънои дар замини мансуб ба Ашур ном шахс вучуд доштани чох аст.

б) чох-этноним (номи халқ): Балхикудук (Balḡiquduq), унвони чох дар каламрави тумани Қумқургон буда, хоҳи номбурда ҳоло низ бо ҳамин ном вучуд дорад ва сокинони деҳкадаҳои Кукдала, Дурсун онро ҳамчун манбаи оби истифода мекунанд. Номи чох ба воқеаи таърихӣ далолат мекунад, ки дар замонҳои қадим гуруҳи одамони аз шахри Балх омада, ба ин чох соҳибӣ кардаанд ва дар айни ҳол

тунаи Балхикудук намуди туркишудаи «чохи балхиён»-и забони тоҷикӣ аст.

Буридахана (Buriḏahana) унвони мавзеи обгузар дар худуди тумани Бойсун буда, номвояи ҷуғрофӣ аз ҷузъҳои бури (номи шаҳс, маънояш гург, намуди бостонияш *vk* – порсии бостон) ва дахна / дахана (ҷойи обгузар, тоҷикӣ) шакл гирифтааст. Бури ном шаҳс ё гург замоне дар дараи номбурда зиндагӣ кардаанд ва ба ҳамин муносибат дараи обгузари мазкурро ба унвони он номгузорӣ кардаанд. Вале, возеҳан, маънои Буридахана (Buriḏahana), огози даромади дараест, ки он ҷо гургхона воқеъ аст, яъне дахани гургхона, даромадгоҳе, ки гургхона дорад ва зоотопоним аст.

Дар маҷмуъ, чоҳхое, ки мувофиқи ахбори манбаҳои хаттӣ дар воҳаи Сурхон вучуд доранд, асосан, дар мавзёҳои замини ҳамвордошта ва даштӣ ҷойгир шудаанд.

Ғузашта аз ин, доир ба пайдоиш ва мансубияти забонии вожагони «чашма» андешаву фикр ва мулоҳизаҳои зиёд мавҷуданд. Аз ҷумла, дар лугатҳои тафсирий доир ба калимаи «чашма» ҷунин маълумот оварда шудааст: «Чашма ҷойи ҷушидани об аз зери замин ва раван шудани он аст» [ФЗТ 1969, с. 535]. Дар худуди воҳаи Сурхон чашмаҳои зиёде мавҷуданд, ки аксари онҳо унвон доранд. Аз ҷумла:

Бошбулок [Bošbuloq] номи чашма дар худуди ноҳияи Бойсун буда, маънояш сарчашма аст ва обҳои чашмаҳои хурд-хурд аз он пайдо мешаванд.

Зарҷоб [Zarǰāb] номи ҷоҳ дар худуди ноҳияи Сариосиё воқеъ буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои зар – шакли тағйирёфтаи сар – ибтидо, оғоз ва ҷоб – шакли ихтисоршудаи ҷохи об, яъне ҷаҳоб аст. Маънои лугавии гидроними номбурда мавзеи сари ҷоҳ будан аст.

Оқмата [Aqmata] номи чашма дар худуди ноҳияи Шеробод буда, ба маънои ҷўе, ки обаш тозаӣ тоза аст, далалат мекунад.

Сурхонбулок [Surxānbulāq] номи чашма дар худуди ноҳияи Кумкургон буда, маънояш чашмае, ки дар суршок ва чашмаи сурхранг палид омада мебошад.

Султончашма [Sultānčāšma] номи чашма дар худуди ноҳияи Бойсун буда, аз нигоҳи сохт мураккаб аст. Маънои лугавии ин гидроним далолат бар Султон ном шаҳс мутааллиқ будани чашма мекунад.

Чашма [Čāšma] номи чашма дар худуди ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхон воқеъ аст ва аз ҷиҳати сохт сохта буда, аз ҷузъҳои чашм – номи узви инсон, оби раван ва пасванди калимасозӣ -а иборат аст; маъно: деҳае, ки чашма дар наздикии он воқеъ аст [Нафасов 1989, 175, 202].

Чашмазор [Čāšmazār] номи чашма дар худуди ноҳияҳои Бойсуну Шерободи вилояти Сурхон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои чашма – исм ва пасванди -зор, ки фаровониро ифода мекунад, иборат аст ва маънои фаровон будани чашмаҳои мефаҳмонад [Нафасов 1989, 203].

Уйбулок [Uybulāq] номи чашмае дар худуди ноҳияи Шеробод буда, мутааллиқи забони ўзбекӣ аст ва маънои оби чашма тавасути кандан ҷорӣ шуданро дорад. Маънои возеҳи чашмаи номбурда чашмаи назди хона мебошад, аз ҷузъҳои туркии уй – хона ва булок – чашма, яъне «чашмаи канори хона» аст.

Оқарбулок [Aqarbulāq] номи ҷоҳ дар навоҳии Шўрчи, Олтинсойи вилояти Сурхон буда, маънои чашмаи обаш раванда ё ҷоришавандаро дорад [Нафасов 1989, 139].

Дар хулосаи фасл ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки дар натиҷаи баррасии чанд номи дарёву рӯд (потамонимҳо), қулҳо (лимнонимҳо), хавзу наҳр, чашмаву ҷоҳ, ҷўи аён мешавад, ки дар воҳаи мавриди таҳқиқ қарордода номи ҷоҳу қул ва хавзҳои хурду калон бисёрданд ва имрӯз аксарияти онҳо арзи хастӣ менамоянд ва дар хизмати халқ мебошанд. Қисме аз номҳо, ки аз ҷузъҳои туркӣ ё тоҷикии туркӣ сохта шудаанд ва калимаҳои туркӣ дар забони тоҷикӣ роиҷ нестанд, онҳоро аз ҷиҳати сохт сода гуфтан лозим аст.

2.1.3. Оронимҳои воҳа

Кӯхномаҳо ҷе оронимҳо яке аз гуруҳҳои дигари кабатҳои забони маводи топонимии воҳаи Сурхонро фаро мегиранд. «Ороним аз ҷузъҳои оғос – кӯх, опот – ном таркиб ёфта, номи мавзъҳои сатҳизаминии ба шаклҳои рельеф, яъне кӯх, талу тепша марбутбударо меомӯзад ва оронимия – маҷмуи чунин номҳо аст, яъне ба маънои дигар номи кӯхҳо, тепшаҳо, горҳо, чарихо, нишебихоро оронимия меноманд» [Ҳомидов 1999, с. 114].

а) Номи мавзъҳои кӯҳӣ. Номи кӯхҳо низ ҳамчун як кабати лугавии маводи топонимӣ мавриди омӯзиш қарор дорад ва дар минтақаи Сурхон низ кӯхҳо хеле бисёранд, ки номҳои таърихӣ мебошанд. Ҳоло дар поён номи чанд кӯҳи минтақаро, чун кӯхҳои Боботоғ [ки номи қадимаи он Бобоқӯҳ аст ва баъди асрҳои XV-XVI ҷузъи туркӣ-ӯзбекӣ ба он илова гардида, кӯҳном шакли омехтаи тоҷикӣ-туркӣ Боботоғро гирифтааст, номи қаторқӯҳ дар худудҳои ноҳияҳои Дехнав, Шӯрҷӣ, Сарӣсиё], Бодихаво [номи деҳа дар Дехнав], Говурган [топоними шакли мураккаби омехта, аз ҷузъҳои тоҷикӣ "гов"-и хайвони шохдори хонагӣ ва ҷузъи туркӣ-ӯзбекӣ "урган" (шакли феъли замони гузаштаи туркӣ "задагӣ"), яъне мавзъе, ки говро ба ҳалокат расондааст, мавзъи говгар, варага ҷе нишемангоҳи ҳатарноки кӯҳӣ, номи мавзъи кӯҳӣ дар Дехнав], Гегирдак [номи кӯҳ ва деҳа дар Шеробод], Дуновгӣ [мавзъи дудароғӣ, номи кӯҳ ва деҳа дар Олтинсой], Қарсангон [мавзъи кӯҳӣ, мавзъи сангоҳи бузурги мармарин – сангҳои калони устувору харсанг дар Олтинсой], Катманҷовдӣ [номи қуллаи кӯҳ дар Бойсун], Қуллӣсиё [номи қулла дар Шеробод], Кӯҳи Сафед [номи кӯҳ дар Бойсун], Кӯҳи Чош [номи кӯҳ дар Сарӣсиё], Кӯҳтош [номи кӯҳноми омехтаи тоҷикӣ – кӯҳ ва туркӣ тош – санг, қулла дар Сарӣсиё, номи қадимаи он Кӯҳсанг аст], Қирққиз [номи кӯҳ дар Тирмиз], Оққоя [номи қулла дар Бойсун], Паргут [номи кӯҳ дар Олтинсой, кӯҳноми мазкур вожаи сугдӣ аст аз пар – чуфт ва гут – санг, кӯҳи чуфтсанг, кӯҳи лутоник], Почур [номи доманаи кӯҳ ва деҳа дар

Дехнав], Тумшуктоғ [номи кӯҳ дар Бойсун], Хурсантоғ [номи қуллаи кӯҳ дар Сарӣсиё], Хуфар [номи мавзъи қадими кӯҳӣ дар Сарӣсиё, қадими тоҷикӣ, аз хуф – фарохно, водӣ, -ар форманти маконсоз], Хӯбон [мавзъи кӯҳӣ дар Сарӣсиё], Хучабарқӯҳ [номи кӯҳ дар Олтинсой], Чақалӣ [номи қулла дар Сарӣсиё], Чашка/Чошгах [номи қулла дар Қумқӯргон, қадими қадими тоҷикӣ буда, асли он Чошгах аст, кӯҳ ҷе қуллаи муайянкунандаи вақту соат аст, ҳангоме ки офтоб аз ин қулла рост омад, ними рӯз аст. Мук. Нимрӯз, Чошқӣ/Чошқӣ (воҳаи Яғноб)], Човдӣ [номи кӯҳ дар Бойсун] зикр менамоем, ки дар ҳамаи ин кӯҳу кӯҳдоманҳо ба таркиби қаторқӯҳи Хисор ҷе Туркистон шомиланд. Ҳоло чанде аз номи ин кӯҳҳоро баррасӣ карда, мансуби қадом забон буданашонро муайян мекунем.

Боботоғ [Bābātāw] номи кӯҳистон ва идомаи қаторқӯҳи Хисор дар худуди навоҳии Дехнав, Шӯрҷӣ ва Сарӣсиё тул қашидааст. Дар доманаи ин кӯҳи бузург деҳаҳои Хуфари Сарӣсиё ва Оқтумшуки ноҳияи Шӯрҷӣ воқеъ аст. Ин ороним аз нигоҳи сохт сода буда, аз ҷузъҳои bōbo (бобо) ва узбекӣ tow (тоғ) шакл гирифта, ҷузъи bōbo маънои пир ва тоу, ки аз тега шакл гирифтааст, маънои кӯҳи қухансолро ифода мекунад. Ин номи кӯҳ дар тасвири суҷа ва манзараи қиссаи «Сукути қуллаҳо» ва романи «Се рӯзи як баҳор»-и нависанда Саттор Турсун зикр гардидааст. Номи қадими он Бобоқӯҳ аст (то асрҳои XV-XVI) баъд шакли омехтаи тоҷикӣ (бобо) ва туркӣ (тоғ)-ро гирифтааст.

Кӯҳи дигари воҳа Бойсун [Bāysun] ном дорад, ки аз ороними номи мавзъ шакл гирифтааст. Ин ороним ҷе номи кӯҳ аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб буда, аз ҷузъҳои bāw/rāw – поён ва sun/suу – самт, қониб, сӯй шакл гирифта, маънои самти поёнро ифода мекунад, ҳоло рехта ба назар мерасад.

Ғайр аз ин, дар худуди воҳаи Хисор номи кӯҳи Қаратоғ мавҷуд аст, ки шакли тарҷумашудаи Сӣёмқӯҳ аст, ки дар ин бора дар асари ҷуғрофӣ «Худуд-ул-олам» ахбор оварда

шудааст [Худуд-ул-олам 2010, 69]. Муалли-фони сарчашмаҳо кайд мекунамд, ки дар куҳи номбурда Муқаннаъ чун сардори шуриши муқобили арабҳо дар ин ҷо панох бурдааст. Гуфтан ҷои аз аст, ки вожаи Сиём мансуб ба забони тоҷикӣ буда, далоял ба аломати шайъ мекунад ва мухити географии ин кӯҳ ҷавобгӯи ин далел аст. Муқ. Сиёма номи кӯҳ дар ноҳияи Варзоби Тоҷикистон ва номи рӯд, дарёи Сиёма, Оби Сиёма.

б) Номи адирӯ баландӣ, дашту дара, талу теппахо. Дар худуди воҳаи Сурхон баландӣ, дара, талу тепша, нишеман ва адирӯ жарфҳои зиёде мавҷуданд, ки номи аксари онҳо мансуби забони тоҷикианд ва ҳоло низ бо ҳамон шакли қадимнашон ёд мешаванд.

Вожаи адир гуфтугӯӣ буда, маънои тепша, баландӣ, домани кӯҳу пуштаи на чандон баландро дорад ва дар худуди воҳаи Сурхон ҷунин оронимҳоро пайдо кардем, ки бар ифодаи адир меоянд: Гурбӯзар [номи адир дар Шеробод], Зангкутон// Зангкутан [номи адир дар Шеробод ва воқеъ булани кутани сангинро ифода мекунад], Килкон [номи адир дар Шеробод], Қайғи [номи адир дар Бойсун], Маргзор [номи адир дар Бойсун], Морхона [номи адир ва деҳа дар Олгинсой]. Нугайқук [номи адир дар Бойсун], Оннали [номи адир дар Бойсун], Оккагчиғай [номи адир дар Олгинсой], Пашмакӣ [номи адир дар Шеробод], Сардоба [номи адир дар Бойсун], Чаканда [номи адир дар Сариосиё], Чакишли [номи адир дар Шеробод], Чаҳақдара//Чоҳақдара [номи адир дар Бойсун], Ҷуяғли [номи адир дар Бойсун], Ҷартепта [номи адир ва деҳа дар Ҷарқургон ва Шӯрҷӣ], Ҷӯрбзор [номи адир дар Шеробод], Шерак [номи адир дар Шеробод], Шеркутан [номи адир дар Шеробод], Хуча Гур-Гур [номи адир дар Бойсун] ва ғайра.

Вожаи баландӣ маъни афрошта, болоро дорад (девори баланд, кӯҳи баланд) ва муқобили пасти аст ва дар худуди воҳаи Сурхон ҷунин оронимҳо ба кайд гирифта шуд, ки ифодагари мафҳуми баландӣ мебошанд: Гуровон [номи баландӣ дар Шеробод], Ғуритепта [номи баландӣ дар

Бойсун], Дуғиртош [номи баланди дар Дехнав], Қақайди [номи баландӣ дар Шӯрҷӣ], Кӯлак [номи баландӣ ва ҷой дар Бойсун], Кӯргов [номи баландӣ дар Шеробод ва аз ҷузъҳои суғдии кӯр-нобино ва гов – гов (маҷозан)], Кусан [номи баландӣ дар Сариосиё], Қайрақли [номи баландӣ дар Шеробод], Қайнақлитепта [номи баландӣ дар Тирмиз], Қаритепта [номи баландӣ дар Сариосиё], Қарикиз [номи баландӣ дар Тирмиз], Қизилхисор [номи баландӣ дар Дехнав], Ногорахона [номи баландӣ дар Ангор], Палгар [номи баландӣ дар Бойсун] буда, маънояш қаторкӯҳ, қатортепта, қаторпушта аст ва вожаи мансуби забони суғдӣ доништа мешавад. Фалгар (аз суғ. р*г*г) дар ноҳияи Айни. Инчунин раф-ҳамвор, густурда (мисол: пали пиёз, пали шолӣ, пали сабзӣ ва ғ.) ва ҷағ-кӯҳ, теппа, пушта, яъне теппа ё пуштаи ҳамвор мебошад буда, номи қадимаи имрӯзаи Айни аст., Шалқан [номи баландӣ дар Шеробод], Шергаза [номи баландӣ дар Шеробод, баландие, ки буттаи газ (суғ. газ) зиёд рӯяд], Регдашт [номи баландӣ дар Ҷағониён], Сиёрек [номи баландӣ дар Бойсун], Тупроққургон [номи баландӣ дар шаҳри Тирмиз], Туябунок [номи баландӣ дар Бойсун], Хумдонак [номи баландӣ дар Бойсун], Дунёдор [номи баландӣ дар Бойсун], Хӯчақуҷқор [номи баландӣ дар Бойсун] ва ғайра.

Вожаи дашт мансуб ба забони тоҷикӣ буда, маънои саҳро, биёбон, замини ҳамвории васеъро ифода мекунад ва дар худуди воҳаи Сурхон ҷунин оронимҳо ба кайд гирифта шуд, ки ифодагари мафҳуми дашт мебошанд: Бештахта [номи дашт, Бойсун], Дашти Қалғатой [номи дашт дар Сариосиё], Дашти Ҷинор [номи дашт ва деҳа дар Олгинсой ё Зарқамар], Туякутан [номи дашт дар Шеробод] ва ғайра.

Вожаи дара мансуб ба забони тоҷикӣ буда, маънои водии танги воқеъ дар байни ду кӯҳҳо ё силсилаи кӯҳхоро ифода мекунад: дараи Варзоб, дараи

Пули Сангин, дараи Ниҳон, дараи Рашт, Пӯстиндара [номи дара дар Олгинсой], Гури Қалмоқ [номи мавзеи дашти дар Зарқамар], Дарбанд [номи дара ва деҳа дар

Бойсун], Дахана [номи дара, сой ва деха дар Олтинсой ва Дехнав], Дахна//Дахана [номи дара дар Бойсун ва Шеробод], Дуволлӣ [номи дара дар Бойсун], Заравут // Зарровут [номи дара дар Шеробод, дарае, ки макони зар. Яъне тилло аст, зар – тилло ва ровут – дара. Номвожаи мазкур топоними сугдии мураккаб аз чузъҳои зар+ровут таркиб ёфтааст, яъне зар – тилло (металли киматбаҳо) ва ровут – дара, яланго, сой], Заргус [номи дара дар Бойсун], Куккарга [номи дара дар Шеробод. Топоними мураккаб аз чузъҳои туркий кук – сабз, кабуд ва тоҷикии карғ – шах, шахсанг, сахра. Номи кадими ин мавзё то асрҳои XV-XVI Кабудсанг аст], Қапчигаилболо [номи дара дар Бойсун], Тузлокдара [номи дара дар Бойсун], Кӯрчашма [номи дара дар Бойсун ва Сариосиё], Наврӯзсой [номи дара дар Олтинсой], Питоб [номи дара ва деха дар Бойсун], Поёндара [номи дара дар Бойсун], Рӯдакӯл [номи дара ва сой дар Бойсун], Сарибанд [номи дара ва сой дар Бойсун], Саридара [номи дара ва деха дар Олтинсой] ва ғайра.

Вожаи сой: Луклук [номи сой ва дара дар Бойсун], Чулга [номи сой, дара дар Бойсун] ва ғайра.

Вожаи гор: Ғори Мустафо [номи гор дар Бойсун], Камари Дӯл [номи камари кӯҳ дар Бойсун], Ғори Дунёдор [номи гор дар Бойсун], Ғори Мустафо [номи гор дар Бойсун], Камари Турк [номи камар дар Олтинсой], Кофирқалъа [номи диж, баландӣ дар Шеробод, мук. Кофирқалъа дар Варзоб ва воҳаи Ягноб], Талашкон [номи адир дар Шеробод], Тешиктош [номи гор дар Бойсун], Тумшӯқ [номи гор дар Бойсун], Чакдара [номи дара дар Бойсун], Ҷаркутан [номи баландӣ дар Шеробод], Ҷизакдара [номи баландӣ дар Сариосиё, дарае, ки дар он осори дик-калъа (аз парф. *daiza*, *diza*: ф.м. *diza*, *dij*; суг. *biz* (ж) – калъа, хисор, истехкоми харбӣ) боқӣ аст], Чувозтош [номи дара, камар дар Шеробод, мураккаб, аз чузъҳои туркий тош – санг ва тоҷикии чувоз – осӣби равангкашӣ, номи кадимааш Чувозсанг], Чулга [номи сой, дара дар Бойсун], Камари Дӯл [номи камари кӯҳ дар Бойсун], Ғори Дунёдор [номи гор дар

Бойсун], Ғори Мустафо [номи гор дар Бойсун], Камари Турк [номи камар дар Олтинсой], Кофирқалъа [номи диж, баландӣ дар Шеробод, мук. Кофирқалъа дар Варзоб ва воҳаи Ягноб] ва ғайра.

Теппа: Сариқтеппа [номи теппа дар Сариосиё], Хуҷахисор [номи теппа ё баландӣ дар Бойсун] ва ғайра. Ҳоло чанде аз ин оронимҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Шовасой [номи сой дар Бойсун, номи кадими он Шованов аст, аз сугдии (ш) *soy* – сиёҳ ва суг. *poi* – нав, дара, тангно, ки баъдан шакли мураккаби омехтаи сугдӣ – *šou* (+*va*) ва туркӣ-ӯзбекии сой – дара, ҷар ва навро гирифтааст. Маънои ҷойноми сугдӣ Шованов – сиёҳдара, ҷарии сиёҳхок мебошад, Шӯрҷоб (номи сой дар Бойсун), Урдали (номи баландӣ дар Ҷаркӯргон) ва ғайра.

Морхона [номи адир ва деха дар Олтинсой] аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои *pač+tuž* (ишора ба рӯзи нав ё мураккаб буда, аз чузъҳои *pač+tuž* ва *sāu* (дараи беоб) ҷашни кадимаи наврӯзи дилафрӯз) ва *sāu* (дараи беоб) ҷойро гуянд, ки он ҷо ҳар сол Наврӯзро ҷашн гиранд, яъне макони баргузори Наврӯз – Наврӯзгоҳ аст.

Хулоса, ҷойномҳои марбут ба сатҳи релефии мавзеи таҳқиқшаванда, асосан, мансуб ба забонҳои эронӣ, хосса, забони тоҷикӣ буда, аз ҷиҳати сохтор содаву мураккаб ва то имрӯз ва то андозае ба дигаргуниҳои шаклӣ гирифта шудаанд.

2.1.4. Этнотопонимҳои воҳа

Дар воҳаи Сурхон номҳои маскунии аст, ки ташаккули онҳо ба номи халқу гуруҳи этники тааллуқ дорад. Бо номи гуруҳи этники шакл гирифтани ҷойномҳоро дар илми маҳаллиносӣ (топонимика) этното-понимия меноманд. «Этнотопоним аз лугати юнонии *etnās* – ҷамъият, қабила,

халқият, халқ ва ғарб — маҳал, ҷой, мавзё таркиб ёфта, маънояш номи ҷуғрофие, ки бо номи қавму халқҳо созмон ёфтааст, доништа мешавад. Этнотопонимия маҷмуи ҷунин номҳоянд, ки ба номи қавму қабилла, халқият ва ё миллату гуруҳи этникӣ [этносоҳ] алоқамандӣ доранд» [Алимов 1996, с. 144].

Маводи ғирдовардаи ин зербаҳро аз нигоҳи мазмуну мундариҷа ва мухтасаршавӣ ба ҷунин зергуруҳҳо тасниф кардан мумкин аст: а) этнотопонимҳои эронӣ, б) этнотопонимҳои ғайриэронӣ.

Ба гуруҳи этнотопонимҳои эронӣ ҷунин ҷойномхоро нисбат додан мумкин аст: Балхигузар [номи гузар дар ноҳияи Шеробод], Баҳмал [номи деҳа дар ноҳияи Шурҷӣ], Баҳори тоҷик [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Лалак [номи мавзё дар Бойсун], Лўлигузар [номи маҳалла дар Сариосиё], Тўда [номи деҳа дар Бойсун], Фарғонагузар [номи гузар дар Дехнав], Хуросонӣ [номи деҳаи бостонӣ дар Бойсун], Хуросонтеша [номи гузар дар Шеробод], Ҷағониён [номи шаҳри қадима дар Ҷағонрӯд] ва ғайра.

Гуфтан ҷоиқ аст, ки дар асоси ин гуфтаҳо дар марзи воҳаи Сурхон дар қатори гуруҳҳои этникӣ эронӣ, инчунин баъдан гуруҳҳои этникӣ мансуб ба халқҳои арабу турк низ аз оғози асрҳои миёна ин тараф истиқоматро ихтиёр кардаанд ва номи ин гуруҳҳои этникӣ мазкур дар номгузории ҷойномҳо саҳми хешро доранд. Ҳоло барои мисол чанде аз ин ҷойномҳои ҷуғрофӣ этнонимиро номбар мекунем: Балласт [шақли русии этноними барлос, номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Барлос [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Баттош [номи деҳа дар ноҳияи Шурҷӣ, Олтинсой], Бешбола [номи деҳа дар ноҳияи Шеробод], Бойбича [номи деҳа дар Сариосиё], Дараи турко [номи дара дар Бойсун], Дашти Қалтаёт [номи мавзё дар ноҳияи Шеробод], Дурманхалқа [номи мавзё дар Шеробод], Камари Турк [номи қамар ё санг дар Олтинсой], Қарлук [номи маркази ноҳияи Олтинсой], Қарғали [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Қирғиз [номи деҳа дар Сариосиё],

Қорабура [номи деҳа дар Ҷарқургон], Қорақуз [номи деҳа дар Дехнав], Қорахонӣ [номи деҳа дар Шеробод], Қорашиқ [номи деҳа дар Сариосиё ва Дехнав], Мангит [номи деҳа дар Олтинсой], Муғол [номи гузар дар Шеробод], Нуғай [номи гузар дар Шеробод], Тупқора [номи гузар дар Ҷарқургон], Узун [номи шаҳрак дар Узун], Узуноёқ [номи гузар дар Дехнав], Ғузур, Хитойён [номи деҳа дар Дехнав], Хитойхалқа [номи гузар дар Шеробод], Ҷағатой [номи деҳа дар Шеробод], Ҷолмиён [номи гуза] ва ғайра.

Қобили зикр аст, ки ҷойномҳои ҷуғрофӣ марбут ба қавму қабиллаҳои воҳаи Сурхон, асосан, бо номи гуруҳҳои этникӣ эронӣ (сугдӣ, бохтарӣ, тоҷикӣ), ҳиндӣ, ҷинӣ, арабӣ ва аҳиран, туркӣ-узбекӣ рабт дошта, микдори ин гуруҳҳои этникӣ туркӣ-узбекӣ тақрибан сад ададро фаро мегиранд ва аз асрҳои XII-XIII оғоз карда, то аввали асри XX ба ин минтақа аз сарзаминҳои дигар омада, будубоши домиро ихтиёр кардаанд. Аз ин рӯ, номи маҳалли ҷойи зисташон бо номи ин гуруҳҳои этникӣ номбар карда мешавад.

Қанҷағашох [Qanjiyashox] унвони яке аз ҷойномҳои ҷуғрофӣ марбут ба гидроним буда, бар ифодаи номи ҷўйи мавзёи Ангори воҳаи Сурхон меояд. Таркиби ин ҷойноми марбут ба соҳаи гидронимияро ҷузъҳои қанҷа — номи гуруҳи этникӣ туркӣ ва шох — ҷўйи хурд ташкил дода, маънояш ҷўйе, ки мутааллиқи мавзёи истиқоматкунандагони гуруҳи этникӣ туркӣ қанҷа буда, аз нигоҳи сохт мураккаб дар забони туркӣ-узбекӣ бошад, дар забони тоҷикӣ ба қатори вожаҳои содаи рехта дохил мешавад [Нафасов 1991, 236].

Тупорарик [Turogarik], унвони яке аз ҷойномҳои ҷуғрофӣ марбут ба гидроним буда, бар ифодаи номи ҷўйи тумани Ангори воҳаи Сурхон меояд. Таркиби ин ҷойноми марбут ба соҳаи гидронимияро ҷузъҳои тупор — номи гуруҳи этникӣ туркӣ ва арик — ҷўйи хурд ташкил дода, маънояш ҷўйе, ки мутааллиқи мавзёи истиқоматкунандагони гуруҳи этникӣ туркӣ буда, аз нигоҳи сохт мураккаб дар забони туркӣ-узбекӣ бошад, дар забони тоҷикӣ ба қатори вожаҳои содаи рехта дохил мешавад.

Умуман, ҷойномҳои марбут ба гуруҳҳои этникии (этнотопонимҳо) воҳаи Сурхон аз ҷиҳати шумор хеле зиёд буда, дар шаклирии топонимҳои минтақа нақши муайяно молиқанд. Гуфтан бамаврид аст, ки бо номи гуруҳҳои этникии зикр гардидани ҷойномҳо, аз як ҷиҳат, ҷи гуна соҳиби эътибор будани ин гуруҳҳои этникиро дар воҳаи Сурхон муайян созад, аз нигоҳи дигар, ба дигаргуниҳои фонетикӣ морфологӣ рӯ ба рӯ гардидани ҷойномҳои географияи ин минтақаро нишон медиҳад. Дигар, дар шаклирии топонимҳои минтақа гуруҳҳои этникии турки-ӯзбекӣ сахми беш доштанашон муайян мегардад. Зеро дар муддати таърихи тулонӣ ҳукмрон будани шохони туркзбону туркнаҷод ба ин низ мусоидат менамояд.

2.1.5. Антропонимҳои воҳа

Бо номи одамон номгузорӣ шудани мавзёҳо дар ҳудуди Осиёи Миёна таърихи хеле қадим дошта, хануз дар устураи мардуми ориёинаҷод ин падида ба назар мерасид. Омилӣ номгузорӣ бо номи одамон ба эътибор гирифтани хидмати ин ё он шахс аст, ки дар ободии он мавзё ё шахру макони зист сахми муайян дорад. Чунончи, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсии бузург ва дигар асарҳои ривоятӣ шахрҳои Сиёвушгирд, Ҳайдаробод, Одилобод ва монанди инҳо ба назар мерасанд, ки ин шахсиятҳо дар бунёди ин шахрҳо бевосита нақш доранд. Чун номгузорӣ бо номи одамон будааст, омузиши он низ дар забонишносии сурат гирифтааст. Дар қорҳои таҳқиқоти то имруз баанҷомрасонидаи муҳаққиқони тоҷик доир ба ин ё он мавзёҳои алоҳидаи таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳамаи минтақаҳои тоҷикистони бо номи одамон номбаркунӣ мавзёҳо ба назар меҳӯрад, ки онро дар топонимия бо номи антропонимия ёд мекунанд. Антропонимия // антропонимҳо [номи одамон] гуруҳи алоҳидае мебошанд, ки дар шаклирии топонимҳои ин ё он минтақа, аз ҷумла, дар воҳаи Сурхон сахми муайян дошта, аз ҷиҳати сохт мураккаб мебошанд. Инчунин,

антропонимҳо барои ифодаи номҳои таппа, адир, чоҳ, нуқтаҳои аҳолинишин, ғане ойқонимҳо меоянд ва аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқанд. Ҳоло ҷанде аз ин қабил номи мавзёҳои ҷуғрофио меоварем: Ашурҷилон [деха дар ноҳияи Сариосиё], Аскаршарм [деха дар ноҳияи Сариосиё], Ашуркесак [номи чоҳ дар ноҳияи Сариосиё], Бозоркули [номи деҳа дар Бойсун], Деҳи Қаландар [номи деҳа дар Сариосиё], Ҷазират Усмон [номи ҷазира дар ҳудуди таърихии Тирмиз], Муротхалқа [номи мавзё дар Шеробод], Омонхона [номи деҳа дар Бойсун], Аҳмадшаҳид [номи гузар дар ноҳияи Сариосиё], Қиличбоғ [номи деҳа дар Бойсун], Бектемир [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Бобошодӣ [номи боғ дар ноҳияи Сариосиё], Бурҳонҷӯй [номи ҷӯй дар ноҳияи Сариосиё], Буридахна [номи дара дар ноҳияи Сариосиё], Ҳайдарчашма [номи чашма дар ноҳияи Бойсун], Ҳайтшоҳ [номи ҷуйбор дар Ангор], Ҳалимжавай [деха баландӣ дар ноҳияи Бойсун], Искандар купруки [номи пули дарё дар ноҳияи Шеробод] ва ғайра. Теъдоди ин наъви ҷойномҳо зиёд набуда, дар маҷмӯъ ҷанг ададро ташкил медиҳанд ва онҳоро бо назардошти ифодаи мафҳумашон ҷунин тасниф кардан мумкин аст:

а) Ойқоним: Анбарсой [Anbarsoy] номи деҳа дар ноҳияи Денав буда, дар бунёди он Анбар ном шахс сахм гирифтааст. Арслонбойӣ [Arslonboy] номи деҳа дар ноҳияи Шеробод, ки дар бунёди он Арслонбойи ном шахс нақш гузоштааст. Ашурҷилон [Asurjilon] номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё, ки дар ташкили он Ашурҷилон ном шахс нақш гирифтааст. Темирбек [Temirbek], Бобошодӣ [Boboshodi], Буридахна [Buridahna], Ҳалимбой [Halimboy] ва ғайра.

б) Ороним: Аскартеппа [Asqarterpa], Аскарширам [Asqarširam], Аҳмад – шахит [Ahmadšahit], Буридахна [Buridahana], Ҳайтшоҳ [Haitšah] ва ғайра.

в) Гидроним: Ашуркесак [Ašurkesak], Бурҳонҷӯй [Burhānjuy], Ҳайдар-чашма [Haydarčāšma], Искандаркупруки [Iskandar kurguki] ва ғайра.

Ҳамин тавр, ҷойномҳои марбут ба номи ашхос (антропотопонимҳо) аз ҷиҳати сохт бештар мураккабанд ва аз ҷиҳати мансубияти забонӣ тоҷикӣ, туркӣ, арабианд. Барои намуна якҷанди онҳоро дар зер таҳлили лугавӣ ва сохторӣ мекунем:

Аскартеппа [Asqarterra] номи даштӣ, талу тепша, дӯнӣ дар ноҳияи Тирмиз буда, ин номҷойи ҷуғрофӣ аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузьҳои асгари арабӣ ва тепшаи тоҷикӣ шакл гирифтааст. Дар фарҳангҳои тафсири вожаи асгар чун ифодакунандаи маънои хурд, сағир шарҳу тавзеъ ёфтааст [ФЗТ 1969, с. 95]. Аммо дар фарҳангномаи топонимии Т. Нафасов, ин калима дар шакли асгар омадааст ва мурағтиб онро мансуб ба забонҳои туркӣ нишон дода, қайд мекунад, ки вожаи мазкур дар гуруҳи забонҳои туркӣ, аз ҷумла дар забони қарақалпоқӣ маънои баландиро дорад [Нафасов 1989, 18]. Мо ба ин андеша мувофиқем, зеро тепшаи баландро мардум ба инobat гирифта ном мегузоранд. Агар вожаи асгар ба забони қарақалпоқӣ маънои бузургиро диҳад, маншай вожаи мазкур калимаи акбари арабӣ аст, бо мурури замон шакли аскарро гирифтааст.

Ахмадшаҳид [Ahmadshahid], номи яке аз баландҳои ноҳияи Сарисоёнӣ вилояти Сурхон мебошад. Бояд гуфт, ки дар ин баландӣ солҳои 20-30-юми асри XX яке аз сарсупурдаи ҳукумати шуроҳо Аҳмад ном шахс аз тарафи душманони ин сохт қатл мешавад ва ин ном низ ба ҳамин муносибат гузошта шудааст, яъне Аҳмад ном шахс дар ин баландӣ шаҳид, қурбон шудааст. Ҷойноми ҷуғрофӣи мазкур аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузьҳои Аҳмад ва шаҳид таркиб ёфта, ҳар ду ҷузь мансуб ба забони арабист.

Буридахана [Buridahan], номи дараест дар худуди ноҳияи Бойсун ва ин ҷойноми ҷуғрофӣ аз Бурӣ – исми одам, туркӣ-ӯзбекӣ буда, ба маънои гург далолат мекунад ва дахна/дахана – ҷойи обгузар [тоҷикӣ] шакл гирифтааст. Маънои лугавии ин ҷойном ин аст, ки як замон дар дараи мазкур шахсе бо номи Бурӣ зиндагӣ кардааст ва барои ҳамин дараи номбурда, ки маънои обгузарро ифода мекунад, ба номи ӯ гузошта шудааст.

Бурҳонҷӯй // Бурҳонарик [Burhonju // Burhonariq] номи ҷойноми калимаест, ки замоне аз он ҷойборе ҷорӣ мешудааст ва ин мавзеъ дар атрофи мавзеи Шерободи ҳозира ҷойгир будааст. Ҷойноми ҷуғрофӣи мазкур аз ҷузьҳои бурҳон ва арик/арик таркиб ёфта, Бурҳон номи шахс ва арик дар забони ӯзбекӣ маънои ҷойборро дорад. Калимаи Бурҳон дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи арабӣ буда, ба маънои далел, ҳуҷҷат омадааст [ФЗТ 1969, с. 215]. Аммо дар фарҳанги «Девон-ул-луғот-ул-турк»-и Махмуди Қошғарӣ (садаи XI), ки барои маводи қадими забонҳои туркӣ омода гардидааст, вожаи мазкур мансуб ба забони чинӣ доништа мешавад. Мувофиқи навиштаи муаллифи фарҳанги мазкур, калимаи бурҳон аз бвур-и забони чинӣ гирифта шуда, ба маънои буддой далолат мекунад. Маълум мегардад, ки бурҳон асосгузори дини будой дар сарзамини Варазруд (Осиёи Миёна) доништа шуда, аз тарғибгари таълимоти мистиқии дини буддой дар Чин будааст. Ин шарҳи лугатнома ба назари мо, ғайримантиқӣ аст. Калимаи бурҳон арабӣ буда, ба забони тоҷикино ӯзбекӣ ворид шудааст. Қисми дигари ин номҷой арик буда, мувофиқи таҳқиқи топонимшинос Д. Ҳомидов «шакли тағйирёфтаи арна (арна)-и забони порсии бостон буда, маънои тангноро дорад ва ҳоло дар забонҳои эронии ғарбӣ дар шакли ҷуй ва дар забонҳои эронии шарқӣ дар шакли арик мавриди истифода қарор дошта, аз забонҳои эронии шарқӣ вожаи арик ба забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ифодаи мафҳуми ҷойбор гузаштааст» [Ҳомидов 2018, с. 34].

Бобошодӣ [Babashadi] номи яке аз деҳаҳои хурди кӯҳистони Бойсун буда, ин ҷойном ба яке аз қавмҳои тоҷикони Бобошодӣ мансуб аст ва ба ҳамин муносибат ин номро гирифтааст. Ин ҷойном ба тағйироти савтӣ дучор гардида, дар натиҷаи табдили овози г ба овози д шакли Бобошодиירו гирифтааст. Аз нигоҳи сохт мавзеи Бобошоди мураккаб буда, аз ҷузьҳои бобо ва шодӣ таркиб ёфта, ҳар ду ҷузь мутааллиқи забони тоҷикӣ аст.

Он минтақа, ки ба гуруҳи антропономҳои воҳаи Сурхон мансуб аст, Искандар купруки дониста мешавад. Искандар купруки [Iskandar kurguki] аз ҷиҳати сохт ибора-антропоном ва аз ҷиҳати мансубияти забонӣ тоҷикии туркӣ-ӯзбекист. Ин ҷойном номи купруки дарёи Шерободи ноҳияи Шерободи вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ўзбекистон аст ва бинобар сабаби баланд будани ин пул дар мавзеи номбурда хамин номро молик гардидааст. Вожаи Искандар на ба номи Искандари таърихӣ далолат мекунад, балки шакли тағйирёфтаи эскодари вожаи сугдӣ буда, маънои баландиро дорад [Нафасов 1991, 82].

Ҳамин тавр, аз баррасии якҷанд ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба номи одамони воҳаи Сурхон ба андешае омадан лозим аст, ки исмҳои хос ё номи одамон дар шаклирии ҷойномҳои воҳаи Сурхон нақши муайяне дошта, бо ин исмҳои хос мавзёҳое зикр мешаванд, ки дар бунёди ин ё он кас, ё ашхос аз ягон нигоҳ сахм гирифтааст.

2.1.6. Фитотопонимҳои воҳа

Дар воҳаи Сурхон ҷойномҳои мавҷуданд, ки ташаккули онҳо ба номи рустаниву гиёҳ мутааллиқ аст. «Бо номи рустани ва гиёҳ созон ёфтани номвожаҳои ҷуғрофиро дар илми топонимика фитотопонимия меноманд. Фитотопоним аз лугати юнонии *fitās* – рустани, гиёҳ ва *topās* – маҳал, ҷой, мавзё таркиб ёфта, маънои бо номи рустаниву гиёҳҳо созон ёфтани номҷой аст. Фитотопонимия маҷмуи ҷунин номҳо мебошад, ки ба номи гиёҳу рустани алоқаманд аст» [Ҳомидов 1999, с. 144].

Ҳоло чанд номвожаи ҷуғрофии воҳаи Сурхонро меоварем, ки ба гуруҳи фитотопонимҳо мансубанд: Арчатут [номи дара дар Бойсун], Бедкота [номи деха дар Шеробод], Бештут [номи дара дар Бойсун], Бойтерак [номи дара дар Бойсун], Бойтут [номи мавзё дар Шеробод], Богбола [номи деха дар Бойсун], Боги Самарканд [номи деха дар Сарисий], Боги Боло [номи деха дар Бойсун], Бўстон [номи деха дар Ҷарқургон], Испантеппа [номи баландӣ дар

Бойсун], Испандӣ [номи мавзё дар Шеробод], Марғзош [номи шибарзор дар Бойсун], Пахтаорол [номи деха дар Шеробод], Пахтачилик [номи деха дар Дехнав], Пахтакурғон [номи деха дар Дехнав], Саркамиш [номи деха дар Бойсун], Тутак (номи деха дар Сарисий), Ҷўйчангал [номи деха дар Тирмиз] ва ғайра.

Ин ҷойномҳо робаста ба мазмуну муҳтаво ва вijaтихоишон ба ҷунин зергурӯҳҳо дастабандӣ кардан мумкин аст:

а) Дар ташаккули фитотопонимҳои водӣ вожаи тут ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим дорад: Арчатут [номи дара дар Бойсун], Бештут [номи дара дар Бойсун], Бойтут [номи мавзё дар Шеробод], Тутак (номи деха дар Сарисий) ва ғайра.

б) Дар ташаккули фитотопонимҳои водӣ вожаи пахта ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим дорад: Пахтаорол [номи деха дар Шеробод], Пахтачи-лик [номи деха дар Дехнав], Пахтакурғон [номи деха дар Дехнав] ва ғайра.

в) Дар шаклирии фитотопонимҳои водӣ вожаи бог ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим дорад ва топонимҳои бо ин ҷузъ шакл гирифта, бар ифодаи номи дехаву дехкада меоянд: Богбола [номи деха дар Бойсун], Боги Самарканд [номи деха дар Сарисий], Боги Боло [номи деха дар Бойсун] ва ғайра.

Ҳамин тавр, аз баррасии якҷанд фитотопонимҳои марбут ба воҳаи Сурхон ба андешае омадан лозим аст, ки ин ҷойномҳо барои ифодаи деха, дехкада, дара, гузар, бог, мавзё, баландӣ ва монанди инҳо қорбаст мегарданд.

2.1.7. Зоотопонимҳои воҳа

Дар воҳаи Сурхон ҷойномҳои мавҷуданд, ки дар ташаккули онҳо номи хайвоноти парандагон ва хашароту хазандагон нақш доранд. Бо унвони хайвоноти ҷонварон ва парандагон сохтани ҷойномҳо дар номшиносии зоотопонимия мегўянд. «Зоотопоним аз лугати юнонии *зоо* – хайвон, паранда ва *topos* – маҳал, ҷой, мавзё таркиб ёфта,

маънои ба номи хайвону паранда созмон ёфтани ҷойномҳои марбут ба хайвону паранда аст. Зоотопонимия ҷамъи ҳамон номҳо буда, ба номи хайвону паранда алоқаманд аст [Алимӣ 1996, с. 144]. Ҳоло ҷанд номвожаи ҷуғрофии воҳаи Сурхонро меоварем, ки ба гуруҳи зоотопонимҳо мансубанд: Ҷайраҳона [номи маҳалла дар Тирмиз, мавзее, ки дар он ҷо лонаи ҷайраҳо мавҷуданд; Муқ. Ҷайраҳона (деҳаи Качровутӣ ноҳияи Деваштиҷ)], Илонсой [номи деҳа дар Дехнав], Итбулок [номи ҷашма дар Бойсун], Пушти Урдак [номи деҳа дар Бойсун], Туябуйнок [номи баландӣ дар Бойсун], Туягузар [номи ҷой дар Шеробод], Туягум [номи сой дар Олтинсой], Туяқисили [номи дара дар Шеробод], Туякутан [номи деҳа дар Шеробод], Хардузд [номи баландӣ дар Шеробод], Хурузақ [номи гузар дар Шеробод] ва ғайра.

Дар байни ин зоотопонимҳо ҷойномхое мавҷуданд, ки шаклан зоотопониманд ва ба таърихи қадим далолат мекунанд. Аз ҷумла, Хардузд ба ҳамон қатор дохил мешавад ва ин топоним, аслан, на хардузд, балки бояд харфдиз бошад ва ба маънои қалъаи бузург далолат мекунад. Ҷузъи харф [хаг] мутааллиқи забонҳои шарқии эронӣ буда, маънои баландӣ, тағу тепшаи баланд ва диз/диж маънои хисор, қалъа-ро дорад. Шакли қадими диз аз парфиянии daiza (даиза) буда, диз/диж аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

Ҳамин тавр, аз баррасии якчанд зоотопонимҳо ё чойномҳои марбут ба ҳайвоноти воҳаи Сурхон ба андешае омадан лозим аст, ки ин чойномҳо барои ифодаи деҳа, деҳқада, дара, гузар, боғ, мавзёъ, баландӣ ва монанди инҳо қорбаст гардидаанд.

2.2.2. Барраси этимологii топонимхо

Тахлилу паҷуҳиши лугати ин ё он забон ва кишроҳи гуногуни лугавии он дар забоншиносии тоҷикӣ дорои таърихи дерина буда, ба ин амали нек ханӯз таъкиранигорону лугатнависони гузашта ғомҳои нахустин гузошта буданд. Таҳқику таҳлили таркиби лугавии забони тоҷикӣ ва дар он муайян намудани нақши калимаҳои таърихӣ дар инкишофу тақомули таркиби лугавии забон

имрӯз низ давом дорад. Барои муайянкунии намууди аслии калимаҳои тағйири шаклкарда ба мо усули таърихӣ-киёӣ, яъне таҳлили этимологӣ ёри мерасонад. «Этимология ё решашиносӣ як риштаи забон-шиносӣ буда, таълимот дар бораи пайдоиш ва инкишофи таърихӣи шакл ва маънои калима махсуб меёбад. Ё ба таври дигар, муайян кардани маншаи калимаҳо ё этимология (юн. etymon – ҳақиқат+logos- таълимот)-и вожаҳои таркиби лугавии ин ё он забон махсуб ёфта, онҳо (вожаҳо) аз рӯи маводи сарчашмаҳо пайдоишашон таҳқиқ карда мешаванд» [Маҷидов 2007, с.167]. Дар пояи тақозои ин риштаи забоншиносӣ вожаҳои таркиби лугавии забон, ки калимаҳои ифодагари ҷойномҳои низ ба ҳамин гуруҳи шомиланд, ба гуруҳҳои калимаҳои аслии тоҷикӣ ва ҷомеаҳо ҳудо карда мешаванд. Гуфтан ба маврид аст, ки «дар таҳқиқи этимологӣ, пеш аз ҳама, истифодаи дақиқи қонуниятҳои мувофиқати овоз ва муқаррар кардани истисноҳои аз ин қонуниятҳо берун ниҳоят заруранд, зеро ки истисноҳои муайян дар мувофиқати овозии давраҳои мухталифи як забон ва ё забонҳои ба ҳам ҳеш бо сабабҳои маълум ва мушаххаси воқеӣ ба вуҷуд меоянд. Танҳо дар сурати бо назаргирии таҳлили лугавии сабабҳои объективӣ этимологияи ҳақиқии илмӣ калимаҳоро, аз ҷумла, ҷойномҳои ҷуғрофиёро муқаррар кардан мумкин аст» [Ҳомидов 2018, с. 118]. Аз ҳамин ғиҷҳо ба паҳлӯҳои шаклгирии номҷойҳои воҳаи Сурхон назар дўзем, онҳоро вобаста ба вижагиҳои мавҷудай забониашон ба гуруҳи ҷойномҳои худӣ ва ҷойномҳои иқтисосӣ ҳудо намудан мумкин аст. Ин таснифот дар асоси ба инҷбат гирифтани вижагиҳои пайдоишу мансубияти забониашон ба назар гирифта шудааст. Аз ғиҷҳои мансубияти забонӣ ё решашиносӣ (этимология) маводи гирифтаамонро доир ба топонимияи воҳаи Сурхон метавон ба гуруҳи забонҳои эронӣ (тоҷикӣ, сугдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, сакоӣ), топонимияи туркӣ-муғулӣ (узбекӣ, қирғизӣ, туркманӣ, қазоқӣ), топонимияи арабӣ ва ғиндӣ, топонимияи омехта (ғибрид) дастабандӣ кард ва аз ҳамин ғиҷҳо таҳлили баррасии этимологӣ намуд.

2.2.1. Ҷойномҳои тоҷикӣ

Гуфтан бамаврид аст, ки воҳаи Сурхон дар аҳди бостон воҳаи мардуми ориёинажод, яъне гузаштагон тоҷикон – сақоихову бохтарихо ва сугдиҳо буда, забонҳои сугдӣву бохтарӣ ва тоҷикӣ чун забони муомилаву муоширати сокинони воҳаи Сурхон маҳсуб меёфтанд. Гайр аз ин, забонҳои номбурда дар ташаққулу таҳаввули забони дарии тоҷикӣ дар ин воҳа нақши муассир гузошта, дар шаклгирии номвожаҳои ҷуғрофӣ низ нақши бориз доранд. Яке аз ҷиҳатҳои ҳасанӣ омӯзишу таҳқиқи топониму микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо шохиди рӯзгори гузаштаи халқу миллатҳо буда, бо таърихи манотик ва сокинони он робитаи ногусастани доранд. Дар низоми номвожаҳои ҷуғрофӣ имконияти аз забонҳои матрук ва ё аз истифода бозмонда хифозат шудани як гурӯҳ вожаҳои онҳо амри воқеист, зеро забонҳо аз байн мераванд, вале баъзе вожаҳои марбут ба ин забонҳо ба сифати номвожаҳои ҷуғрофӣ солҳои сол боқӣ мемонанд. Мухаккик А. Ҳасанов дуруст таъкид мекунад, ки «як дилели муҳими бунгоҳи аслии ориёӣён ба шумор рафтани Осиёи Марказӣ ба маҳфуз мондани вожаи «ориё» дар таркиби номҳои ҷуғрофии зиёди ин минтақа аст. Масалан, собит гардидааст, ки дар гурӯҳи овозҳои оғози топоними Рометан [мавзее дар Бухоро] унсӯри зикрфто маҳфуз мондааст» [Ҳасанов 2002, 7]. Яъне номвожаҳои ҷуғрофӣ барои муайян намудани нахустбунёди миллатҳову давлатҳо ва қавмиётҳо имконияти фароҳам меоваранд.

Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, тавре зикраш рафт, воҳаи Сурхон ё ба ифодаи дигар Ҷагонрӯди таърихӣ дар аҳди бостон сарзамини мардуми гурӯҳи этникии бохтар маҳсуб ёфта, забони бохтарӣ забони муоширати мардумии воҳа маҳсуб меёфт. Ҳамчунин, забони бохтарӣ дар ташаққулу таҳаввули забони дарии тоҷикӣ дар ин воҳа нақши муайян дорад ва ба қатори забони мурда дохил гардида, ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ мансуб аст. Таҳти мафҳуми гурӯҳи забонҳои эронӣ ҳамчун истилоҳи илмӣ дар забоншиносӣ хонаводаи бузурги

забонҳо ва лаҳҷаҳои даврони забонҳои бостон, миёна ва муосири забонҳои ориёинажод ҷаҳмида мешаванд. Ҳамаи забонҳои эронии бостон аз забони мабдаъ ё нахустзабони мушгараки ориёӣ ва ё эронии бостон берун омадаанд. «Истилоҳи «эронӣ» ҳамчун сифат мансуб ба номи воҳаи Эрон мебошад, ки он дар форсии миёна ба гунаи Eṙān ҳам ба маънои Эрон ва ҳам воҳаи ориёӣён ба кор рафтааст. Ин шакл идомаи мустақими ҳолати генетивӣ чамъ аз эронии бостон ағуапам маҳсуб мешавад. Истилоҳ ё номи ағуа дар эронии бостон дар мисоли Авесто ағуа-, катибаҳои форсии бостон ағуа ва Ригведа агуа номи мардумони ориёӣ – ҳам ориёӣҳои эронӣ ва ҳам хиндӣ буда, ин вожа дар Авесто ва осори форсии бостон дар таркиби номҳои таърихӣ қабил, ашхос ва номвожаҳои ҷуғрофӣ ба кор рафтааст» [Ҳомидов 2018, 90]. Аз ин ҷост, ки ҳамаи ҷойномҳои воҳаи Сурхонро, ки мутааллиқи гурӯҳҳои забонҳои эрониянд, мо бо унвони ҷойномҳои мансуби забони адабии тоҷикӣ дар ин қисми диссертатсия номбар мекунем. Зеро вожаҳои забони адабии тоҷикӣ дар аввали шаклгирию инкишофӣ чун эквивалент ё муодили забонҳои эронӣ шуморида мешуд ва таҳти ин мафҳум ҳамаи забонҳои эронӣ, яъне ҳам шарқӣ ва ҳам ғарбӣ зикр мегардид. Андешаи зерин дар таълифоти донишмандони таърихи забони тоҷикӣ бо далелу нуктаҳои раднопазир инъикос ёфтааст [Қаримов 1986, 68; Бартолд 1963, 142-150; Саймиддинов 2001, 267; Мухторов 2003, 36; Мирбобоев 2015, 66]. Аз рӯи ин гуфтаҳо чунин топонимҳои воҳаи Сурхонро ба қатори ҷойномҳои ҷуғрофии умумиэронӣ мансуб донист: Богбола номи деҳа, Богзагон номи деҳа, Боги Самарқанд номи деҳа дар ноҳияи Сарисийёб, Боги Боло номи деҳа дар ноҳияи Бойсун, Боги Шамол номи деҳа дар ноҳияи Ангор, Бузгала номи дара дар Бойсун, Бурчи Баланд номи адир дар Бойсун, Буроб номи деҳа дар Ҷағониён, Бӯйрабоб номи деҳа дар Кумбӯргон, Бӯстон номи деҳа дар Ҷарқургон, Вандоб номи деҳа дар Шеробод (аз сугдӣ Vantor-банди об, сарбанди об), Вишгирд номи шаҳр дар Ҷағониён, Вочак номи деҳа дар

Сариосиё, Газарак номи деҳа дар Сариосиё. Диболо (номи деҳа дар ноҳияи Бойсун) Кат (аз суг. kas//kat-шаҳр, суг. kapa//kapa>kent-шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сараҳоли), Канд (аз суг. kapδ//kant-шаҳр, суг. kapa // kapa = kent - шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сараҳоли), Корез, Ангор, Андичон, Аргун, Газа, Данг, Дахана, Занг, Заргус, Яланроч [Yalanros], Дуоба, Шахтут, Зевароз, Путхокин...

Аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки бештари ҷойномҳои сарзамини Сурхон мутааллиқи забонҳои сугдӣ ва тоҷикианд, моро лозим меояд, ки маводи ғирдовардамонро аз нигоҳи сохт барраси ва вижагиҳои забони онҳоро муайян намоем. Ҷойномҳои ҷуғрофӣ марбут ба нуқтаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт ба гуруҳҳои сода, сохта, мураккаб ва иборатопонимҳо ҷудо намуран мумкин аст. Ба гуруҳи топонимҳои сода ҷойномҳоеро дохил кардаем, ки аз як реша иборат ва ба ин ё он маъно далолат мекунад ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он хиссаи нутқ мутааллиқанд. Дар поён ҷанд ҷойномро чун намуна овардан мумкин аст:

Карсагон [Karsagān] номи деҳа дар худуди ноҳияи Олтинсой буда, аз нигоҳи сохт, таърихан, мураккаб ва аз ҷузьҳои kar, sak/sag ва пасванди ҷамъбандии -ān таркиб ёфтааст. Ҷузьи kar шакли тағйирёфтаи karfa ба маънои кӯҳ ва ҷузьи sak/sag ба маънои номи гуруҳи этникии сақой далолат мекунад ва маънояш мавзеи кӯҳии ба гуруҳи этникии сақоихо мансуб буда аст. Ин топоним таърихи қадим дошта, мансуб ба забонҳои қадими эронӣ аст [Нафасов 1989, 91].

Каризат [Karizat] номи деҳа дар худуди ноҳияи Шеробод буда, номи умумии деҳаҳои Ғоз, Ёқуббойқариз, Октош, Олғуй, Ёрмақариз, Човоғқариз, Булаққариз, Каттақамиш, Кампирбулак доништа мешавад. Топоними номбур- да аз нигоҳи сохт аини ҳол сода буда, аммо таърихан воҳаи мазкур мураккаб ва аз ҷузьҳои kor, -ez ва пасванди шакли ҷамъбандии -at таркиб ёфта, ба маънои ҷоҳ

далолат мекунад [Абаев 1958, 505]. Дар қолаби корез дар забони тоҷикӣ қалимаи полиз//полез вучуд дорад, ки ба маъноҳои 1) ҷойе, ки растаниҳои палакӣ ва сабзавог қошта мешавад ва 2) киштзор, мазраа далолат мекунад [ФЗТ 1969, ҷ. 2. С.114]. Аз ин маъни ҷунин бармеояд, ки ин вожа таърихан мураккаб буда, ҷузьи -из ва -ez маънои заминро дорад [Маҷидов 2007, 48].

Курсангқалон [Kursangkalān] номи деҳа дар худуди ноҳияи Бойсун буда, аз нигоҳи сохт, таърихан, мураккаб ва аз ҷузьҳои kar (kūr), sang ва kalān таркиб ёфта, ба қатори қалимаҳои мураккаби сечузьа мансуб аст. Ҷузьи kar шакли тағйирёфтаи karfa ба маънои кӯҳ ва ҷузьи sang номи ҷисми сахт ва kalān мансуби аломати ашӣ (сифат) буда, маънои мавзеи дорои санги қалони кӯҳӣ аст.

Заррабоғ [Zarabāy] номи деҳа дар худуди ноҳияи Бойсун буда, аз нигоҳи сохт, таърихан, мураккаб ва аз ҷузьҳои zar (ба маънои хурд) ва bāy таркиб ёфта, ба қатори қалимаҳои мураккаби тобей мансуб аст. Маънои лугавияш боғи хурд буданро ифода мекунад.

Чит [Čit], номи деҳада дар худуди ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон дарё ва ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарё махсуб ёфта, аз нигоҳи мансубият ба хиссаҳои нутқ исм аст. Дар забони авастӣ вожаи номбурда дар шакли čat (чат), дар забонҳои сугдӣ ва хоразмӣ čat (чат) арзи вучуд намудаанд [Додихудоев 1979, 34]. Дар забонҳои шарқии эронӣ ин вожа ба маънои бом, баландӣ ва ҷойи зист далолат мекунад. Ҳамчунин, вожаи номбурдаро мувофиқи маъдумоти муҳакқиқон шакли тағйирёфтаи вожаи ҷоҳи забони тоҷикӣ доништан низ мумкин аст [Нафасов 1989, 208]. Ин вожа дар забони тоҷикӣ дар шакли ҷоҳ қорбасти мешавад ва дар шакли чит//чат ҳам барои ифодаи маънои ҷоҳ омада, мансуб ба забонҳои қадими эронист. Гузашта аз ин, вожаи чит ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми матоъ ё газвор ё қола дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, ки ин вожа аз забони хиндӣ омадааст [ФЗТ 1969, ҷ.2, с. 541]. Муҳакқиқ Б. Б. Тураев

дуруст кайд мекунад, ки чузӣ суғдӣ *čit=čip* аз решаи умумиэронӣ ва хиндуеуропии *čt* буда, дар баъзе ҷойномҳо ба назар мерасад. Дар музофоти Кул ва деҳаи Хишортоби воҳаи Яғноб гузаре бо номи *Čitgpen* ва *Čintgpen* вучуд дорад, ки маънояш гузари дарунӣ (гузаре воқеъ дар умқи дара) мебошад, аз чузҳои *čit* – дарун ва *pen* – деҳа, гузар таркиб ёфтааст [Тураев 2019, 49].

Фархурдиза [Farghurdiza], мувофиқи маълумоти Ёкути Ҳиравӣ [Ҳиравӣ] номи деҳа дар худуди Нахшаб ва Чағониёни таърихӣ буда, аз нигоҳи сохт аз чузҳои *fağ/rag* – баландӣ, хиг-офтоб ва *diza/ dīz* – ҳисор, қалъа таркиб ёфта, маънои мавзеи офтоббарое, ки диҷ ё қалъадор аст, мефаҳмонад.

Ғайр аз ин, дар катори ҷойномҳои воҳаи Сурхон қалимаҳои суфтаву рехта мавҷуданд, ки ин қабил вожаҳоро мисли қалимаҳои сода зикр кардан мувофиқи матлаб аст. Зеро ин гуруҳи топонимҳоро агар ба чузҳо ҷудо кунем, маънои грамматикашон маълум намешавад ва фақат дар ҳолати қиёс барқарор кардани шакли таърихияшон мумкин аст. Чанд намуна аз ҷойномҳои воҳаи Сурхон барои далел оварда шуда, шарҳу маънидод мегарданд.

Илоқ / Ифок номи деҳа дар худуди ноҳияи Олгинсой буда, таърихан аз нигоҳи сохт сохта аст ва шакли қадимаи ин топоним *ип/иф* уф ва -ок буда, чузӣ аввал бозмондаи қалимаи *kaufa-*и порсии бостон ва маънои кӯҳро дорад ва чузӣ дувум шакли тағйирёфтаи пасванди -ak аст ва яқоя маънои ин топоним мавзеи хурди кӯҳӣ аст.

Кайфон [Kaufān] унвони теппа, адир ё баландӣ дар худуди ноҳияи Шеробод буда, номи ин мавзеъ дар асарҳои хаттӣ кайд гардидааст. Кайфон бо хамин шаклаш ба гуруҳи вожаҳои сода дохил мешавад ва шакли таърихӣ ин топонимро чузҳои *kaufa-*и порсии бостон ва пасванди чамъбандии -он ташкил медиҳад. Чузӣ *kaufa* маънои кӯҳро доро буда, маънои лугавии ин топоним адири кӯҳӣ аст [Нафасов 1989, 88].

Какайдӣ [Kakaydi] номи деҳа дар худуди ноҳияи Шӯрҷӣ буда, ин топоним бозмондаи забонҳои қадими эронист.

Таърихан аз нигоҳи сохт мураккаб буда, чузӣ ка бозмондаи қалимаи *kaufa-*кӯҳ, *ka-*кат/кад ва *di-*диҷ/диж аст ва маънои лугавиаш деҳи диҷдори кӯҳӣ. Пас, маънои ин вожа қалъа ё деҳаи дар доманаи кӯҳсор воқеъгардида мебошад.

Умуман, ҷойномҳои чуғрофие, ки аз ҷиҳати сохт рехтаи мутааллиқи қалимаҳои содаанд, дар байни маводди гирдовардаи мо аз нигоҳи микдор кам буда, ин топонимҳо дар асоси номи шайъ ва сатҳи ҷойгиршавии нахру ҷўйбор ва рӯду дарё падида омадаанд. Аз ин рӯ, ки ҷойномҳое, ки дар боло баррасӣ ва номашон зикр гардид, шаҳодат медиҳанд, ки топонимҳои номбурда бо мурури замон тағйири шаклу намуд карда, аз маънои аслии ва шакли таърихӣ худ каме дур рафтаанд.

Забони суғдӣ яке аз забонҳои миёнаи шарқи эронӣ буда, забони мардумони суғднажод мебошад, ки олимони қаламрави гузариши онро воҳаи Зарафшону Уструшана, Қашқадарё ва манотиқи дигар гуфтаанд. Бо таъкиди муҳаққиқ Д. Саймиддинов, «ин сарзамин дар ҷануб бо Бохтар, дар ҷануби ғарб бо Порту Марв ва дар шимоли шарқ бо мардуми сақӣ ҳаммарз будааст. Дар замони Ҳахоманишиён ва баъд аз он маркази Суғд шаҳри Самарқанд буда, дар қарни I пеш аз мелод ин забон аз Марв то ба Чину Муғулистон паҳн мегардад ва худуди Шохрохи Абрешим дар мақоми забони миёнарав (лингвофранка. – Т.М.) қарор мегирад» [Саймиддинов 2001, 9-10]. Бо эътирофи аҳли таҳқиқ, ин забон дар гузашта доираи истифодаи густурда дошта, на танҳо дар худуди имрӯзи Тоҷикистон, балки берун аз он, яъне дар Шохрохи Абрешим ҳамчун забони байналмилалӣ мавриди истифода қарор мегирифт. Яке аз суғдшиносони машҳур Бадруззамони Қариб, ки солиёни зиёд ба пажуҳишу таҳқиқи забони суғдӣ умр сарф кардааст, дар бораи ин забон ҷунин менависад: «Забони суғдӣ аз шоҳони эронии миёнаи шарқи аст, ки аз қарни аввал то сенздаҳуми милодӣ дар густурдаи чуғрофиёи азиме аз дарёи Сиёҳ то Чин мардумони эронитабор бад-он тақаллум мекарданд» [Саймиддинов

2001, 23]. Гуфтан ҷои аз аст, ки забони сугдӣ беш аз 700 сол забони расмӣ-давлатӣ ва забони муоширати байниҳавмӣ Шохроҳи Абрешим дар ҳудуди Осиёи Марказӣ ва берун аз он буд. Таъсири ин забон ва фарҳанги он ба Ҳинду Чину Муғулистон ва Эронӣ Фарбӣ ҳеле бузург аст. Сугдӣҳо дини будоиро ба Чин интиқол додаанд ва мугулҳо бошанд дар асоси ҳатти сугдӣ алифбой қадими мугулиро тартиб доданд, ки он алифбой сугдиасоси мугулӣ то ба имрӯз алифбой расмӣ-коргузори Мугулистон маҳсуб меёбад.

Забони сугдӣ забони расмӣ-коргузори давлати Сугди қадим ва забони муоширати милали мухталифи берун аз марзи ин мамлакат буд. «Бо забони сугдӣ дар иёлоти Сугди қадим, яъне сарзамине дар миёни кӯҳҳои Тиёншон ва рӯди Амударё, ки шомили навоҳии Самарқанд ва дараи Зарафшон [дар Тоҷикистони имрӯз] аст, суҳан меғуфтанд» [Ғафуров 1972, 112].

Сугд аз зумраи истилоҳоти қадиме мебошад, ки номи он дар «Меҳришт» ба сурати «sugda» ва дар фасли аввали «Вандидод» ба сурати таркиби «sugda šaуana» ё «махалли суқунати сугдҳо» дида мешавад. Дар «Вандидод» дар феҳристи кишварҳое, ки Ахурумаздо офарида, дувумин ном номи кишвари Сугд аст [Бундаҳишн 2006, 26].

Таърих шохиди ба вучуд омадан, ташақкул ёфтан, нашъунамо кардан ва таназзули забонҳои зиёд мебошад, ки имрӯз аз баъзеи онҳо танҳо ном боқӣ мондаасту бас ва қалимаҳои дигаре дар таркиби лугавии забонҳо ба назар мерасанд. Забони сугдӣ аз ҷумлаи забонҳои ба истилоҳ матрукест, ки ҳудуди ҳазор сол инҷониб аз доираи истифода берун мондааст. Бояд ёдовар шуд, ки ҳарчанд асрҳои зиёд ин забон дар зери фишори забонҳои арабиву тоҷикӣ мақоми худро аз даст дода бошад ҳам, ба қуллӣ фаромӯш нагардид ва, бо эътирофи аҳли таҳқиқ, яке аз гӯйишҳои он дар дили кӯҳсор бо номи «забони ягнобӣ» қорбурд дорад.

Муҳаққиқ О. Маҳмадҷонов таъкид мекунад, ки «...аслан забони ягнобие, ки мардумони воҳаи Ягноб ба он

суҳбат мекунанд, забони сугдӣ нав ва ё дурусттараш яке аз гӯйишҳои забони сугдӣи бостонӣ ба шумор меравад. Бо вучуди он ки забони сугдӣ аллакай дар асрҳои VIII-X мелодӣ ҳамчун забони расмӣ аз байн рафта буд, баъзе гӯйишҳои он дар қисмати шарқии вилояти Сугд – воҳаи Ягнобу Фалгар то имрӯз боқӣ мемонад ва ин гӯйиш дар адабиёти илмӣ эроншиносӣ аз номи маҳали суқунати мардумонаш номи забони ягнобиро маъхуз кардааст» [Маҳмадҷонов 2010, 141].

Тазаккур бояд дод, ки ба ҷуз забони ягнобӣ вожаҳои сугдӣи зиёдро дар фонди лугавии гӯйиши мардуми тоҷик ва номвожаҳои ҷуғрофӣи минтақаи Осиёи Миёна мушоҳида намудан мумкин аст. Ҷунонки борҳо зикр намудем, топониму микротопонимҳо хусусияти маҳфуздории қалимаҳое мебошанд, ҳуди он забонҳо салсолаҳо қабл аз байн рафтаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аксари топонимҳои минтақаи Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхон, аз забони сугдӣ ва бохтарӣ маншаъ мегиранд.

Масъалаи омӯзиши топонимҳои сугдиасоси манотиқи мухталифи Осиёи Миёна, ба вижа Тоҷикистону Ўзбекистон, мавриди таҳқиқи олимони зиёд қарор гирифтааст. Ҳамчунин, масъалаи ҳифозати вожаҳои сугдӣ дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ аз ҷониби як гуруҳи олимони мавриди паҷӯхӣш қарор дода шудааст. Дар раъси ин гуруҳ забоншиносони варзида, муҳаққиқон В. А. Лившиц, А. Л. Хромов, С. И. Климитский, М.Н. Боголюбов, Б. Қариб, С. Вилияс, Ж. Лазар, П. Б. Луре, Б. Ашӯров, Б. Б. Тураев, Б. Ализода, С. Мирзоев, Г. Неъматов, З. Заршинос ва ғайра меистанд, ки бо хизматҳои ҷадинсола ва таълифи осори мондагори ҳеш мақоми шоистаро дар номшиносии тоҷик қасб кардаанд.

Асару мақолаҳои ҷудогонаи ба номвожаҳои сугдӣ бахшидашуда зиёд аст, ки ин ҷо қисме аз онҳоро барои намуна меорем. Аз ҷумла, асарҳои «Согдийская топонимия верховьев Зеравшан» [Хромов 1969], «Еще раз о согдийском топоформанте -уш» [Хромов 1968], «Согдийская топонимия родина Рудаки» [Хромов 2010], «Чахордах мақола» [Хромов

2010], «Топонимҳои сугдӣ дараи Киштут»-и А.Рустамов [Рустамов 1976, с. 33-37], «Вожаҳои сугдӣ дар топонимияи Ягноб» ва «Микротопонимияи воҳаи Ягноб»-и Б. Тураев [Тураев 2004, с.51-71; 2010, 223 с.; 2019, 271 с.], «Пасванди -if дар номҳои чуғтрофии воҳаи Зарафшон»-и Б. Алиев [Алиев 2004, с. 75-82], «Согдийские топонимии в Средней Азии»-и П.Б.Луре [Луре 2004, 198 с.] ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Ба ғайр аз ин, таҳқиқоти дар заминаи номвожаҳои манотиқи муҳталиф ба анҷомрасида, топониму микротопонимҳои мансуб ба забони сугдӣ мавриди пажуҳиш қарор дода шудаанд.

Бояд қайд кард, ки харчанд дар топонимияи воҳаи Сурхон калимаҳои зиёди сугдӣ то имрӯз ба назар расанд ҳам, вале то кунун дар ин замина пажуҳиши вижа ва густурдае дар ин самт сурат нагирифтааст. Ба ғайр аз инсроҳои кутӯҳи А.Л.Хромов ва Б.Алиев оид ба номвожаҳои сугдӣ ин маҳал ҷизе навишта нашудааст.

Ҳарчанд ки микротопонимҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, бештар ба таҳаввулоти сохторию маъноӣ дучор мешаванд, аммо дар ном-вожаҳои минтақаи мавриди назар дар баробари топонимҳо як даста микротопонимҳо ба назар расиданд, ки шакли сугдӣ худро нигоҳ доштаанд. Аз рӯйи ифодаи маъно ва хусусиятҳои чуғтрофӣ номвожаҳои сугдӣ воҳаи Сурхонро ба гуруҳҳои зерин тасниф намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Номи шахру шаҳрак: Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Сарносиёб, Заркамар, Шаргун, Дехнав ва ғайра;

2. Номи деҳаҳо: Заркамар, Пасисурхӣ (ҳоло Пасурхӣ), Бибишрин, Даҳана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина, Кайфон, Кандак, Қаризат ва ғайра. Дар поён чанд намуна аз ҷойномҳои чуғтрофӣ воҳаи Сурхон барои далел оварда шуда, шарҳу маънидод мегарданд.

Даҳана [Daḥana] номи деҳа дар худуди ноҳияи Дехнави вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои даҳан – оғозгоҳ ва -а – пасванди калимасоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар

оғозгоҳи дарабудаст. Мук. Даҳана (воҳаи Ягноб), Даҳана (ноҳияи Варзоб).

Ҷойноми Сайроб номи деҳаи қадими мавзеи Бойсун, ки дар сарчаш-маҳо дар шакли Бойсунтов қайд гардидааст, буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои сайр – гардиш, сафар, саёҳат, тамошо ва об – моеи беранги таппашикан таркиб ёфтааст. Маънои лексикӣ ин ҷойном маконест, ки он ҷо об сайр дорад.

Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон аст, ки аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои панҷ – адад, шумора ва об – моеи беранг иборат буда, маънояш деҳае, ки панҷ дарёчадорад, мебошад. Мук. Панҷоб (Афғонистон), Панҷоб (Ҳиндустон).

3. Номи кӯҳҳо: Кухи Сиём, Бодихаво, Гегирдак, Қарсагон, Кухи Сафед, Кухи Чош, Паргун, Почур, Хондиза, Хуфар, Хӯбон, Хӯчабаркӯх, Чақадӣ, [номи кулла дар Сарносиё], Чашка [номи кулла дар Кумқургон], Човдӣ Бойсун, Сина, Сарносиё ва ғайра.

4. Гидронимҳо: Сайроб, Панҷоб, Сангардак, Ниҳомрӯд, Сурхон Боботог [номи дарёи кӯҳӣ, ки аз каторкӯҳ дар худудҳои ноҳияҳои Дехнав, Шурчӣ, Сарносиё ҷорӣ мешавад], Бодихаво [номи дарёча ва номи деҳа дар Дехнав], Говурган [шакли қадимаи сугдӣ он jovurgkan – макони говро гург хурдагӣ, номи мавзеи кӯҳӣ, ки аз он ҷо дарёча ҷорист, дар Дехнав].

Зевар [Zevar] номи деҳа ва дарёча дар худуди ноҳияи Сарносиёи вилояти Сурхон буда, номи ин деҳа дар забонҳои помирӣ дар шакли zivog ба маънои ҷойи буриши об далолат мекунад. Дар забони тоҷикӣ ин вожа аз ҷузъҳои zah (зах) ва rag/fag (пар/фар) таркиб ёфта, маънояш шохоби дарёе, ки аз баландӣ ҷорӣ мешавад, мебошад. Ё ба таври дигар, шохоби болоии дарё аст.

Шуроб. Шур низ аз ҷумлаи номвожаҳои серистеъмоли воҳаи Сурхон буда, на ба маънии маъмул дар забони адабии тоҷикӣ [ҳаяҷон, изтироб, ошуфтагӣ; ғавғо, фарёд; фитнес, фасод, ошӯб ва ғайра], балки, қомилан, маънии нав дорад.

Ин номвожа ҳам дар алоҳидаги ва ҳам дар таркиби номвожаҳои чуғрофии минтақа зиёд ба назар расида, ифодагари мавзёҳои мебошад, ки он ҷойҳо ҷариву касногузар ва варта хастанд. Муҳаққиқ А. Л. Хромов дар дараи Фондарё мавҷудияти мавзёро бо номи Нови шур ба қайд гирифта, онро «нови сернамак» маънидод кардааст [Хромов 2010, 48].

Порут вожаи қадимӣ буда, аз ҷузъҳои по ва рут сохта шудааст. Дар забони сугдӣ ва ҳамчунин забони форсии миёна ҷузъи раут сурати «рӯт»-ро гирифт, ки табиист. Зеро дифтонги қадимаи «au» дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ садоноки «у»-ро медиҳад, «а» аз охир ихтисор мешавад, овози «т» бошад, ба «д» бадал мегардад. Аз ин ҷо дар форсии қадим gauta; форсии миёна ва сугдӣ рут; тоҷикӣ – форсӣ рӯд [Саймиддинов 2001, 37].

Ҳар ду ҷузъи номвожаи мазкур дар якҷоягӣ ифодагари мавзеи гидронимӣ буда, ба маконе далолат мекунамд, ки дар он ҷо об мавҷуд аст. Худи мавзеи чуғрофии Порут (дараи дар самти муқобил, яъне рӯ ба рӯ қарордошта) низ ин андешаро собит месозад.

Номвожаҳои сугдӣ дар ин мавзё баёнгари таърихи басе дарозӣ бархӯрди забонҳои қадимаю муосир арзёӣ мегарданд ва дар ин раванд нақши онҳо дар ташаккули номвожаҳои маҳаллу ҷойҳои чуғрофӣ хеле назаррас аст. Ин гуруҳи номвожаҳо бори дигар шаҳодат аз он медиҳанд, ки забон аз муоширати умум барканор монда, матрук гардад, вале як гуруҳ номвожаҳои чуғрофӣ махфӯз мемонанд. Далели ин гуфта он аст, ки харчанд забони сугдӣ дар ҷодихҳои Ҳопайдоканори Осиёи Марказӣ, тақрибан, ҳазор сол инҷониб вазифаи муоширатро аз даст дода бошад ҳам, вожаҳои он дар ташаккули номвожаҳои чуғрофӣ саҳми назаррас доранд.

Сабаби асосии хифозати вожаҳои сугдӣ дар низоми топонимикаи воҳаи Сурхон ба устувории номвожаҳои чуғрофӣ нисбат ба қалмаҳои маъмулӣ алоқаманд аст.

Хулоса, номвожаҳои чуғрофии мансуб ба забони сугдӣ ин маҳал бори дигар замоне каламрави забонҳои эронӣ, аз ҷумла бохтарӣ, сақой ва сугдӣ будани ин сарзаминро собит месозанд ва шаҳодат аз он медиҳанд, ки топонимҳо нисбат ба қалмаҳои маъмулӣ таркиби луғавии забон пойдору устувор буда, дар тули асрҳо хифозат мегарданд.

Номвожаҳои тоҷикии минтақаи мазкур дар баробари ифода намудани мавзёҳо, инчунин мафҳумҳои чуғрофӣ дигар соҳахоро дар худ таҷассум намудаанд. Аз ин ҷост, ки ҷойномҳои чуғрофии мутааллиқи забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохт ба гуруҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо мешаванд.

Ба дастаи сода ҷойномҳоеро дохил кардан мувофиқи матлаб аст, ки аз як реша шакл гирифта, ба ин ё он маъно далолат мекунамд ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он хисаи нутқ мутааллиқанд. Чанд мисол доир ба ҷойномҳои содара меоварем ва баррасӣ мекунем: Сел [Sel], Дашт [Dašt], Кишт [Kišt], Кӯл [Kul], Лангар [Langar], Нелу [Nelu], Чинор [Cinor], Тӯла [Tuda], Ангор [Angor], Андигон [Andigon], Аргун [Arjun], Сина [Cina] ва ғ.

Ба гуруҳи сохтаи топонимҳои тоҷикӣ чунин номҷойҳои зерин мансубанд:

-кӯхҳо: Газа [Gaza], Буттазор [Buttazār] кӯх, Тундӣ [Tundi] кӯх, Қаҷӣ [Qajī] кӯх, Борикӣ [Bārikī] роҳи кӯхӣ, Сиёрак [Siyārak] номи рӯди кӯхӣ дар Бойсун ва ғайра.

-даштҳо: Ҷиза [Jiza], Нова [Nāva], Фулзор [yulzār] ҷароғох, Регзор [Regzār] мавзё, Пастӣ [Pastī] дашт, Охӯрак [Axurak] номи ҷароғох дар ноҳияи Бойсун, Кухак [Kuhak] номи мавзеи бостонӣ ва ғайра.

-мавзёҳо: Вахшвор [Vaxšvor], Шӯрча [Šurča], Шӯрҷӣ [Šurčī], Шӯрҷоб [Šurčob], Даҳана [Dahana], Афғона [Afāna], Даҳана / Даҳона [Dahāna], Домана [Dāmāna], Марғзор [Maḡzār] мавзё, Боғистон [Bāyistān] деха, Кӯхистон [Kūhīstān] дехқада, Ғармистон [ḡarmīstān] мавзё, Бордон [Vārdān], Хумдон [Xumdān], Ширдон [Širdān], Балхӣ [Balxī] номи гузар,

Кӯлобӣ [Kulābī] номи маҳалла, Гиламчӣ [Gīlamčī] номи маҳалла, Бӯзҷӣ [Buzǰī] номи маҳалла, Тутақ [Tutak] номи боғ, Сурҳак [Surhak] номи мавзеъ, Равотак [Ravātak] номи бостонии мавзеъ дар худуди Дехнав, Новандак [Nāvandak] номи деҳа дар Бойсун, Боғча [Bāṣṣa] номи мавзеъ дар Шеробод, Ҳалвогар [Halvāgar] номи гузар, Челонгар [Čelāngar] номи гузар, Косагар [Kāsaḡar] номи гузар ва ғ.

-гидронимҳо: Вахшивор [Vaxšivor], Шӯрҷоб [Šurčob], Чашмазор [Čašmazor], Нова [Nāva], Сангак [Sangak] номи дарё, Ҳавзак [Havzak] номи мавзеъ, Рӯдак [Rudak] номи қадимаи дарёи Санггардак, Кӯлак [Kulak] номи мавзеъи обӣ дар Шеробод, Сиёрак [Siyaḡak] номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун ва ғайра.

Ба гуруҳи калимаҳои мураккаби тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст:

а) ойконимҳо: Ширкент [Širkent], Дарбанд [Darband] номи деҳа, Заркамар [Zarkamar] номи деҳа, Ҷувориҷа [Juvāpīrāva] номи гузар, Нахӯлҷа [Naxūpīrāva] номи гузар, Чинорқишлоқ [Činārqišlāq] номи мавзеъ, Шоҳтут [Šāhtut] номи мавзеъ, Сарҷосиё [Sargiysiā] номи ноҳия ва шаҳрак, Бибиширин [Bibišīrin] номи деҳа ва шаҳрак, Ҷайрақишлоқ [Jayraqišlāq] номи деҳа, Заргаргузар [Zargarguzar] номи гузар, Қатаригузар [Kataṛiguzar] номи гузар, Дукчигузар [Dukčiguzar] номи деҳа, Хондиза // Хонҷиза [Xāndiza/Xānjiza] номи деҳа ва ғайра.

б) гидронимҳо: Дуоба [Duāba] номи кӯҳ ва дарёи кӯҳӣ, Дугоба / Дугоб [Dugāba], Дуоба [Duāba], Панҷоб [Panjāb] номи деҳа ва рӯд, Сайроб [Sayrāb] номи рӯдак ва деҳа, Сангтардакдарё [Sanggardakdaḡā] номи дарё ва мавзеъ, Сурхон [Surxonḡar] номи дарё, Лабиоб [Labiāb] номи шохоби дарё, Обҷӯяк [Abjuyak] номи мавзеи обӣ, Обгир [Abgir] номи мавзеи обӣ, Ниҳомрӯд [Nihāmḡud] номи бостонии дарёи Санггардак, Сурхандарё [Surxandaḡā] номи дарё, Обизаранг [Abizarang] номи дарё, Рӯдакул [Rudaqul], ин

аз ҷузъҳои рӯд (+а)-гаҷа=> gut-rūd, дара, образ, тангно, чарӣ, нав ва кул – дара, тангно, нав дар суг.-яғн. qul-dara; мук. Кул (деҳа дар Яғноб), ағбаи Кул (Яғноб), Кулписта (Дараи Пистазор) дар ноҳияи Исмоили Сомониӣ шаҳри Душанбе), Хӯчаилоқ [Xūčailāq] номи шохоби дарё ва ғайра.

в) оронимҳо: Дуоба [Duāba] номи кӯҳ, Селраха [Selraha] номи мавзеъ, Дураха [Duraḡa] номи мавзеъ, Хӯчаҷордара [Xūčāčardara] номи дара ва мавзеъ ва ғайра.

Ба гуруҳи ибора-топонимҳои тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст: Чашмаи Говон [Čašmai Govon] чароғох, Ҷори Аспон [Čāgi Aspān] аз суг.-яғн. čāg – тангно, дара, яъне дараи чароғоҳи аспон чароғох, Сари Мижгон [Sari Mižgān, мук. Шафтимижгон, деҳа дар ноҳияи Варзоб] мавзеъ, Оби канда [Abi kanda], Оби кашка [Abi qašqa], Ҳами баланд [Xami baland] мавзеъ, Сари бозор [Sari bāzār] гузар, Оби гарм [Abi garm] маҳалла, Оби заранг [Abi zarang] мавзеъ, Оби калон [Abi kalān] номи шохоби дарё, Оби зиёд [Abi ziyād] номи шохоби рӯд, Оби равон [Abi gavan] номи ҷуй, Оби сафед [Abi safed] номи шохоби дарё, Оби чашма [Abi čašma] чашма, Оби ях [Abi yax] чашма, Оби сурҳак [Abi surhak] чашма, Сари гузар [Sari guzar] гузар, Сари ҷуй [Sari ju] гузар, Сари гӯрӣ [Sari ḡurī] баландӣ, Сари чашма [Sari čašma] номи мавзеи обӣ, Сурҳони ҷанубӣ [Surxāni janubi] номи шохоби дарё, Корвони Сурх [Kārvāni Surx] маҳалла, Шоҳол қишлоқ [Šāxāl qišlāq] деҳа, Кӯса қишлоқ [Kusa qišlāq] номи деҳа ва ғайра.

Номвожаҳои тоҷикии воҳаи Сурхон шаҳодат аз он медаҳанд, ки забони мардуми маҳал, ки тоҷикӣ аст, таъсири чашмраси худро ба топониму микротопонимҳои минтақа гузоштааст. Таърих собит кардааст, ки баробари аз байн рафтани забонҳои иллати калимаҳои онҳо дар ҳайати топонимия боқӣ мемонад. Мусаллам аст, ки топонимҳои нисбат ба калимаҳои маъмули забон устувор буда, баязеи онҳо имкон дорад ҳазорсолаҳо боқӣ бимонад. Дар ҳар сурат, дар ҳайати топонимияи манотиқи муҳталифи

Тоҷикистон, аз ҷумла воҳаи Сурхон вожаҳои тоҷикиасли нодирро мушоҳида намудан мумкин аст, ки аз замонҳои қадим то имрӯз пойбарҷо мондаанд.

2.2.2. Ҷойномҳои арабӣ

Вомвожаҳои арабӣ дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ нақши муайян доранд ва ҷойномҳои мансуб ба забони арабӣ низ дар ҳудуди сарзамини Сурхон ба назар мерасад, ки онҳоро мо то қадри имкон ғирд овардаем. Бояд гуфт, ки забонero наметавон пайдо намуд, ки вожаҳои таркиби лугавии он, қомилан, ҳудӣ бошанд. Муҳаққиқи шинохтани Эрон Маликушшуаро Баҳор доир ба масъалаи таъсирпазирии забонҳо аз ҳамдигар ҷунин ибрази андеша қардааст: «Дар олам забоне нест, ки битвонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро барқанор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст» [Баҳор 2011, 134].

Забони тоҷикӣ низ аз ин омехтагӣ сарфи назар нест ва дар таркиби лугавии он баробари қалимаҳои худӣ, вожаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки аз ҷиҳати баромади забонӣ ғайритоҷикианд. Ба вижа, давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ, ки қалимаҳои зиёде аз забони арабӣ ва аз забонҳои туркӣ бо роҳҳо ва сабабҳои мухталиф ба таркиби лугавии он дохил шудаанд, мисол шуда метавонад.

Забоншиносон омилҳои зиёди аз як забон ба забони дигар гузаштани қалимаҳоро нишон додаанд, ки «муҳимтаринашон муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданиӣ, дар ҳамсоғӣ умр ба сар бурдани намояндагони ду забон ва тарҷумани китобҳои адабӣ динӣ мебошанд» [Бердиева 1991, 35].

Номшиноси варзида А.В.Суперанская дуруст таъкид мекунад, ки «дар таърихи ономастика номҳои мусулмонӣ, ки тавассути ислом [дар асри VII солшумории мо] дар аксари мамлакатҳои Осиё, Африка ва қисман дар Аврупо паҳн шудаанд, нақши беандоза қалонро бозиданд. Нақши онҳо дар ономастикаи рус низ хеле қалон аст, зеро номи

бисёр мавзъ ва фамилияҳои русӣ, ки ба воситаи забони тоҷикӣ иқтисос қарда шудааст, аз рӯи баромадашон арабӣ мебошанд» [Суперанская 1967, 29]. Бояд зикр намуд, ки мақоми антропонимҳои арабӣ дар тамоми манотиқи Осиёи Миёна назаррас буда, таъсири онҳо ба номи мавзъҳои муайян қам нест. Мо таъсири антропонимҳои арабиро ба микротопонимҳои воҳаи Сурхон ба ҳудӣ мушоҳида намуда метавонем.

Бояд таъкид намуд, ки мавқеи номвожаҳои мансуб ба забони арабӣ дар ҳайати ҷойномҳои воҳаи Сурхон хеле назаррас буда, як бахши муайяни онҳоро номвожаҳои ҷуғрофии мансуб ба забони арабӣ фаро мегиранд ва бештари онҳо дар гуфтори мардуми ин минтақа ҷунон маҳлӯл шудаанд, ки қас наметавонанд, ки онҳо аз забони ғайр иқтисос шудаанд. Ногуфта наметавонанд, ки ин номвожаҳои арабӣ боиси аз истифода берун шудани бисёр номҳои тоҷикиасл гардидаанд. Дар қатори номҷойҳои тоҷикии воҳаи Сурхон ҷунин номҷойҳои мансуби забони арабӣ дида мешаванд: Аллоб [Allob], Минор/Манор [Minor/ Manor/ Manor], Мазор [Mazor], Мунҷоқ [Munjoq], Равот [Ravot], Сайхон [Saixon], Махалла [Mahalla] ва ғайра.

Мазор низ қалимаи арабӣ буда, дар фарҳанг ба маъниҳои зерин омадааст: «1. ҷойи зиёрат, зиёратгоҳ; оромгоҳи одамони бузург [одатан пешвоёни ислом, ки халқ онҳоро зиёрат мекунад]. 2. гӯр, қабр. 3. маҷ. гуристон» [ФЗТ 1969, Ҷ.1, с. 742]. Ин вожа дар баробари он ки ҳам дар забони тоҷикии адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаву шеваҳо ҳамчун исми ҷинс доираи истифодаи васеъ дорад, дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ низ зиёд ба назар мерасад. Қалимаи «мазор» дар воҳаи Сурхон ниҳоят серистеъмоли буда, дар таркиби микротопонимҳои зиёд онро мушоҳида намудан мумкин аст. Бояд қайд қард, ки дар аксар маврид вожаи «мазор» ҳамроҳ бо антропонимҳо, ба вижа ҷузъи тоҷикии Ҳоча қорбасти мегардад. Ҳамаи номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки тавассути ин вожа сохта шудаанд, дар қолаби иборати изофӣ ё топоним-ибора ташаккул ёфтаанд: Мазори Ҳочаи Сабзпӯш [д.

Дахана, мук. Мазори Хоҷаи Сабзпӯш дар деҳаи Вешаби ноҳияи Айнӣ], Мазори Хоҷа Исҳоқ [д. Дарбанд, мук. Мазори Хоҷа Исҳоқ дар ноҳияи Айнӣ], Мазори Хоҷаи Мухаммади Гулшан [д. Бахори тоҷик], Мазори Бибисомия [д. Шӯрҷӣ]. Истифодаи ин калима ҳамчун микротопоним дар алоҳидагӣ низ ба назар расид: Мазор [мавзеъ, д. Музработ].

Макбара дар лугат ба маънии «қабр; қабристон», «оромгоҳ, гӯрхона, дахма» омада [ФЗТ 1969, ҷ. 1, 669; ФТЗТ, ҷ. 1, 749], арабӣ будани он таъкид гардидааст. Агарчи дар лугат ба маънии «қабр» омадани ин калима зикр гардида бошад ҳам, вале дар Сурхон дар зери мафҳуми «мақбара» на «қабр», балки ҷое фаҳмида мешавад, ки дар он ҷо касе ғавғида ва ўро дар ҷойи дигар дафн карда ва ё дар вақти интиқоли ҷайит он ҷо нишаста, дам гирифта бошанд: Макбараи Эшони Аълам [мазеъ, д. Бурс], Макбараи духтари Ағолук [қӯх, д. Арғазор], Макбараи Файзулло [мавзеъ, д. Дарбанд].

Манора калимаи арабӣ буда, дар фарҳангҳои дастрас чунин ташреҳ гардидааст: «бинои баланди сутунмонанди аз сангу хишт сохташуда [дар масҷид ва маъбадҳо], ки роҳи болоравиш аз дарун аст» [ФЗТ 1969, ҷ. 1, 755]. Дар деҳаи Бурси воҳаи Сурхон кӯҳе хаст, ки онро Манораҳо ном мебаранд. Сабаби чунин мусаммо шудани мавзеи мазкур дар он аст, ки замоне дар он ҷо аз санг манораҳо сохта шудааст. Ҳарчанд ин манораҳо ҳоло валангӯр шуда, ба замин ҳамвор гардида бошанд ҳам, номи онҳо то кунун мавриди истифода қарор доранд.

Сабил вожаи арабӣ мебошад, ки дар лугат ба маънии «ағғанда дар роҳ, фурумонда, бесоҳиб» [ФЗТ 1969, ҷ. 2, с. 185] омадааст. Дар деҳаи Пудинаи воҳаи Сурхон мавзееро Сабилро мегӯянд, ки мувофиқи ривояти ашхоси солхӯрда, замоне меросхӯрони он заминҳо ғавғида, онҳо бесоҳиб мондаанд. А. Мустаҷир ба ин масъала даҳолат намуда, навиштааст: «Агар касе мурда бошад, ворис надошта бошад, мол сабилак доништа, ў ҳам дар байтулмоли подшоҳӣ мерасидааст» [Мустаҷир 1987, 97].

Доираи истифодаи ин вожа нисбатан маҳдуд буда, танҳо як мавзеъро бо ин ном ба мушоҳида гирифтём. Дар забони тоҷикӣ ба маънои мазкур калимаю ибораҳо, аз қабилӣ, сабилмонда, аз сари сабил мондан ва ғайра дида мешавад.

Ҳисор арабӣ буда, дар таркиби ду номвожаи воҳаи Сурхон ба назар расид: Қалъаи Ҳисорак [мавзеъ] ва Шахи Ҳисор [қӯх]. Ин вожа дар лугатномаҳо ба тариқи зайл ташреҳ гардидааст: «1. девор, девори даври қалъа. 2. қалъа» [ФЗТ 1969, 2, 507]. «Аз тарзи ифодаи калима – менависад О. Маҳмадҷонов – ва харфҳои ҳоси забони арабии он ба осонӣ муайян намудан мумкин аст, ки вожаи мазкур ҳоси забони арабӣ мебошад ва аксари муаллифон ва мураттибони фарҳангномаҳо низ вожаи «ҳисор»-ро арабиасос ва бо калимаи «қалъа» муродиф донистаанд» [Маҳмадҷонов 2010, 66].

Дар қатори қалимаҳои арабӣ дар ҳайати микротопонимияи воҳаи Сурхон номвожаи ваҳм зиёд ба назар мерасад, ки бо паҳодати муҳаққиқ А. Л. Хромов ҳамон қалимаи «вақф»-и арабӣ аст [Хромов 2010, 27]. «Вақф» дар лугат ба маънии «1. таъри, мулк (замин, бино ва ғ.), ки соҳибаш онро барои масрафи мадраса ё масҷиде бахшида ё васият кардааст; 2. қит., таваққуф, истодан (мас., вақти хондани Қуръон дар миёни оят истодан, вақф кардан» [ФТЗТ 2008, ҷ. 1, 272]. Маънии вожаи «ваҳм» низ ба ин далолат мекунад ва, одатан, дар воҳаи Сурхон ҳамон заминхоёро «ваҳм» мегӯянд, ки замоне соҳибонашон онҳоро вақфи масҷид кардаанд: Замини Ваҳм [Тирмид], Ваҳмак [замин, д. Сайрӯб] ва ғайра. Оид ба вожаи арабии «вақф» ва маънои лугавии он, перомуни марзҳо ва мавзеъҳои ҷуғрофии «Вақф»-и Тоҷикистон муҳаққиқ А. Қушматов асарӣ алоҳида таълиф намудааст, ки оид ба мавзеъҳои «Вақф»-ӣ ва марзҳои вақфӣ муфассалан маълумот дода шудааст. Дар ин асар маълумоти ҷолиб оид ба мазорҳо ва ҷойҳои таъриҳӣ дода шудааст [Қушматов 1990, 191 с.]

2.2.3. Қойномҳои туркӣ-мугулӣ

Агар забониносон воридшавии лексикаи арабиرو ба забони тоҷикӣ пас аз омадани арабҳо ба воситаи тарҷумаи адабиёти бадеио динӣ қаламдод карда бошанд, пас, дар маъсалаи вомвожаҳои забонҳои туркӣ ба ин назар ҳастанд, ки «аз забони узбекӣ [ки яке аз забонҳои оилаи туркӣ-мугулӣ мебошад] ба воситаи манбаъҳои хаттӣ калимаҳо камтар қабул шудаанд» [Одинаев 2017, 36]. Бояд зикр кард, ки ағлаби вожаҳои узбекӣ ва забонҳои дигари туркӣ, ки ба воситаи забони узбекӣ дохил шудаанд, асосан, тавассути забони гуфтугӯӣ, яъне дар натиҷаи ҳамсоязистии ин ду миллат ба забони тоҷикии адабӣ ворид гардидаанд.

Гуфтан ҷоиқ аст, ки дар таҳқиқи донишмандони ҷойномҳои Тоҷикистон, чун А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Р. Ҳомидов, Б. Б. Тураев ҷойномҳои ҷуғрофии туркиаслро аз рӯи қолабашон ва бо назар гирифтани ҷиҳатҳои забониашон ба гурӯҳҳои зерин дастабандӣ кардаанд: 1) ҷойномҳои ҷуғрофии сирф туркӣ-узбекӣ: Боймоқлӣ [Bāymāqlī], Қуянлӣ [Qıyanlī], Бормочлӣ [Bārmāçlī], Чупоқлӣ [Çupāqlī], Дуарикустӣ [Duarīqustī] номи мавзъ, Қургонтош [Qurgāntāş] номи деха, Тошқутан [Taşqutan] номи маҳалла, Темирғулдӣ [Temirgüldi] номи дара, Оксув [Aqsuv] номи дарё, Барлос [Barlos], Бахмал [Baxmal], Болталӣ [Boltalı], Бӯғачилӣ [Bugaçılı], Ҷолтӣ [Joltı], Ҷилға [Jılğa], Ипоқ //Ифок [Proq/Ifoq], Ёўлрун [Yulrun], Кочар [Kosaç], Кумир [Kumir], Кўсан [Kusan], Қўтан [Qutan], Овчӣ [Ovçi, мук. Овчӣ дар ноҳияи Деваштич, ҳоло Шикорчӣ], Очамайлӣ [Oçamayılı], Ўзун [Uzun], Кенағас [Kenagas], Қуёвсув [Quyovsuv]...; 2) ҷойномҳои ҷуғрофии омеҳта [дузабона]: Қумтеппа [Qumterpa] номи деха, Тошлоқсой [Taşlaqsāy] номи дара, Бештеппа [Beşterpa] номи деха, Ўртақишлоқ [Urtaqışlaq] номи деха, Қизилнаҳр [Qizılnaħr] номи наҳр, гидроним, Фотимабулоқ [Fātimabulāq] номи мавзъ ва дара, Қумқургон [Qumqırgān]

номи ноҳия ва шаҳрак, Ҷарқургон [Jarqırgān] номи ноҳия ва шаҳрак, Новбулоқ [Nāvbulāq] номи дара, Жийдабулоқ [Jıyabulāq] номи дара, Чинортоқ [Çinārtāq] номи дара, Арчабулоқ, Урукдара ва ғайра; 3) топоним-ибораҳои омеҳта: Мазори Эшонулдӣ [Mazāri Eşānuldī], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānterpa], Қўктеппа (мук. Қуктеппа, ҳоло Суғдиён дар ҳудуди ҷамоати деҳоти Зиддӣ н. Варзоб) маҳалла ва ғайра.

Бояд зикр кард, ки номвожаҳои туркиасли воҳаи Сурхон ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар дохили микротопонимҳои мураккаб ба назар мерасанд. Микротопонимҳои иқтибосии туркӣ дар минтақа нисбатан кам буда, бештар дар алоҳидагӣ қорбағ гардидаанд: Боймоқлӣ [Bāymāqlī], Қуянлӣ [Qıyanlī], Бормочлӣ [Bārmāçlī], Чупоқлӣ [Çupāqlī], Дуарикустӣ [Duarīqustī] номи мавзъ, Қургонтош [Qurgāntāş] номи деха, Тошқутан [Taşqutan] номи дара, Қайнарбулоқ [Qaynarbulāq] номи маҳалла, Темирғулдӣ [Temirgüldi] номи дара, Оксув [Aqsuv] номи дарё, Барлос, Бахмал, Болталӣ, Бугачилӣ, Ҷолтӣ, Ҷилға, Ипоқ //Ифок, Ёўлрун, Кочар, Кумир, Кусан, Қутан, Овчӣ, Ойиннӣ, Онналӣ, Ўзун, Кенағас, Қуёвсув...

Қутан вожаи тағйирёфтаи қўхтани тоҷикист ва яке аз вожаҳои серистифодаю серистеъмолатарин дар сарзамин Сурхон ба ҳисоб рафта, макони ҷорпои майда, яъне ҷойи хобрави ғўсфанду буз аст, ба маънои васеъаш молхона аст. Дар минтақаи мухталифи Осиёи Миёна истифодаи фаровони он ба назар мерасад [Нафасов 1989, 105]. Аз ҷумла, дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон истифодаи онро мушоҳида намудем. Қутани Тура [мавзъ, д. Пудина], Қутани Ҷешил [ҷароғох, д. Олгинсой], Қутани Ҳавз [мавзъ, д. Шеробод], Қутани Сибед [ҷароғох, д. Сина], Шаки Қутан [қўх, д. Фалкат, шакли дурустии суғдиӣ он Vapkat, аз vāp-vasē, бузург, калон ва суг. kaī/kaš-хона буда, маънои “хонаи васеъ”-ро дорад], Қутани Бобошодӣ [қўх, д. Пудина].

Қудук вомвожаи туркӣ-узбекӣ буда, дар ФТЗТ маънои ҷоҳи обро дорад [ФТЗТ 2008, ҷ.1, 695]. Дар воҳаи Сурхон

ин номвожа ҳам дар шакли «кудук» ва ҳам дар шакли «кудик» ба касрат корбасти гардида, бештар он мавзеъхоеро ном мебаранд, ки дар он ҷойҳо хохи об мавҷуд аст. Масалан, Кудико [номи кӯх], Кудик [мавзеъ], Дахани Кудук [мавзеъ], Кудики Тағоби Бето [кӯх] ва ғайра. Вожаи кудук чун вомвожа дар забони тоҷикӣ низ мавриди истифодаи васеъ қарор дорад.

Сой калимаи туркӣ буда, маънои нов, дара, ҷарӣ ва тангноро дорад ва ба тариқи зайл шарҳ гардидааст: «рӯди кӯхӣ; рӯди хурде, ки аз дара ҷорӣ шуда, ба дарё ё рӯди калон омезад... «сой», ки вожаи туркист, аз қадим дар гуфтори тоҷикӣ роиҷ будааст» [ФЗТ 1969, ҷ.2. С. 416-417]. Вожаи мазкур низ хеле серистеъмол буда, асосан, дар минтақаи мавриди назар мавзеъҳои гидронимӣ тавассути он номгузорӣ шудаанд. Ҳамаи номвожаҳои, ки тавассути он шакл гирифтаанд дар қолаби топоним-ибора омадаанд: Сойи Дарбанд [рӯди кӯхӣ], Сойи Порут [рӯди кӯхӣ], Сойи Давлатхуча [мавзеи гидронимӣ], Сойи Ағобико [мавзеи гидронимӣ] ва ғайра. Ибора-ҷойноми Сойи Порут, ки дар шакли омехта зуҳур кардааст, аз ҷузъҳои туркии «сой»-дара, нов, ҷарӣ, тангно ва сугдӣи *Por(g)ut* - ба маънои «он сӯйи дарё», «рӯ ба рӯйи дарё», «мавзеи самти муқобил», «нови самти муқобил» омадааст. Мук. Порут (деха дар ноҳияи Варзоб), Пор(р)ут (мавзеи дар воҳаи Ягноб), Сойи Порут (номи мавзеи кӯхӣ) ва ғайра...

Ҳамин тарик, микротопонимҳои иқтисосии воҳаи Сурхон аз он шаходат медиҳанд, ки таъсири забонҳо ба якдигар тарафайн буда, ҷойномҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар шаклگیری ҷойномҳои минтақа, ки фарогири ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ аст, нақши муайян доранд.

2.2.4. Топонимҳои омехта аз рӯйи баромади забонӣ

Ин гуруҳи микротопонимҳо аз ду ҷузъ таркиб ёфта, як ҷузъ тоҷикӣ ва ҷузъи дигар ба забонҳои ғайритоҷикӣ (арабиву туркӣ) мутааллиқанд ва дар шакли калимаю ибораҳо мушомелаванд. Масалан, Қаровулхона, ки ин

номвожа аз ду ҷузъ – қаровул (посбон) ва хона (ҷойи зист) «хона» таркиб ёфтааст. Қаровул дар лугат ба маънии «1. ниғаҳбон, муҳофиз; 2. шахси мутасалли дидбонӣ ва посдории ҷое; аскарӣ навбатдор» [ФЗТ 2008, ҷ.1, 568] омада, ба туркӣ будани он низ ишора шудааст. Ҷойномҳои зерини минтақаи Сурхонро ба гуруҳҳои топонимҳои омехта ё гибриди мансуб доништан мумкин аст:

-номи мавзеъ: Ёғзарин [Yāuzarīn], Яккаарча [Yakkārča], Фотимабулоқ [Fātimabulāq], Хучабурхон [Xujaburhān], Отабзори Маҳалла [Ātabezārī Mahalla], Кӯргонча Маҳалла [Qurğānča Mahalla], Туябозормаҳалла [Tuyabāzārmahalla]...

-номи мазор: Мазори Зоғон [Mazoni Zogon], Мазори Эшонулдӣ [Mazārī Ešānuldī], Мазори Омонтеппа [Mazārī Āmānterpa] ва ғайра.

-номи масҷид: Масҷиди Қизилқарвон [Masjīdi Qizilkarvān], Масҷиди Ҷарқишлоқ [Masjīdi Jarqışlāq], Масҷиди Намозгоҳ [Masjīdi Namāzgāh] ва ғайра.

-номи шаҳрак ва ноҳия: Қумқӯргон [Qumqurğān], Ҷарқӯргон [Jarqurğān],

-номи деҳа: Қумтеппа [Qumterpa], Бештеппа [Bešterpa], Ўртақиш-лоқ [Urtaqışlāq].

-номи наҳр: Яккатол [Yakkatāl], Қизилнаҳр [Qizilnahr],

-номи дара: Тошлоқсой [Tāšlāqsāy], Новбулоқ [Nāvbulāq], Жийдабу-лоқ [Jiydabulāq], Чинортоқ [Činartāq],

Тузлоқдара [Tuzloqdaqara] ва ғайра. Тузлоқдара [Tuzloqdaqara] номи дара дар худуди ноҳияи Бойсун буда, аз ҷузъҳои туз (ӯзбекӣ) – намак, лоқ/лох (тоҷикӣ) – замин ва дара (тоҷикӣ) –мавзеи тангно таркиб ёфта, маънои дараи заминаш намакдоштаро ифода мекунад.

-номи маҳалла: Қуктеппа Маҳалла [Kukterpa Mahalla], Чинор Маҳалла [Činār mahalla], Аличусти Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабзори Маҳалла [Ātabezārī Mahalla], Кӯргонча Маҳалла [Qurğānča Mahalla],

-номи гузар: Юкоригузар [Yuqāriguzar], Тоқчигузар [Toqčiguzar] ва ғайра. Тоқчигузар [Toqčiguzar], номи гузар ё маҳалла дар ҳудуди деҳаҳои Шерчон ва Зарбоғи ноҳияи Шеробод буда, ишора ба ҷойи зисти қавми тоқчиҳо мекунад, яъне этнотопоним аст.

-номи бозор: Туябозормаҳалла [Tuvaḅāzǧmaḥalla], Тузбозор [Tuzḅāzǧ] номи бозор....

Ҳамин тарик, микротопонимҳои аз ҷиҳати баромади забони омехтаи воҳаи Сурхон аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар шаклгирии ҷойномҳои минтақаи Сурхон дар радиои забони тоҷикӣ забонҳои туркӣ - узбекӣ, арабӣ ва дигар забонҳо нақши муайян доранд. Номвожаҳои зикршуда бори дигар собит сохтанд, ки дар баробари калимаҳои аслии дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон номвожаҳои иқтибосӣ, ба вижа арабӣ низ назаррас бошанд.

Хулосаи боби дуюм

1. Ҷойномҳои сода, ки аз ҷиҳати сохтор ба катори вожагони рехта мансубанд, дар катори маводи топонимии воҳаи Сурхон аз нигоҳи микдор каманд ва, асосан, дар пояи номи ашъ ва мавқеи воқеъшавии дарё, рӯд, наҳр дар ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ ба вучуд омадаанд.

2. Ҷойномҳои ҷуғрофие, ки шаклашонро дигар кардаанд, аз маъноӣ таърихӣ худ каме дур рафтаанд. Ногуфта намонд, ки баъзе номвожаҳо, ки мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода мегӯем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз азбаски ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, ки кадом ҷузъашон формант аст, хусусан, топонимҳое, ки ғайритоҷикианд, онҳоро ба ин гурӯҳ ворид намудем.

3. Дар анбӯхи маводи топонимии воҳаи Сурхон вожаҳои сохтае, ки ба ифодаи номи маҳал, гузар, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва умуман ба ифодаи ҷойномҳо меоянд, нақши муайяноро дороянд. Ин ҷойномҳои мансуб ба гурӯҳи забонҳои эронӣ, чун сугдӣ, бохтарӣ,

хоразмӣ, порсии миёна, тоҷикӣ ва ягнобиро ташкил додаанд, далолат бар он менамоянд, ки дар ин минтақа аз даврони бостон то кунун қавму қабिलाҳои эронӣ зиндагӣ доштанд ва доранд.

4. Дар ташаққули калимаҳои марбут ба номҳои ҷуғрофӣ пасвандҳои топонимсозии тоҷикӣ (-а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -ҷӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча) нақши муҳим доранд, ки бо хусусиятҳои калимасозии худ фарқ мекунанд, ки ба таври муфассал баррасӣ шуданд.

5. Аз баррасии топониму микротопонимҳое, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолиби мазкур ҳеле маълум буда, як гурӯҳи калони номвожаҳои сарзаминро фаро мегиранд ва ин гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ, асосан, дар заминаи қолибҳои калима-созии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаққул ёфтаанд.

6. Як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум мегардад, ки онҳо дар асоси қолиби ибораи озода синтаксисӣ ташаққул ёфтаанд.

7. Дар ташаққули номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи мазкур калимаҳои иқтибосӣ сахим аст. Номвожаҳои забонҳои арабӣ ва туркӣ-узбекӣ яке аз қабатҳои луғавии иқтибосиро ташкил медиҳад. Бо вучуди ин калимаҳои аслии тоҷикӣ заминаи асосии вожаҳои топонимии воҳаи Сурхонро ташкил медиҳанд.

8. Зимни баррасии мавод ошкор гардид, ки диққати донишмандони зиёдеро масъалаи мавриди назар ҷалб кардааст. Махсусан, донишмандоне мисли А. Л. Хромов, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Ҳомилов, Б. Тураев ва ҷанде дигарон ба ин масъала рӯ овардаанд, ки дар ташреҳи номвожаҳои воҳаи Сурхон аз андешаҳои онҳо истифода шуд.

топонимия мохиятан дар ифодаи маҷмӯи номҳои ҷуғрофӣ ин ва ё он мавзъ, маҳал, шахру ноҳия, водию вилоят ва кишвару ҷумҳурият истифода шавад, топонимика чун илм як шохҳои лексикология аст, ки ба тадқиқи таҳқиқи илмӣ номҳои ҷуғрофӣ, муайян намудани сарчашмаи пайдоиш ва этимологияи инкишофи таъриҳӣ ва шакли ҳолати имрӯзаи онҳо, хусусияти лексикӣ семантикӣ, сохт ва шакли грамматикӣ, тарзи талаффузу навишти онҳо сару кор дорад» [Исмоилов 1999, 4].

Микротопонимҳо бошанд, бо як қатор хусусиятҳои ба худ хос аз топонимҳо фарқ мекунанд. Яке аз вҷағати микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо зуд-зуд дигар мешаванд ва ё ба таҳаввулоти сохторӣ маъноӣ дучор мегарданд. Сабаби асосӣ ба таҳаввулот дучор гардидани микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, дар зерӣ таъсири забони бошандагонӣ маҳал зуд тағйир меназиранд. Ба андешаи номишиноси машҳур А. В. Суперанская, «...микротопонимҳо номҳои фардӣ мавзъҳои хурди табиӣ, саноатӣ, сунъиро ифода мекунанд. Одатан, онҳо бевосита номҳои ибтидоӣ маҳал буда, намуд ва ё хусусияти мавзъи номгузоришударо ифода мекунанд. Чунин номҳо аз ҷиҳати лексикӣ возеҳанд. Ҳамин тавр, қисми бештари тағйирпазирӣ микротопонимҳо ифодагари давраҳо ва равандҳои инкишофи ҷомеа мебошанд. Онҳоро аксар вақт доираи маҳдуди сокинони маҳал медонанду ҳалос» [Суперанская 1967, 23-30].

Аз ин ҷост, ки номвожаҳои таъриҳан тоҷикнишини воҳан Сурхон-дарёро аз рӯи сохти морфологиашон ба чор гуруҳ дастабандӣ кардан мувофиқи матлаб ҳоҳад буд: а) топонимҳои сода (содани ректа); б) топонимҳои сохта; в) топонимҳои мураккаб; г) топоним-ибораҳо.

3.1. Сохти морфологии топонимҳои воҳан Сурхон

То имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони ономастика, аз ҷумла, топонимика, ҷандин методу усулҳои пажӯҳиш муайян карда шудааст, ки ҳар қадоме хусусияти худро доранд. Дар

асарҳои таҳқиқотӣ олимони номшинос дастабандӣ қилибҳои қалимасозии топонимҳо зикр гардидааст. Аз ҷумла, топонимшиноси варзида С.Р. Роспонд зимни омӯзиши ҷойномҳои роҳҳои зеринро пешниҳод менамояд: «1. Ҷойномҳои сода, ки пасванд надоранд (номвожаҳои примарӣ); 2. Ҷойномҳои секундарӣ — деривативӣ); сохта шудаанд (номвожаҳои топонимҳое, ки аз ҷандин ҷузъ 3. Ҷойномҳои таркибӣ (топонимҳое, ки аз ҷандин ҷузъ таркиб ёфтаанд)» [Роспонд 1962, 5].

Дуруст аст, ки ҳамаи масъалаҳои марбут ба топонимикаро «бо истифода аз як методу восита ҳал кардан ғайриимкон аст ва аз ин ҷост, ки дар топонимика яқчанд усул эътироф шудааст. Маҷмӯи методҳои таҳлили забонӣ дар муайян кардани хусусиятҳои шакли маъноӣ топоним кумак мекунанд» [Алимов 1995, 24].

Яке аз методҳои муҳим ва аз ҷониби ақсарият эътирофгардида дар таҳқиқи забонии топонимҳо таҳлили сохторист, ки зимни омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ васеъ қор фармуда мешавад. Аз аҳамияти вижа бархурдор будани ин методро забоншиносони варзида В. Н. Топоров ва О. Трубачёв таъкид намуда, чунин навиштаанд: «Самари таҳлил дар асоси формантҳо дар он зоҳир мешавад, ки мо ҳар дафъа ҳалли ақал бо яқчанд далеле саруқор дорем, ки бо як форманти умумӣ муттаҳиданд, ғайр аз ин, таҳқиқи қалима, ки аз формант шуруъ мешавад, ба мулоҳизоти мо оид ба шароити ташаккул ва мансубияти этникии ном мушаххасии таъриҳӣ мебахшад. Таҳлил дар асоси формантҳо баъзан имкон медиҳад, ки табақаҳои забонӣ муайян карда шаванд, ҳамчунин, бо он мусоидат менамояд, ки хронологияи нисбӣ аз ҷиҳати забонӣ ва этникӣ оид ба табақаҳои морфемаҳо мулоҳиза ронем» [Топоров 1962, 18-19].

Гуфтаи ҷоиш аст, ки дар таълифоти забоншинос А. Л. Хромов ҷойномҳои ягнобӣ тоҷикӣ дар поёи қилибҳои ҷойномсозии забонҳои ҳонаводаи Ҳиндурупоӣ, ҳосатан, забонҳои славянӣ ба қор даста ё наъв дастабандӣ

гардидааст: «1) чойномҳои сода, ки танҳо аз реша иборат буда, бе ягон унсури вожасоз ташаккул ёфтаанд: Ангор, Тағоб; 2) чойномҳое, ки дар натиҷаи пайвастшавии вожаҳо шакл гирифтаанд. Ба таври дигар, ин гуруҳи чойномҳоро чойномҳои мураккаб ташкил медиҳанд: Калқӯх < кал + қӯх, Говхуна < гов + хуна, Депаст < де + паст; 3) топонимҳои ибораҳо: Боги Олим, Мури Курбунбойи паридатӣ, Бурси навишта; 4) топонимҳое, ки аз асос ва топоформант таркиб ёфтаанд: Борикраха, Дусанга, Барфистак, Даштак, Зирквара, Зағугазор» [Хромов 158, 87-89].

Мо зимни таҳлили сохтори номвожаҳои сохтаи воҳаи Сурхон ба ин таснифоти муҳаққиқон А. Л. Хромов, Ҷ. Алимӣ, Д. Ҳомидов, Б. Б. Тураев ва дигар муҳаққиқони соҳа таъя мекунем.

Таркиб ва фонди лугавии забони тоҷикиро қабатҳои муҳталифӣ вожагон фаро гирифта, яке аз қабатҳои маъмули онро истилоҳоти соҳавӣ ташкил медиҳанд. Истилоҳоти соҳавӣ дар забони адабии тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола доранд ва дар тули қарнҳои зиёд зина ба зина ташаккул ёфта, дорои низомии муайян ва побарҷову устувор гардидаанд. Метавон афзуд, ки иртиботи забон бо раванди тафаккур ва олами руҳиву маънавиёти инсон маҳз дар бахши истилоҳоти соҳавӣ барҷаста эҳсос мегардад. Аз ин рӯ, истилоҳот тамоми пахлуҳои ғазолияти ҷомеаро фаро гирифта, ба сифати як бахши мустақили лугатшиносӣ ҳамеша дар илқиш аст. Топонимҳои воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохту мухталафшавӣ ба зергурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо намуда, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

3.1.1. Чойномҳои содаи воҳа

Бояд зикр намуд, ки методи таҳлили сохторӣ барои омӯзиш ва баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣи воҳаи Сурхон ҳеле мувофиқ аст, зеро як гуруҳи қалони топониму микротопонимҳои минтақаи мазкур дар қилиби номвожаҳои сохта шакл гирифтаву ташаккул ёфтаанд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ низ чун дигар қалмаҳои таркиби лугавии забони тоҷикӣ дар асоси қонуни қоидаҳои маъмули он шакл гирифтаанд, зеро аксари топониму микротопонимҳо дар асоси қолабҳои қалмасозии забони бошандагони маҳал ташаккул ёфта, аз таъсири он барқарор буда наметавонанд, ки дар ин миён номвожаҳои воҳаи Сурхон истисно нестанд.

Баррасии лугавӣ-дастури ва роҳҳои ифодабӣи онҳо дар осори илмию мардумии ба топонимика бахшидашудаи муҳаққиқон фикру мулоҳизаҳои ҷолиберо овардаанд. Аз ҷумла, топонимшинос Е. М. Черняховская доир ба омӯзиши маводи топонимӣ ва бо ин самт ошқор қардани ғаномандии забони халқу миллати чунин баёни андеша мекунад: «Дастабандии қалмасозӣ ва ҳам лексикӣ семантикӣ зарур аст, чунки яқумӣ барои омӯзиши сохтори топонимӣ имкон диҳад, дувумӣ барои ошқор қардани пурғановатии вожагону таркиби лугатӣ забони мардум, ки унсурҳои ҷудогонаро метавонад нест кунад, кумак мерасонад. Ғайр аз ин, ҷиҳати баррасии пурра ва дарки хубтари таърихи ин ё он халқ мусоидат менамояд» [Черняховская 1970, 58-65].

Мувофиқи андешаи муҳаққиқони ин соҳа «топонимика «забони замин»-ро меомӯзад» ва дар ин бобат ханӯз топонимшиносии варзидаи асри XIX-и рус Н. И. Надеждин доир ба мавқеи чойномҳо ва аҳамияти он дар ҷомеаи инсонӣ чунин ибрази андеша қардааст: «Топонимика забони замин аст, замин бошад, китобест, ки дар он таърихи инсоният бофехристу истилоҳоти ҷуғрофӣ сабт қарда мешавад» [Надеждин 1837, 28].

Дар воқеъ, топонимҳо дар омӯзиши таърихи ҷомеаи инсонӣ аҳамияти ниҳоят бузург доранд ва дар онҳо ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, забонӣ, мазабиву динӣ ва руҳияи инсонӣ инъикос гардидааст. Дар ин бора топонимшиносии Русия Я. К. Грот чунин андешаро баён мекунад: «Номи топографӣ ҳеҷ гоҳ тасодуфӣ ва ори аз ҳар гуна маънӣ нест. Дар он бештар аз ҳама ё ягон аломати мавзё, ё вижагиҳои ба худ ҳоси маҳал, ё ишорае дар

атрофи ба вукуъ пайвастанӣ мавзеъ ва ниҳоят ҳолате ки бештар ё камтар барои заковат ё тасаввурот ҷолиб бошад, инъикос мегардад» [Грот 1966, 61].

Дар бобати номшиносӣ ё маҳаллиносии, ки муодили байналмилалӣ топонимика аст, дар адабиёти таҳассусии ниғонгашудаи соҳа равишу баррасии зиёди сохторӣ ва каллимасозӣ пешбинӣ шудааст. Аз ин рӯ, дар таълифоти донишмандону номшиносони Тоҷикистон А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, С. Сулаймонов, Н. Офаридаев, А. Абдунабиев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Мухаммадҷонзода, Д. Ҳомидов, Б. Тураев, А. Насриддиншоев ва монанди инҳо равиши баррасии сохторӣ каллимасозӣ асоснок шуда, маводи тирдоварда доир ба топонимияи ин ё он минтақа бо ҳамин усул таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Аз ҷумла, забоншинос А. Л. Хромов дар баррасии номвожаҳои ҷуғрофии мансуби забонҳои ягнобӣ ва тоҷикии воҳаи Ягноб (Зарафшон ё Фондарё) чунин навиҳои баррасии топонимҳоро истифода кардааст: «1) асос – илм, бе ягон унсуре иловагӣ; 2) топонимҳои таркибӣ; 3) топоним-ибораҳо» [Хромов 1978, 62].

Дар луғатҳои тафсирий ва истилоҳии лингвистӣ, инчунин, дар адабиёти илмӣ вожаҳои содара чунин шарҳ додаанд: «Каллимаҳое, ки танҳо аз як реша таркиб ёфтаанд, вожаҳои сода мебошанд» [ГЗАХТ 1985, 78]. Аз ин ҷост, ки ба гурӯҳи топонимҳои аз нигоҳи сохтор сода, асосан, чунин номвожаҳои ҷуғрофиро мансуб доништан мумкин аст: 1) Номвожаҳои ҷуғрофии аслан тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофии умумизеронӣ шомиланд: Кат, Канд, Корез, Ангор, Андиҷон, Анхор, Аргун, Газа, Дашт, Дахна, Занг, Заргус, Зевар, Мерган, Кишт, Кул, Кӯса, Лангар, Нелу, Чинор, Тӯда...; 2) Номвожаҳои ҷуғрофие, ки вомижаҳои арабианд, ки пас аз забткориҳои араб бо бахонаи ҷорӣ кардани дини ислом ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид ва дар номгузории мавзеъҳо нақш доранд: Аллоб, Минор/Манор, Мазор, Мунҷок, Равот, Сайхон, Махалпа...; 3) Номвожаҳои ҷуғрофие, ки мутааллиқи забонҳои туркӣ-ӯзбекӣанд, ки дар натиҷаи ҳамлаҳои ҷангӣ ва кучбандиву тасарруф кардани воҳаи

пахноӣ ориёӣ, аз ҷониби туркони бодиянишин арзӣ ҳастӣ кардаанд ва ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ вориду дар номгузории мавзеъҳо нақш доранд: Барлос, Баҳмал, Болталӣ, Бутаҷилӣ, Ҷолғӣ, Ҷилға, Ипоқ //Ифок, Йулдун, Кочар, Кумир, Кусан, Кутан, Овчи, Ойинни, Оннали, Очамайли, Узун, Яланроч, Кенагас, Куёвсув...; 4) Дар байни номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон вожаҳои рехтае вучуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар кардан мумкин аст. Зеро ин кабил номвожаҳои ҷуғрофиро агар ба ҷузъҳо қисмат намоём, маънои луғавии худро аз даст медиҳанд. Ин кабил каллимаҳоро танҳо дар мавриди муқоиса ва барқарор намудани ҳолати ибтидоии каллима ошкор сохтан мумкин аст: Ангор, Андиҷон, Аргун, Бойсун, Камри, Каризат, Карсагон, Карсан, Катар, Катман, Килкон, Котиб, Маргилон, Пошхурт, Питов, Потос, Каризат, Кул.

5) Дар байни топонимҳои воҳаи Сурхон ҷойномҳое мавҷуданд, ки ҳарчанд дар забони ӯзбекӣ ба катори каллимаҳои сохта мансубанд, мо онҳоро чун топонимҳои содаи воҳаи Сурхон ин ҷо меоварем. Ин топонимҳо бо пасванди туркӣ-ӯзбекӣ -ли сохташуда: Ирон+ли [Iran+li], Бормоч+ли [Bārmāč+li], Ҷулқили [Ҷулқу+li] ва ғайра. Инчунин топонимҳое мавҷуданд, ки аз ду ҷузъ таркиб ёфтаанд: Қургон+тош [Qurğān+tāš], Беш+теппа [Beš+teppa] – номи деҳа, Тош+қутан [Taš+qutan] – номи дара, Қайнар+булоқ [Qaynar+bulāq] – номи маҳалла, Жийда+булоқ [Jiyda+bulāq] – номи дара, Темир+ўлдӣ [Temir+uldi] – номи дара, Юқори+гузар [Yūqār+i+guzar] – номи гузар, Катари+гузар [Katar+i+guzar] – номи гузар, Дукчи+гузар [Dukči+guzar] – номи деҳа, Оксув [Aqsuv] – номи дарё ва ғайра.

Тавре маълум аст, ба гурӯҳи топонимҳои сода топонимҳое дохил мешаванд, ки аз як асос иборат буда, ба ин ё он маъно далолат мекунанд ва аз нигоҳи мансубияти луғавӣ-грамматикӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Чанде аз онҳоро мавриди таҳлили сохторӣ қарор медиҳем:

Кат [Kat], исм аст, аз як асос таркиб ёфтааст. Ин топоним, аслан, аз решаи каллимаи сугдӣ «кант» буда, дар

лугатҳо ба маънои деха, хона омадааст [Айнӣ 1976, 148]. Топоними Кат ҷойномест, ки «номи дехае мебошад, ки дар атрофи шаҳрҳои Нахшаби таърихӣ ва Тирмиз будаасту мардумаш, асосан, порсигӯй будаанд» [Хромов 2010, 142]. Дар забони ягнобӣ вожаи «кант» маънои хона, яъне манзили зист ва сукунатгоҳро дорад, ки ҳамон вожаи сугдӣ k^*t/k^*w -хона мебошад, аз решаи сугдӣ kt , ки баъдан дар бунёди решаи мазкур, яъне дар заминаи ин реша каллимаи «кант», аз суг. $kan/t/kanb$ -шаҳр ба вучуд омад.

Кариз / Корез [Kařiz / Kārez], ин ҷойноми ҷуғрофӣ дар ҳамин шакл дар айни замон сода аст ва номи мавзӯ дар ҳудуди шаҳрҳои Дехнав ва Бойсун буда, таърихан вожаи мазкур мураккаб ва ба маънои ҷох истифода мешуд [Абаев 1958, 505]. Дар ҳамин қолиб дар забони адабии тоҷикӣ вожаи полиз / полез мавҷуд аст, ки ин вожаи рехта аз ҷузъҳо пол / пал – замин, майдон ва -из/-ез шакли ихтисоршудаи $daiza$ (diz) – диз, қалъа шакл гирифта, маънои майдони кишти назди диз, диж ё қалъаро дорад [Хромов 2010, 48]. Ин вожа аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаи нутқ исм аст. Аслан, корез вожаи сугдӣ буда, маънои нақби обравро дорад. Дар шаҳр ва атрофи Панҷакат қорезҳои дар Сугди қадим қандашуда то ба имрӯз вучуд доранд, ки бо номи корез ёл мешаванд ва дар парфиянӣ ҳам истилоҳи $kagaiza$, $kařiza$ маъмул буд.

Чит [Ĉit], номвожаи ҷуғрофии аз нигоҳи сохт сода буда, мувофиқи маълумоти топонимшинос Т. Нафасов «унвони деха дар ҳудудҳои Чирогҷӣ, Хусор ва Бойсун мебошад ва ҳамаҷун ҳиссаи нутқ мутғаллиқ ба исм аст» [Нафасов 1989, 134]. Дар забонҳои авастӣ каллимаи мазкур дар шакли ҷат, сугдӣ ва хоразмӣ ҷат арзи вучуд намулдаанд [Хромов 2010, 134]. Ин вожа шакли тағйирёфтаи вожаи ҷоҳи забони тоҷикӣ буда, дар забони тоҷикӣ дар шакли ҷох қорбаст мегардад ва ҷит/ҷат мансуби забонҳои қадими эронист. Гузашта аз ин, дар забони адабии тоҷикӣ ҷит ҳамаҷун мафҳуми матоъ ё газвор аст, ки ин каллима хиндуист [ФЗТ 1969, ҷ.2, 541]. Дар забони сугдӣ нав, яъне ягнобӣ низ вожаи «чит» дар номвожаҳои ҷуғрофӣ ба назар мерасанд.

Аз ҷумла, бо нишондоди муҳаққиқ Б.Тӯраев дар дехаҳои Кул ва Хишартоби воҳаи Ягноб Читирмен ва Читирмен (Чит+ир+мен) ном гузарҳои аҳолинишини вучуд доранд. Маънои ин топонимҳо «гузарҳои дарунӣ», «гузари дарун» (вокeъ дар умқи охири дара) мебошад [Тӯраев 2019, 46-70].

Ҳамаҷунин, дар байни номвожаҳои ҷуғрофии мавзеи Сурхон вожаҳои рехта вучуд доранд, ки онҳоро низ ҷун вожаи сода номбар кардан мумкин аст, зеро ин қабил номвожаҳои ҷуғрофиро ба ҷузъҳо қисмат кардан мумкин нест зеро ҷузъҳои онҳо маънои лугавии худро аз даст додаанд. Ин қабил каллимаҳоро танҳо дар ҳолати муқоиса бо намуҳҳои пешинашон ва аз рӯйи усулҳои решашиносӣ барқарор намудан мумкин аст. Бояд гуфт, ки аксари исмҳои аз нигоҳи сохт сохта ва мураккаб дар раванди таърихӣ ва инкишофи таърихӣ забон ба ҳаводиси муҳталифи забонӣ рӯ ба рӯ гардида, тибқи қавонини он гоҳо маъно ва таркиби овозиашон дигар гардида, бутуниву яқлутии ҳешро ҷун вожаи сохта ва ё мураккаб аз даст медиҳанд, рехта ё суфта (сода) мегарданд. Исмҳои сохтату мураккаб ва рехташавии онҳо, асосан, дар мавридҳои зерин ба вучуд меояд: 1) морфемаҳо шакли худро дигар мекунад; 2) ҳангоми дигар шудани таркиби овозии каллимаҳо; 3) дар ҳолати аз таркиби забон нест шудани вожаҳое, ки дорои ҷунин морфемаанд. Ҳодисаҳои номбурда метавонад дар як давр дар қисмати вожаҳо ба вучуд оянд, вале сабаби рехташавии вожаҳои сохтату мураккаб бештар яке аз онҳо мегарданд. Аз ҳамин нигоҳ, «вожаҳои реша, хошак, сӯроҳ, лебо, кишвар, қаду, ҳомун, духтар, писар, бародар, марғзор, қорзор, замин, занбар, офтоб, қорвон, барзгар, ҳокистар, шӯрбо, хуршед, дашном, шалвор, фарҳанг, гиребон, дехқон, зимистон, гӯсфанд, дуредгар, челонгар, зиндон ба гурӯҳи исмҳои рехта дохил мешаванд. Ба сохта будани баъзеи ин исмҳо пасвандҳои каллимасозии таркибашон гувоҳӣ медиҳанд, аммо барҳам хурдани маънои лугавии решаи каллима имконият намедихад, ки онҳо имрӯз ҳамаҷун каллимаи сохта ба ҳисоб гирифта шаванд» [ГЗАХТ 1985, 45].

Калимахо аз вохидҳои асосию муҳимтарини забон ба ҳисоб мераванд. «Дар вожаҳо таҷрибаю дониши бисёрасраи инсон, ки дар рафти меҳнат, зиндагӣ шаклу сурат гирифтаанд, инъикос ёфтаанд. Раванди ташаккулиёбии калимаҳои забон аз ҳодисаҳои басо дуру дароз ва мураккаби таърихи инсоният буда, ягонагии овозҳои ҷудогона ва ё таркибҳои овозӣ бо маъноҳо вохидҳои забонро ба вучуд меоварад» [Маҷидов 2007, 68]. Калимаҳои рехта, ки ба гуруҳи вожаҳои сода шомиланд ва дар ифодаи номҳои тоҷикӣ ба қор бурда мешаванд, на ҳама вақт ба осонӣ онҳоро маънидод кардан мумкин аст. «Тафсири онҳо бисёр вақт имкон надорад ва ин ғоҳ боиси маънидодҳои ғуноғуни ба ҳам зид мегардад. Барои муайян кардани ин қабил вожаҳо ба мо этимологияи (аз юн. *etimon* – ҳақиқат + *logos*–таълимот) илмӣ калимаҳо ёрӣ медиҳад. Таркиби лугавии забонамон қомуси азимест, ки дар он олами маънавии халқ, таъриху таҷрибаи зиндагии вай, урфу одат ва ҳислату хусусиятҳои он дар қолаби калимаҳои ҷудогона сабт ёфтаанд. Маҳз ба воситаи калимаҳои забонамон мо ба ин боигарихои маънавии гузаштагони худ соҳиб мешавем» [Маҷидов, 76].

Аз нуктаи назари этимологияи илмӣ барои мисол ҷойноми Хуросонӣ, ки имрӯз фақат ифодагари номи як деҳа дар ҳудуди ноҳияи Бойсун аст, аслан аз топоними Хуросон шакл гирифтааст. Ин топоним дар порсии қадим дар шаклҳои *<xvāgāsāna ва *<xvāgāsāna-zamīka ва дар порсии миёна дар шаклҳои *<xvāgāsān ва *<xvāgāsān-zamī қорбасти гардида, маънои шарқ ё офтоббароро ифода мекардааст. Шакли дигари ин вожа ховар, ховарзамин аст, ки имрӯз низ дар осоре, ки маводи таърихиро фаро мегирад, дар ҳамин шакл қорбасти мегардад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин вожа дар ҳамин шакл шарҳу тафсир наёфтааст ва танҳо ҷузъи хур ба маънои офтоб, шамс, хуршед оварда шудааст [ҒЗТ 1969, Ҷ. 2. – С. 507]. Дар ин ҳудуд аз ҳамин вожагон боз топоними Хуросонтеша шакл гирифта, ба маънои теша, яъне ороним далолат мекунад.

Ба ҳамин гуруҳ метавон топонимҳои Богати (номи мавзеъ дар Бойсун), Богча (номи мавзеъ дар Сарисийё)-ро метавон зикр намуд, ки дар таркиби ин топонимҳо ҷузъи бог қарор дорад. Тибқи таҳлили этимологияи илмӣ вожаи Богатӣ дар таркибаш вожаи бог дорад ва вожаи бог дар порсии қадим дар шакли bāga ва дар забони порсии миёна дар шакли boу арзи ҳастӣ карда, ба маънои Худо, соҳиб ва ҷойи зисти Худо далолат мекард. Ҳамчунин, ҷузъи бог дар таркиби ифодаи Бесутун низ дида мешавад. Вожаи *<bāga-stapa> Bayistan, ки ҳоло номи кӯҳи Бесутунро гирифтааст ва boga-data> Baydad-Bagdod аз ҳамин реша ба вучуд омадаанд [Ҳомидов 2018, 56]. Ҷузъи -ча пасванди шаклсоз буда, ба маънои хурдии ашё ё мафҳум далолат мекунад. Ин унсуре лугавӣ дар шаклгирии топоними Богча нақш дошта, аз рӯи маъно далолат ба боғи хурд мекунад. Аз ҷумла, дар ноҳияи Истравшани вилояти Сугд деҳае бо номи Богат вучуд дорад, ки номвожаи қадимаи сугдӣ буда, асли он аз суг. <Bāyat мебошад, ки дар натиҷаи метатеза (тағйирёбии ҳарфию овозӣ) ба шакли кунунии Богат табдил ёфтааст ва маънои топонимии Богат (аслаш Багат, Багат) – макони худёён, ҷойи эзидон, ибодатгоҳи ориёи эзидон аст.

Дар топоними Искандар қупруки [Iskandar kurgukī], ки номи пули дарёи ноҳияи Шеробод аст, вожаи Искандар ҳамчун вожаи содаи рехта аст, ки шакли таърихӣ онро ҷунин шарҳ додан мумкин аст. Аз нуктаи назари этимологияи илмӣ, Искандар, ки имрӯз фақат ифодагари номи шахс аст, дар забони порсии миёна дар шакли Alaksandar ифода ёфта, номи шохӣ Юнон аст ва аз ҷузъҳои alexo «ёри кардан» ва andros, ander «мард, одам» буда, маънояш «ёвар, марди ёридоханда»-ро дорад. Арабҳо ин номи таърихиро ҷун al-Ksandrg>al-Skandrg>al-Sikandar қабул кардаанд. Ҷузъи al-артикли ифодакунандаи исмҳо+Sikandar–номи шахс ҳонда шуд. Форсҳо, ки исмҳои арабиро бе артикл талаффуз мекарданд, ҷун Александро дар шакли Искандар қабул карданд. Дар забони форсии

тоҷикӣ вожаи мазкур хеле ғаёлол буда, чандин номи асарҳои бадеӣ бо ҳамин ном дар таърихи адабиётмон иншо гардидааст, ки муаллифон дар он асарҳо бо номи Искандар шохӣ одилро тасвир кардаанд [Каримов 1980, 78].

Дар ҷойномҳои вожаи Сурхон мавзӯҳои мавҷуданд, ки таърихан дар таркибашон ҷузъи сугдӣ *<уага – кӯх, дар ф. к. gāga, рус. слав. гора мавҷуд аст ва ин номҷойҳо дар ҷунин шакл барои ифодаи мавзӯҳои гуногун меоянд: Гӯрдара, Гӯринсой, Гӯринтепа, Гӯритепа, Гӯрут, Гӯрути ва гайра. Дар ҳудуди ноҳияи Бойсун, аз ҷумла Қургонча, вожаи гурра/гуррӣ ба маънои ҷойи бардаидаи санг ва ё харсанг (хағ-калимаи сугдӣ буда, маънои тепша, баландӣ ва калонро ифода мекунад) меояд. Дар забони сугдӣ ягнобӣ «гур» ва «гурра» гуфта санги азиими гирдари гӯянд, ки аз решаи уага-и сугдӣ буда, маънои кӯхро дорад.

Гӯрут, номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё буда, ба маънои мавзӯи кӯхӣ далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним ҷузъи гар (*<уага-(сугдӣ)-кӯх дар шакли гӯр ва пасванди -ут (-от) созмон ёфта, ба маънои фаровонӣ, ҷамъ қорбурд ёфтааст. Маъноӣ топоними мазкур «сангистон», «дарои сангҳои бузург» мебошад.

Холҷаён номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Деҳнав аст. Аслан аз рӯи маълумоти номшинос Тура Нафасов шакли қутохшудаи Қалъаи Чағониён буда, дар натиҷаи ғаққи изофа ё ҳазф шудани бандҳои изофии -и ва тағйирёфтани овози қ ба х номи ин мавзӯи шакли рехтаро сохиб шуда, дар шакли холҷаён ифода мегардад (қалъа>хол ва ҷаён>чағониён). Қалъаи Чағониён яке аз деҳаҳои қадимаи вилояти Чағониёни таърихӣ будааст, ки дар ин бора бостоншиносон дар асари нигоштаи худ маълумот додаанд. Мувофиқи маълумоти ӯ дар таркиби номи Чағониён вожаи ифодакунандаи яке аз гурӯҳҳои этникии сақой мавҷуд аст, яъне ҷагон шакли дигаршудаи сақоёнро ифода мекунад [Нафасов 1989, 194].

Аз ин мисолҳои оварда маълум гардид, ки дар қолаби сохта ва ё мураккаб будани вожаҳои рехтаро замони

таҳлили решаи ноӣ ошкор кардан мумкин аст. Баррасии решаи ноӣ вожаҳои ҷиҳати барқарор кардани пасвандҳои унсурҳои қалимасозии қаммаҳсул мусоидат мекунад. Дар ин бобат дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» маълумоти ҷолиб оварда шуда, ба қатори унсурҳои қаммаҳсул вандҳои қалимасозии -но, фар- ва -лох мисол меоранд: «Дар гузашта бо ин се морфема исмҳои зиёде сохта шудаанд. Ҷунончи, бо пасванди -но исмҳои фарохно, дарозно, тезно, тангно сохта шудааст. Аз ин гуруҳи қалимаҳо маълум мегардад, ки пасванди -но аз сифат исми месохтааст. Аммо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вай пасванди беаҳсул ба ҳисоб меравад, ҷунки ҳоло аҳёнан тангно истифода мешаваду бас» [Грамматика 1985, 78].

Ҳамин тариқ, ҷойномҳои ҷуғрофӣ аз ҷиҳати сохтор ба қатори вожаҳои рехта мансуб будаи вожаҳои сода, дар қатори маводӣ топонимии вожаи Сурхон, аз ғибаҳои микдор қаманд ва, асосан, дар поён номи ашӣ ва мавқеи воқеъшавии дарё, рӯд, наҳр дар ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ ба вучуд омадаанд. Бинобар ин, ҷойномҳои ҷуғрофӣ, ки дар ғаққ зикрашон рафту то андозае мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, шаҳодат бар онанд, ки ақсари он номҷойҳои ҷуғрофӣ шакл дигар қарда, аз маъноӣ таърихӣ худ қаме дур рафтаанд, яъне ба ҳолати метатеза (шаклдиғарқунӣ) дучор омадаанд. Ноғуфта намонанд, ки баъзе номвожаҳои қи мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода меғуем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз аз басқӣ ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, қи қадом ҷузъашон формант аст, ҳусусан топонимҳое, қи гайритоҷикианд, онҳоро ба ин гуруҳ ворид намудем.

3.1.2. Ҷойномҳои сохтаи вожа

Муҳаққикони номшинос перомунӣ ин бахш ва мушаххасоти мурабаи он дар паҷуҳишу омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ ибрази андеша намуда, дар асару мақолаҳои ҷудогонаи хеш онд ба муҳим ва ба мақсад мувофиқ будани методи сохторӣ дар таҳқиқи номвожаҳои

чуғрофӣ ибрази андеша намуда, аз аҳамияти вижа бархурдор будани ин усулро махсус таъкид кардаанд. Доир ба баррасии сохторию стратегияи номшиносӣ ва моҳияти онҳо топоним-шинос С. Роспанд чунин ибрази андеша кардааст: «Таҳқиқи сохторию стратегияи ономастиқӣ ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърих аҳамияти беандоза муҳим доранд» [Роспанд 1962, 63].

Ҳамчунин, забоншинос О. Мухаммадҷонзода бартарияти ин методро кайд карда чунин навиштааст: «Яке аз бахшҳои муҳим ва барои илми забон судманд омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои сохторию калимасозии номвожаҳои чуғрофӣ ба шумор меравад, ки дар он, пеш аз ҳама, нақш ва вазифаи аъъанаҳои номсозӣ, пешванду пасвандҳо, шаклҳои калимасозии сохторию онҳо мавриди таҳлилу омӯзиш қарор мегирад» [Мухаммадҷонзода (Маҳмадҷонов) 2010, 22].

Топонимҳои сохта ҳамон гуруҳи номвожаҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо аз асоси калимасоз ва топоформантҳо, ё анҷомаҳои ҷойномсоз шакл гирифтаанд. Ҷойз ба кайд аст, ки дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон ин қабил номвожаҳои чуғрофӣ ба қасрат истифода гардида, хеле маъмул хастанд. Аз рӯйи маводи ҷамъовардашуда маълум гардид, ки як гуруҳ топоформантҳо дар ташаққули номвожаҳои минтақаи мавриди назар иштироки фаъол доранд. Мусаллам аст, ки ба воситаи топоформант сохта шудани номвожаҳо «дар забоншиносӣ ва ҳосатан, дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нисбатан маъмулӣ ба шумор меравад» [Исмоилов 1993, 25]. Пажӯҳиш дар заминаи ин навъи номвожаҳои чуғрофӣ «...ба муҳаққиқ имкон медиҳад, ки унсурҳои оммавию тақроршавандаи топонимҳо: асосҳои топонимӣ, пасванд ва ҳамчунин пешвандҳои топонимсоз муайян ва муқаррар карда шаванд» [Алимӣ 1995, 19].

Топоформантҳои номвожасозии воҳаи Сурхонро аз нитҳои мансубияти забонӣ ба ду гуруҳ тақсим намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Гуруҳи аввал, ки аксари топоформантҳои номвожасозро дар бар мегирад, мансуб ба забони тоҷикӣ буда, дар ҳамин замина ташреҳ намудани

онҳо имконпазир аст. Гуруҳи дувум мансуб ба забонҳои шарқии эронӣ [авестӣ, суғдӣ, сакоӣ, бохтарӣ] мебошанд, ки дар ташаққули чанд номвожаҳои минтақа сахм гузоштаанд.

Тавре зикраш рафт, гуруҳи дигари маводи топонимии воҳаи Сурхонро аз нитҳои сохт топонимҳои сохта фаро мегиранд. Номвожаҳои чуғрофӣ сохтаи маводи топонимӣ, асосан, бо ёрии анҷомаҳои -а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -чӣ, -й, -ак, -вор, -ча сохта шуда, барои ифодаи номҳои таърихӣ меоянд:

а) бо форманти -а: Ин форманти номвожасоз дар ташаққули як қатор микротопонимҳои воҳаи Сурхон иштирок намудааст. Муҳаққиқон мавҷудияти ин формантро дар осори асрҳои миёна дар таркиби як гуруҳ калимаҳои сохта зикр кардаанд. Аз ҷумла, профессор М. Н. Қосимова форманти мазкурро дар матнҳои садаҳои IX-X мушоҳида намуда, таъкид мекунад, ки «пасванди «-а» исми ва сифати феълӣ месозад» [Қосимова 2010, 148]. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба ин формант чунин навиштаанд: «Ба воситаи суффикси «-а» ин формант ва исми макон сохта мешавад» [ЗАҲТ 1982, 142]. Муҳаққиқон дар таркиби як қатор номвожаҳои мавҷудияти ин топоформантро муайян намуда, бо пасванди «-а»-и забони тоҷикӣ кунунӣ баробар будани онро таъкид сохтаанд [Исмоилов 1993, 28].

Форманти -а дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ «номи ашӣ месозад ва ин ашӣ ба ашӣ аввала монандӣ дорад: чашм-чашма, даст-даста, даҳан-даҳана ва ғайра» [ЗАҲТ 1982, 234]. Мисол: Афғон+а [Afġān+a], Даҳан+а [Daħan+a], Дугоб+а [Duġob+a], Домана /Доман / Доман+а [Dāman+a], Дугоб+а /Дуғоб /Дуоб+а [Duġāb+a], Жиз+а [Jiz+a], Нов+а [Nāv+a]...

б) бо форманти -зор [-zār]. Дар воҳаи Сурхон ин топоформант доираи истифодаи васеъ дошта, як гуруҳи калони микротопонимҳои минтақа тавассути он шакл гирифтаанд. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [ЗАҲТ] дуруст таъкид мекунанд, ки «ин суффикс бо исми омада, макону фаровониро мефаҳмонад. Пасванди

чугрофӣ ибрази андеша намуда, аз аҳамияти вижа бархурдор будани ин усулро махсус таъкид кардаанд. Доир ба баррасии сохторию стратегияи номшиносӣ ва моҳияти онҳо топоним-шинос С. Роспонд чунин ибрази андеша кардааст: «Таҳқиқи сохторию стратегияи ономастикӣ ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърих аҳамияти беандоза муҳим доранд» [Роспонд 1962, 63].

Ҳамчунин, забоншинос О. Мухаммадҷонзода бартарияти ин методро қайд карда чунин навиштааст: «Яке аз бахшҳои муҳим ва барои илми забон судманд омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои сохторию калимасозии номвожаҳои чуғрофӣ ба шумор меравад, ки дар он, пеш аз ҳама, нақш ва вазифаи анъанаҳои номсозӣ, пешванду пасвандҳо, шаклҳои калимасозии сохторию онҳо мавриди таҳлилу омӯзиш қарор мегирад» [Мухаммадҷонзода (Маҳмадҷонов) 2010, 22].

Топонимҳои сохта ҳамон гуруҳи номвожаҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо аз асоси калимасоз ва топоформантҳо, ё анҷомаҳои ҷойномсоз шакл гирифтаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон ин қабил номвожаҳои чуғрофӣ ба қасрат истифода гардида, хеле маъмул ҳастанд. Аз рӯйи маводи ҷамъовардашуда маълум гардид, ки як гуруҳ топоформантҳо дар ташаккули номвожаҳои минтақаи мавриди назар иштироки ғаъол доранд. Мусаллам аст, ки ба воситаи топоформант сохта шудани номвожаҳо «дар забоншиносӣ ва ҳосатан, дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нисбатан маъмулӣ ба шумор меравад» [Исмоилов 1993, 25]. Пажуҳиш дар заминаи ин навъи номвожаҳои чуғрофӣ «...ба муҳаққик имкон медиҳад, ки унсурҳои оммавиро тақроршавандаи топонимҳо: асосҳои топонимӣ, пасванд ва ҳамчунин пешвандҳои топонимсоз муайян ва муқаррар карда шаванд» [Алими 1995, 19].

Топоформантҳои номвожасозии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба ду гуруҳ тақсим намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Гуруҳи аввал, ки аксари топоформантҳои номвожасозро дар бар мегирад, мансуб ба забони тоҷикӣ буда, дар ҳамин замина ташреҳ намудани

онҳо имконпазир аст. Гуруҳи дувум мансуб ба забонҳои шарқии эронӣ [авестӣ, суғдӣ, сакоӣ, бохтарӣ] мебошанд, ки дар ташаккули чанд номвожаҳои минтақа сахм гузоштаанд.

Тавре зикраш рафт, гуруҳи дигари маводи топонимии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт топонимҳои сохта фаро мегиранд. Номвожаҳои чуғрофӣ сохтаи маводи топонимӣ, асосан, бо ёрии анҷомаҳои -а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -чӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча сохта шуда, барои ифодаи номҳои таърихӣ меоянд:

а) бо форманти -а: Ин форманти номвожасоз дар ташаккули як қатор микротопонимҳои воҳаи Сурхон иштирок намудааст. Муҳаққикон мавҷудияти ин формантро дар осори асрҳои миёна дар таркиби як гуруҳ калимаҳои сохта зикр кардаанд. Аз ҷумла, профессор М. Н. Қосимова форманти мазкурро дар матнҳои садаҳои IX-X мушоҳида намуда, таъкид мекунад, ки «пасванди <-а>» исми ва сифати феълӣ месозад» [Қосимова 2010, 148]. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба ин формант чунин навиштаанд: «Ба воситаи суффикси <-а>» аз сифат ва исми макон сохта мешавад» [ЗАХТ 1982, 142]. Муҳаққикон дар таркиби як қатор номвожаҳои мавҷудияти ин топоформантро муайян намуда, бо пасванди <-а>-и забони тоҷикӣ кунунӣ баробар будани онро таъкид сохтаанд [Исмоилов 1993, 28].

Форманти -а дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ «номи ашӣ месозад ва ин ашӣ ба ашӣ аввала монандӣ дорад: чашм-чашма, даст-даста, даҳан-даҳана ва ғайра» [ЗАХТ 1982, 234]. Мисол: Афғон+а [Afġān+a], Даҳан+а /Даҳан/ Даҳон+а [Dahān+a], Домана /Доман / Доман+а [Dāman+a], Дугоб+а /Дугоб /Дугоб+а [Dugāb+a], Жиз+а [Jiz+a], Нов+а [Nāv+a]...

б) бо форманти -зор [-zār]. Дар воҳаи Сурхон ин топоформант доираи истифодаи васеъ дошта, як гуруҳи калони микротопонимҳои минтақа тавассути он шакл гирифтаанд. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [ЗАХТ] дуруст таъкид мекунанд, ки «ин суффикс бо исми омада, макону фаровониро мефаҳмонад. Пасванди

«-зор», асосан, бо исмҳои ифодакунандаи рустанию наботот меояд» [ГЗАХТ 1985, 124]. Анҷоман зикргардида дар забони адабии тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, хануз дар забони форсии миёна истифодаи он ба назар мерасад ва бо таъкиди забоншинос Д. Саймиддинов «дар сохтани чанд исми макон мушоҳида мешавад» [Саймиддинов 2001, 126]. Ин муаллиф дар идомаи андешаи хеш зикр мекунад, ки «пасванди мазкур макони доимӣ ва муваққатино вобаста ба маънои ҷузъи номӣ ба таври баробар баён мекунад. «Этимологияи пасванди «-зор (-zār)» ва истифодаи он то ба давраи забонҳои эронии миёна равшан нест. Гумон меравад, ки «(-зор) -zār» дар забони форсии миёна на ба таври мустақил, балки ҳамчун ҷузъи дувуми кадом як таркиби эронии бостон ворид шуда, баъдан дар ҳамин қолб ба ҳайси пасванд дар сохтани вожаҳои нав истифода гардидааст» [Саймиддинов 2001, 126].

Топоформанти мазкур дар воҳаи Сурхон, асосан, ҷунонки муаллифони «ЗАХТ» навиштаанд, бо исмҳои ифодакунандаи номи рустанию наботот омада, мавзееро далолат мекунад, ки дар он ҷо ин ё он навию рустани ба қасрат рӯйида бошад: Бутта+зор=Буттазор [Buttazār] номи мавзеи кӯҳӣ, Рова+зор=Ровазор [Rāvazār] номи мавзеъ дар Бойсун, яъне макони гиёҳи шиҳои «рова», он макон, ки он ҷо гиёҳи «рова» зиёд рӯяд. Ма[r]k+ зор=Маргзор [Marǰzār] номи мавзеъ дар ноҳияи Шеробод, Гул+зор=Гулзор [Gulzār] номи ҷароғоҳ дар ноҳияи Бойсун, Регзор [Regzār] номи мавзеъ дар ҳудуди ноҳияи Дехнав, Чашмазор/Чашмасор [Čašmazār/Čašmasār] номи мавзеи обӣ дар ҳудуди Бойсун ва ғайра.

В) бо форманти -истон // -стон[-istān/-stān]. Ин формант аз пасванд-ҳое доништа мешавад, ки ҷойи зист, макон ва зиёд будани ашӯро мефаҳмонад ва сермахсулгарин пасванди номсоз, яъне исмсоз мебошад ва бо ин топоформант низ дар ҳудуди Сурхон ҷойномҳои зиёде вучуд дорад: Богистон [Bāyistān] номи деҳа, Қухистон [Kuhistān] номи мавзеъ ва деҳақада, Ғармистон [ǧarmistān] номи мавзеи кӯҳӣ ва ғайра.

г) Формант -дон [-dān]: Ин формант дар забони адабии тоҷикӣ аз исми ифодагари зарфҳои гуногун месозад ва аз пасвандҳои сермахсул буда, дар сохтани номвожаҳои ҷуғрофӣ дар воҳаи Сурхон нақши муҳим дорад: Вордон [Vardān] деҳаи бостонӣ дар наздикиҳои Тирмид, Хумдон [Xumdān] номи деҳа дар Бойсун, Ширдон [Širdān] номи мавзеъ дар деҳаи Синаи ноҳияи Дехнав ва ғайра.

г) бо форманти -й [-i]: Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1973] ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] сермахсул будани топоформанти мазкурро дар забони адабии тоҷикӣ таъкид намуда, ду вазифаи асосии онро зикр кардаанд: яқум, аз исми исми нав месозад ва, дувум, аз сифат исми месозад, ки ашӯро аз рӯйи аломаташ ифода менамояд [ГЗАХТ 1985, 139]. Дар матнҳои асрҳои IX-X қорбасти гардидани ин пасвандро муҳаққиқон мушоҳида намуда, исми ва сифат сохтани онро таъкид кардаанд. Масалан, сапед+й=сапедӣ; ...аз забони паҳлавӣ ба тоҷӣ гардонид [Қосимова 2010, 156]. Мавриди ёдоварист, ки муҳаққиқони таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла, тоҷикӣ В.С. Расторгуева, В.А. Ефимов, Е.Н. Шарова дар таҳқиқоти ҷамъбастии хеш дар таъбаи афкори олимони Ҳорн, Ҷеидзе, Ж. Лазард ва Л.С.Пейсиқов иброи назар мекунанд, ки дар забонҳои форсии тоҷикини классикӣ ва муосир ду «-й» мавҷуд аст: 1) дар форсии классикӣ: «-īl», «-gī»; тоҷикӣ: «-īl», «-gī [-īl, -gī]», форсии муосир: «-īl», «-gīl» < форсии миёнаи баъдӣ, «-ig», қадимтар «-ik» суффикси сермахсул буда, аз: 2) аз исми сифатҳои нисбӣ месозад: форсии классикӣ: kōhī [az kōh], дари kūhī, тоҷикӣ: kūhī, муқоиса гардад: форсии миёнаи баъдӣ – kōfig, форсии миёнаи қадимтар – kōfik; ё форсии тоҷикӣ – xānagī [az xāna], дари – xānagī, тоҷикӣ – xōnagī [xōnagī], форсии муосир – xānagī; баъзан дар вақти исмилавӣ [субстантиватсия]: дари – bāgānī [az bāgān], тоҷикӣ – bāgānī [bōrōnī], форсии муосир – bāgānī < форсии миёна – vāgānīg [vāgānīk] [140, 214]; 3) дар форсии классикӣ, дари «-ī2», «-gī2»; тоҷикӣ «-ī2», «-gī2 [-ī2, -gī2]», форсии миёна «-ī2» < форсии миёна «-īh» - суффикси

сермахул, ки исмҳои маъни месозад: а) аз сифатҳо: форсии классикӣ, дарӣ – badī [az bad], тоҷикӣ – badī<форсии миёна vadīh [vāhī]; б) аз исмҳо: форсии классикӣ – dōstī [az dōst], дарӣ – dūstī, тоҷикӣ – dūstī [dūstī], форсии муосир – dūstī<форсии миёна – dōstīh [dwtstyh] [Саймиддинов 2001, 214].

Тавассути ин формант сохта шудани як қатор номвожаҳои чуғрофии қисмати шимолӣ воҳаи Ҳисорро муҳаққиқон зикр намудаанд [Маҳмадҷонов 2010, 116]. Иштироки топоформанти мазкурро дар ташаккули як қатор номвожаҳои воҳаи Сурхон ба мушоҳида гирифтём.

1. Аз сифат исм месозад: Тундӣ [Tundī] номи кӯҳ дар худуди Бойсун, Качқӣ [Kajī] номи тегаи кӯҳи дар Бойсун, Бориқӣ [Bāriki] номи мавзеи марбут ба роҳ, Пастӣ [Pastī] номи дашт дар худуди Хондиза.

2. Пасванди -й аз исм исм месозад, ки мансубият ба ин ё он маҳалро ифода менамояд: Балхӣ [Balxi] номи гузар, Кӯлобӣ [Kulabi] номи маҳалла, Ғурутӣ [yuguti] ва ғайра.

Топоними Ғурутӣ бар ифодаи номи деҳа дар ноҳия Сариосиё буда, ба мавзеи кӯҳие, ки сокинонаш аз деҳаи Ғурут омадаанд, далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним чузъи гар (*<уага-(суғди)-кух дар шакли ғур ва пасванди чамбандии -ут (-от) ва пасванди нисбатсози -й созмон ёфтааст. Маънои пурраи ҷойвожаи мазкур «сангистон», «дараи сангҳои азим» мебошад. Дар ҳамин қолиб дар худуди шаҳри Ҳисор деҳае бо номи Ғуриёт ва дар худуди ноҳияи Деҳқонобод, вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон деҳае бо номи Ғурут мавҷуд аст, ки ҳамин маъниро дорост.

Д) бо форманти -чӣ [-čī]: Ин пасванд аз қабилӣ пасвандҳои калимасоз буда, аз исм исмҳои месозад, ки ба шахс ва касбу кори он далолат мекунад. Метавон ин ҷо чанд ҷойномро зикр кард, ки ба воситаи пасванди -чӣ сохта шудааст ва нисбат ба шахс, касбу кори он далолат менамояд: Ғиламчӣ [Gīlamčī] номи маҳалла, Бӯзчӣ [Buzčī] номи маҳалла, Тудачӣ [Tudačī] номи деҳа дар ноҳияи Олгинсой (Заркамар),

Ҷуянҷӣ [Čuayāčī], номи деҳа дар ноҳияи Шеробод (мук.: Ҷуянҷӣ (холо Ҷуянгарон) дар ноҳияи собиқ Ғонҷӣ ва холо Деваштӣ), Шурҷӣ [Surgī]: номи деҳа ва шаҳрак дар худуди ноҳияи Шурҷӣ (мук.: Шурча дар шаҳри Панҷакент), Эгарҷӣ [Egarčī], номи деҳа дар ҷамоати деҳоти Сайроби ноҳияи Бойсун ва монанди инҳо.

е) Формантҳои -ак, -акак [-ak, -akak] дар забони тоҷикӣ пасвандҳои ифодакунандаи хурдино навозиш буда, калимаҳои наф низ месозанд. Ин калимаҳои наф аз шакли аввалашон бо тобиши маъноӣ фарқ мекунанд. Бояд гуфт, ки онҳо дар марзи пасвандҳои калимасозу шаклсоз меистанд ва ҳиссиёти гуногунро ифода мекунанд [ҶАХТ 1985, с. 40].

Ин форманти номвожасоз низ таърихи тулонӣ дошта, дар забони форсии қадим «-ака >, п.м. -ак>, п.н -ак» [Каримов 1980, 29; Саймиддинов 2002, 204-205] омадааст. Дар шаклирии номвожаҳои чуғрофии воҳаи Сурхон топоформанти «-ак» сахми назаррас дорад. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба қасрат истеъмоли шудани пасванди «-ак»-ро дар забони адабии тоҷикӣ зикр намуда, панҷ маънӣ доштани онро таъкид карда [Грамматика 1985, 137-138], ба маънои хурдино навозиш қорбасти гардидаи онро ишора намудаанд [ҶАХТ 1982, 151]. Профессор М. Қосимова мавҷуд будани ин пасвандро дар осори ҳаттии садаҳои IX-X таъкид намуда, ба маънии хурдино навозиш, қамӣ ва тастиру тахқир омадани онро қайд кардааст [Қосимова 2010, 150]. Р. Шоев низ зикр мекунад, ки «ин формант тобишҳои маъноии хурдӣ, нахзанӣ, нописандӣ, хурдино навозишро ифода мекунад» [Шоев 2015, 135].

Маводи чамъоварда нишон медиҳад, ки ин топоформант ба ҷуз маъноҳои дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1973], рисолаи Р. Шоев «Ономастикаи «Самаки айёр»» [2015] ва дигар осори илмӣ марбут ба соҳаи топонимия овардашуда ба маънои дигар низ дар низомии топонимияи воҳаи Сурхон қорбасти мешавад.

Мавзеи корбурди топоформанти мазкурро ба тариқи зайл муайян кардан мумкин аст:

– далолат кардан ба маънии хурдӣ нисбат ба чизи дигар: Санг+ак [Sang+ak]=Сангак [Sangak] номи мавзеъ дар ноҳияи Бойсун, Ҳавз+ак [Havz+ak]= Ҳавзак [Havzak] хавзи хурд, гидроним, дар Шеробод; Кӯл+ак [Kul+ak] = Кӯлак [Kulak] кӯли хурд, гидроним, дар Шеробод.

– бо мафҳумҳои ифодагари номи рустаниҳо омада, ҳамчун муродифи пасванди -зор корбасти мешавад: Тут+ак [Tut+ak] = Тутак [Tutak] номи китъаи заминест дар деҳаи Сайроби ноҳияи Бойсун, Ғуш+ак [Gus+ak] = Ғушак [Gusak] номи кӯҳ (аз номи дарахти кӯҳии «ғуш»), Бед+ак [Bed+ak] = Бедак [Bed+ak] номи мавзеъ, Курт+ак [Kurt+ak]=Куртак [Kurtak] номи кӯҳ, Марғ+ак [Marḡ+ak]=Марғак [Marḡak] номи кӯҳ, аз вожаи сугдӣи <m*ṛṣṣk>=m*ṛṣṣk-марғзор, алафзор, чаманзор.

– далолат кардан ба макон: Кӯҳ+ак [Kuh+ak]= Кӯҳак [Kuhak] дар худуди деҳаи Хондиза, Рӯд+ак [Rud+ak] = Рӯдак [Rudak] дар худуди деҳаи Хуфари Сариосиё, Ҳисор+ак [Hisar+ak] = Ҳисорак [Hisarak] номи мавзеъ дар ноҳияи Сариосиё, Тунд+ак [Tund+ak] = Тундак [Tundak] номи кӯҳ, деҳаи Хондиза, Равот+ак [Ravāt+ak] номи мавзеъ дар Бойсун, Обхур+ак [Abxur+ak] номи чароғох дар Бойсун, Лалм+ак [Lalm+ak] = Лалмак [Lalmak] номи кӯҳ дар худуди деҳаи Курғонча, Шах+ак [Sax+ak] = Шахак [Saxak] мавзеъ ва ғайра;

–монанд будани мавзеъро бо ягон ашё мефаҳмонад: Сурх+ак [Surx+ak] = Сурхак [Surhak] мавзеъ, Нованд+ак [Navand+ak] = Новандак [Navandak] номи мавзеъ, Сиёр+ек [Siyaṛ+ek] = Сиёрек [Siyaṛek] номи мавзеъ ва ғайра.

Бояд таъкид намуд, ки дар минтақаи мазкур топоформанти «-ак» унсури грамматикӣи номвожасози серистеъмол буда, салҳо номвожаро метавон ин ҷо зикр намуд, ки бо иштироки он ташаккул ёфтаанд. Аз ҷумла, Бедак [Bedak – мавзеъ], Кӯҳак [Kuhak – кӯҳ], Мурак [Murak – мавзеъ], Локурак [Lo-kurak – мавзеъ], Даштак [Dashtak –

мавзеъ], Ремак [Remak – кӯҳ], Зағосазорак [Zagosazorak – кӯҳ, кӯҳе, ки дар он ҷо буттаи зағоса – як навъи дарахти ҳамешасабзи сӯзанбарг зиёд мерӯяд], Прафтак [Praftak-kūh] ва ғайра. Аз мисолҳои таҳлилшуда маълум мегардад, ки калимаҳои бо топоформанти -ак сохташуда, асосан, дар қолиби морфологияи исм+пасванд ва сифат+пасванд сохта шудаанд, ки аз қолибҳои анъанавии калимасозии забони тоҷикӣ ба шумор мераванд, ки асосату интисоби таърихӣи номвожаҳоро ба забони тоҷикӣ нишон медиҳад.

ё) Форманти -ча. Ин формант дар асл пасванди шаклсоз буда, тадричан хусусияти калимасозӣ пайдо кардааст. Пасванди мазкур, асосан, бо қолиби исм+пасванд дар мавзеи Сурхон дар сохтани ҷойномҳои зиёд сахм дорад, ки чанде аз онҳоро мисол меоварем: Бог+ча [Bau+ča] номи деҳа дар Сариосиё, Курғонча [Kurḡon+ča] номи деҳа дар Бойсун, Дарча [Dar+ča] номи деҳа дар Бойсун, Зиракча [Zirak+ča] номи деҳа дар Бойсун, Тандирча [Tandir+ča] номи деҳа дар Бойсун, Тобача [Toba+ča] номи деҳа дар Бойсун, Лӯндача [Lunda+ča] номи деҳа дар Бойсун, Қорача [Qora+ča] номи деҳа дар Бойсун, Дариҷа [Darī+ča] номи деҳа дар Бойсун, Бӯлакча [Bulak+ča] номи деҳа дар Бойсун, Саройча [Saraū+ča] номи деҳа дар Бойсун, Сойча [Säu+ča] номи деҳа дар Бойсун, Тоғайча [Tāḡau+ča] номи деҳа дар Бойсун, Яйловча [Yalāv+ča] номи деҳа дар Бойсун, Кӯкча [Kuk+ča] номи деҳа дар Бойсун, Тоқча [Tak+ča] номи деҳа дар Бойсун, Етимча [Etim+ča] номи деҳа дар Бойсун, Ҳоятча [Hāyat+ča] номи деҳа дар Бойсун, Камарча [Kamaḡ+ča] номи деҳа дар Бойсун, Сафарча [Safar+ča] номи деҳа дар Бойсун, Етимча [Etim+ča] номи деҳа дар Бойсун, Охурча [Aḡur+ča] номи деҳа дар Бойсун, Камарча [Kamaḡ+ča] номи деҳа дар Бойсун, Сафарча [Safar+ča] номи деҳа дар Бойсун, Шӯрча [Šur+ča] номи деҳа дар Бойсун, Охурча [Aḡur+ča] номи деҳа дар Бойсун, Тутзорча [Tutzar+ča] номи деҳа дар Бойсун, Апулча [Apuḡ+ča] номи деҳа дар Бойсун, Зағча [Zau+ča] номи деҳа дар Бойсун ва ғайра.

Дар натиҷаи баррасии маводи топонимӣ аён гашт, ки дар воқеъ, пасвандҳои -ча, -ак, -акак дар сохтани номвожаҳои чуғрофии воҳаи Сурхон ё Чағониёни таърихӣ фаъол буда, номҳои топонимие сохтаанд, ки нисбат ба ғирду агроф хурдтар мебошанд.

ж) Пасванди -гар [-gar]. Ин пасванд аз исми месоҷад, ки ба шахс ва касбу кори он далоялат карда, дар шакли ғирини ҷойномҳои воҳаи Сурхон нақши назаррас дорад: Ҳалво+гар [Halvā+gar] номи гузар, Челон+гар [Čelān+gar] номи гузар, Коса+гар [Kāsa+gar] номи гузар ва ғайра.

Аз мисолҳои таҳлилӣ фаъолияти муайян кардан мумкин аст, ки дар таркиби маводи топонимии сарзамини Сурхон вожаҳои сохтас, ки ба ифодаи номи гузар, кӯча, маҳал, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва умуман ба ифодаи номҷойҳои чуғрофӣ меояд, нақши муайяноро ифода менамоянд. Ин ҷойномҳо аслан мансуб ба ғуруҳи забонҳои эронӣ, чун сугдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, порсии миёна, тоҷикӣ ва яғнобӣ буда, дар гузаштаи дур дар ин сарзамин будубош доштани қавму қабилҳои эрониро ғувоҳӣ медиҳад ва ҳоло низ иқомат доштани онро собит мекунад.

3.1.3. Ҷойномҳои мураккаби воҳа

Ғуруҳи муайяни топониму микротопонимҳои сарзамини Сурхон ба қатори вожаҳои мураккаб мансубанд. Топониму микротопонимҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда калимаҳо таркиб ёфта, аз рӯи робитаи маъноӣ, ки дар байни ҷузъҳои [компонентҳо] таркибшоян мавҷуд аст, ба ду ғуруҳ ҷудо мешаванд: топонимҳои мураккаби навъи пайваст ва топонимҳои мураккаби навъи тобеъ. Вале дар байни маводи воҳаи Сурхон топонимҳои навъи пайваст дучор нашуд, аз ин рӯ, мо дар ин бобат ҷизе баён наметунем. Инчунин, ба таври умумӣ чанд мисол меоварем, ки дар қаблҳои қалимаҳои мураккаби тобеъ сохта шудаанд: Дар+банд [Dar+band] – номи деҳа, Зар+қамар [Zar+qamar] – номи деҳа, Ду+арикусти [Du+arikuṣti] – номи

мавзеъ, Ёғ+зарин [Yāğ+zarīn] – номи мавзеъ, Наҳӯд+поя [Naxud+pāya] – номи гузар, Якка+тол [Yakka+tāl] – номи деҳа ва ҷуйбор (Бойсун), Қум+теппа [Qum+terpa] – номи деҳа, Тошлок+сой [Tāslāq+sāy] – номи дара, Якка+арча [Yakka+arča] – номи мавзеъ, Ўрта+қишлоқ [Urta+qīšlāq] – номи деҳа, Чинор+қишлоқ [Čīnār+qīšlāq] – номи мавзеъ, Шоҳ+гут [Šah+gut] – номи мавзеъ, Қизил+наҳр [Qizil+nahr] – номи наҳр, гидроним, Сарӣ+осиё [Sari+asiyā] – номи ноҳия ва шаҳрак, Қум+қургон [Qum+qurgān] – номи ноҳия ва шаҳрак, Ҷар+қургон [Jar+qurgān] – номи ноҳия ва шаҳрак, Нов+булоқ [Nāv+bulāq] – номи дара, Кӯл+сой [Kul+sāy] – номи дара, Панҷ+об [Panj+āb] – номи деҳа ва рӯд, Фотима+булоқ [Fātima+bulāq] – номи мавзеъ ва дара, Биби+ширин [Bibi+šīrīn] – номи деҳа ва шаҳрак, Хўҷа+бурхон [Xuja+burhān] – номи мавзеъ, Хўҷа+чор+дара [Xuja+čāg+dara] – номи дара ва мавзеъ, Туябозор+маҳалла [Tuyabāzar+maḥalla] – номи мавзеъ ва бозор, Ҷайра+қишлоқ [Jayra+qīšlāq] – номи деҳа, Туз+бозор [Tuz+bāzar] – номи бозор, Заргар+гузар [Zargar+guzar] – номи гузар, Сайр+об [Sayr+āb] – номи рӯдак ва деҳа, Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+daryā] – номи дарё ва мавзеъ, Хон+диза/Хон+ҷиза [Xān+dīza/Xān+jīza] – номи деҳа, Хўҷа+илок [Xuja+ilāk] – номи шохоби дарё, Чагон+рӯд [Čaγān+rud] – номи дарё, Лаби+об [Labi+āb] – номи шохоби дарё, Об+ҷўяк [Āb+juyak] – номи мавзеи обӣ, Об+ғир [Āb+gir] – номи мавзеи обӣ, Тиллаҳавз+об+а [Tillā+havz+āb+a] – номи мавзеи обӣ, Ниҳом+рӯд [Nihām+rud] – номи бостонии дарёи Сангардак, Сурхан+дарё [Surxan+daryā] – номи дарё, Чинор+тоқ [Čīnār+tāq] – номи дара ва ғайра.

Тавре маълум аст, қалимасозӣ яке аз омилҳои асосии ғайӣ гардидани таркиби луғавии забон маҳсуб ёфта, яке аз роҳҳои асосии ба вучуд омадани номвожаҳои чуғрофии суфтаву салис низ маҳз ҳамин қалимасозӣ аст. Оид ба қалимасозии номвожаҳои чуғрофӣ дар забоншиносии

точикӣ таҳики алоҳида сурат нағрифта бошад ҳам, баъзе паҳлуҳои ин масъала зимни пажуҳиши топонимҳои манотиқи муҳталиф мавриди таҳик қарор гирифтааст.

Топониму микротопонимҳои аз нигоҳи сохт мураккаби минтакаи Сурхон, асосан, дар қолаби калимасозии мураккаби тобеш ба вучуд омадаанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар ин гуруҳи номвожаҳои минтақа ҷузъи асосӣ исми буда, дигар хиссаҳои нутқро ба худ тобеш менамояд, ки онҳоро метавон ба тариқи зайл дастабандӣ намуд:

а) исми+исм. Дар забони адабии тоҷикӣ қолиби мазкур барои шаклирии исмҳои ифодагари ашхос, ашё ва исмҳои зот мусоидат мекунад ва дар воҳаи Сурхон топоним ва микротопонимҳои зеринро сохтааст: Зар+камар [Zar+kamar]+Заркамар [Zarkamar], Кӯргон+тош [Qurgān+tāš], Лаби+сой [Labi+sāy], Чувори+поя [Juvāri+pāya], Нахӯд+поя [Naxud+pāya], Якка+тол [Yakka+tāl], Қум+теппа [Qum+terrap], Тошлок+сой [Tašlaq+sāy], Чинор+кишлоқ [Činār+qislaq], Шох+тут [Šah+tut], Сари+осиё [Sari+asiya], Қум+кӯргон [Qum+qurgān], Чар+кӯргон [Jar+qurgān], Нов+булоқ [Nāv+bulāq], Жийда+булоқ [Jiyda+bulāq], Кӯл+сой [Kul+sāy], Биби+ширин [Bibi+širin], Хӯча+Бурхон [Xuja+Burhān], Қайра+кишлоқ [Jayra+qislaq], Ғуз+бозор [Tuz+bāzār], Заргар+гузар [Zargar+guzar], Заргӯш+хуна [Zarguš+xuna] кӯх, Тахта+пул [Taxta+pul] кӯх, Хирсхуна [Xirs+xuna] кӯх, Ҳумохуна [Humā+xuna] кӯх, Гург+хона [Gurg+xāna] дар Бойсун, Гӯрбулоқ [yugbulāq] номи кӯх ва чашма дар ноҳияи Бойсун (таърихан аз ҷузъҳои гур/гар (*<уага - (сугдӣ) - кӯх ва булоқ (аз сарди buluq-buluq (булук-булук) ба маънои чашма шакл гирифта, маънои чашмаи кӯхиро ифода мекунад), Гӯрдара[yurdara] номи дара дар ноҳияи Шеробод (ба маънои дараи кӯхӣ далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним ҷузъи гар[yar] *<уага-(сугдӣ) - кӯх дар шакли гӯр қорбурд ёфтааст. Инчунин «гӯр» - гуфта дар забони тоҷикӣ ғусфанди кӯхиро низ гӯянд. Шояд дар ин мавзӯ дар гузашта гӯрхо, яъне ғусфандори кӯхӣ зиёд

буданд, ки номи мавзӯро бо номи он ҷонварон гузоштаанд, ки дар илми топонимика ҷунин мавзӯро, ки бо номи ҷонварон иртибот доранд, зоотопоним ё зооним гӯянд), Гӯринсой [yuginsāy], номи дара, сой дар ноҳияи Шеробод (ба маънои дараи кӯхӣ ё сойе, ки аз домани кӯх оғоз мешавад, далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним ҷузъи гар [yar] *<уага-(сугдӣ)-кӯх дар шакли гӯрин қорбурд ёфтааст), Гӯринтеппа [yugbulāq], номи теппа, баландӣ (ороним) дар ноҳияи Шеробод (ба маънои баландии сангин ё кӯхӣ ё теппае, ки аз қудоман воқеъ аст, далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним ҷузъи гар [yar] *<уага-(сугдӣ) - кӯх дар шакли гӯрин қорбурд ёфтааст) ва ғайра.

б) исми+асоси феъл: Дар+банд [Dag+band], Заргар+гузар [Zargar+guzar], Катари+гузар [Katar+i+guzar], Дукчи+гузар [Dukči+guzar], Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+darya], Об+гир [Ab+gir], Чорво+пар [čarvā+par] шах, Санг+рав [Sang+rav] кӯх, Санг+андоз [Sang+andāz] мавзӯ, Харпар [Xar+par] мавзӯ ва ғайра.

в) исми+асоси феъл+исм: Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+darya], Дег+рез+хона [Deg+rez+xona] [мавзӯ, д. Сариосиё, Дехнав]. Ин топонимҳо ба гуруҳи исмҳои сеҷузъа дохил мешаванд;

г) исми+феъли ҳол: Музафар+париди [Muzaftar+parida] шахи кӯх, Расул+париди [Rasul+parida] шах, Маҳаррахим+париди [Maharhim+parida] шах, Ағо+ташта [Aja+gasta] кӯх ва ғайра.

ғ) исми+исм+сифати феълӣ: Нодира+санг+зада [Nādira+sang+zada] номи кӯх ва ғайра.

д) сифат+исм: Сабз+кӯх [Sabz+kuh] кӯх, Сиё+санг [Siyā+sang] мавзӯ, Чапдара [čar+dara] кӯх ва ғайра.

е) шумора+исм: Ду+арик [Du+arīq], Якка+тол [Yakka+tāl], Якка+арча [Yakka+arča], Беш+теппа [Beš+terrap], Панҷ+об [Panj+āb], Чор+дара [čar+dara], Си+бед [Si+bed] мавзӯ, Ду+хуна [Du+xuna] элокчо, айлоҳ,

Сӣ+туда [Si+туда] кӯх, Чор+боғча [Ĉag+baġĉa] номи дехқада дар Бойсун ва ғайра.

Бояд гуфт, ки дар забонамон исмҳои мавҷуданд, ки онҳоро бисёрчун ба мегӯянд ва микдори онҳо кам нест. Дар вожаҳои мураккаби дар қолаби сечуъа шаклгирифта чун аввал (асосан дувум) сода ва пасон мураккаб буда, дар ин қолаб чун тобеи исми мураккабшуда омадани ибора низ ба мушохида мерасад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки топонимҳои мураккаби минтақаи мазкур на танҳо дар заминаи қолабҳои фарогирӣ ду хиссаи номи нутқ, балки ба воситаи ба онҳо илова шудани пасвандҳо низ сохта мешаванд. Дар бобати бо ин роҳ сохтани калимаҳои мураккаб забоншинос С. Раҳматуллозода (С. Хоркашев) чунин ибрози андеша мекунад: «Дар забони тоҷикӣ роҳу воситаҳои гуногуни сохтани вожаҳо, ки дар тӯли таърих суфта шуда омадаанд, зиёд аст. Зимни сохтани калимаҳои нав аз роҳу воситаҳои мавҷуда, ки мабнӣ бар қолабҳои мутааддид мебошанд, истифода мешавад. Дар ҳайати ин қолабҳои калимасозӣ унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ нақши асосӣ доранд» [Хоркашев 2014, с. 31]. Дар асоси ин гуфтаҳои топонимҳои мураккаб сохти воҳан Сурхонро чунин тасниф кардан мумкин аст:

- 1) топонимҳои мураккаби дорои форманти «-а»: шумора+исм+а: Ду+рах+а [Du+rah+a] номи кӯх, Ду+об+а [Du+ab+a] номи чароғох, Чор+рах+а [Ĉar+rah+a] номи ағба, Сел+рах+а [Sel+rah+a] номи мавзеъ, Ду+роҳ+а [Du+rah+a] номи мавзеъ ва ғайра. Ин қолаби калимасозиро дар забоншиносӣ калимасозии мураккаби омехта меноманд.
- 2) топонимҳои мураккаби дорои форманти «-ак»: исм+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ак: Барф+об+кунак [Barf+ab+ kunak] номи мавзеи баландӣ, Ҷӯсола+ хай+кунак [Ĵusāla+hay+ kunak] номи кӯх...
- 3) топонимҳои мураккаби дорои анҷомаи топонимсозии «-хол/-о»: шумора+исм+х: Си+туда+х [Si+туда+hā] номи

кӯх, Сидабарозо /Сиоду- барозо [Sida+barāzā] номи мавзеъ. Инчунин, Сидабарозо // Седабарозо метавонад бошад, аз номи «седа» як навъ дарахти кӯҳӣ «барозҳои сeditазор». Чунки бо номи «седа» дар таркиби топонимияи ва микротопонимияи болооби Зарафшон ва воҳаи Ягноб номвожаҳои зиёди чугрофӣ мавҷуданд. Масалан: Седабароз, Седоти ҳам – пасти сeditазор, яъне номҳои чугрофӣ бояд мувофиқ ба релефи ҷойгиршавии худ номгузори шуда бошанд, то маънидоди номи мавзеъ бегалат сурат гирад.

4) топонимҳои хастанд, ки чунин дуомашон асосӣ аст: Парметан [Parmetan] номи деха, Парчоп [Parĉop] номи мавзеъ, Парчакент [Parĉakent] номи дех, Парчахол [Parĉahāl] номи дех, Паргуза [Parġuza] номи дех, Паргут [Parġut] номи мавзеъ, Пӯстақховар [Pustakĥavar] номи мавзеъ ва ғайра.

Аз баррасии топоними микротопонимҳои, ки дар қолаби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолаби мазкур хеле маъмул буда, як гуруҳи калони номвожаҳои сарзаминро ташкил медиҳанд. Зикр намудан бамаврид аст, ки ин гуруҳи номвожаҳои чугрофӣ, асосан, дар заминаи қолабҳои калимасозии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд.

3.1.4. Ибора-ҷойномҳо

Гуруҳи дигари топоними микротопонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи сохт мураккабтар мебошанд, ки ин қабил топонимҳоро дар илми топонимика ибора-топонимҳо (ибора-ҷойномҳо) ном мебаранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон, асосан, аз ибораҳои изофӣ иборатанд, ки дар ташаккули ин навъи ибора-топонимҳои исмиҳо бо воситаи алоқаи бандики изофии -и ва алоқаи ҳамроҳӣ нақш доранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхонро вобаста ба мавқеи чугрофияшон ба чунин гуруҳҳо тасниф менамоем:

-номи кӯх: Ҳами Баланд [Ĥami baland], Сари Ғӯрӣ [Sari ġurī] ва ғайра.

-номи гузару маҳал ва деха: Сари Бозор [Sari Bāzār], Сари Гузар [Sari Ġuzar], Сари Ҷӯй [Sari Ĵuy], Сари Чашма

[Sari Čašma], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Шохол Қишлоқ [Šaxāl Qišlāq], Кўса Қишлоқ [Kusa Qišlāq], Кўктеппа Маҳалла [Kukterpa Mahalla], мук. Кўктеппа – мавзеъ дар ноҳияи Варзоби Тоҷикистон, Чинор Маҳалла [Činār mahalla], Алиҷусти Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабозори Маҳалла [Atabezāgi Mahalla], Кўргонча Маҳалла [Qurgānča Mahalla] ва ғайра.

-номи масҷидҳо: Масҷиди Саидмуродхон [Masjidi Saidmurodxon], Масҷиди Бобоизшон [Masjidi Bābāišān], Масҷиди Рачаб [Masjidi Rajab], Масҷиди Султонбобо [Masjidi Sultonbobo], Масҷиди Тўрахўча [Masjidi Turaxūja], Масҷиди Қизилқарвон [Masjidi Qizilqarvān], Масҷиди Ҷарқиш-лок [Masjidi Jarqislāq], Масҷиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzgaḥ] ва ғайра.

-номи дарё ва мавзеъҳои обӣ: Оби Гарм [Ābi Garṁ], Оби Заранг [Ābi Zarang], Оби Калон [Ābi Kalān], Оби Канда [Ābi Kanda], Оби Қашқа [Ābi Qaşqa], Сари Чашма [Sari Čašma], Сурхони Ҷанубӣ [Surxāni Janubī] ва ғайра.

-номи мазорҳо: Мазори Эшонўлди [Mazāgi Ešānūldi], Мазори Омонтеппа [Mazāgi Āmānterpa] ва ғайра.

Топоним-ибора гуфта ҳамон навъи номвожаҳои чуғрофиеро меноманд, ки аз ду ва ё зиёда калима ба вучуд омадаанд. Ин гуруҳи номвожаҳо ба таври дигар, топонимҳои таркибӣ ва бисёрҷузъа меноманд ва сабаби он ки ин гуруҳи топонимҳо дар қолаби ибораҳои синтаксисӣ шакл гирифтаанд, муҳаққиқони ҷаҳони топонимика онҳоро бо истилоҳи топоним-ибораҳо низ ёд намудаанд [Ҳомидов 2014, 34]. Номшиносон ташаккули ин гуруҳи топонимҳо дар забони тоҷикӣ ба омилҳои зерин мансуб донистаанд:

– робитаи байни ҷузъҳо ба воситаи бандҳои изофӣ сурат гирифтааст;

– дар топоним-ибораҳо мавқеи ҷузъҳо ҳамеша устувор мебошад;

– ҳар як ҷузъи топоним-ибора задаи худро дорад [Алими 1995, 28].

Аз ибораҳои овардашуда маълум мегардад, ки як идда аз онҳо тавассути алоқаи ҳамроҳӣ – ҳамнишинии вожаҳо тавлид шудаанд, ки аз хусусиятҳои муҳими ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон мебошанд. Аз ин рӯ, бинобар ба назар гирифтани андешаҳои боло топоним-ибораҳои воҳаи Сурхонро ба тариқи зайл дастабандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

а) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+исм]. Дар ин қолиб низ ибора-топонимҳо ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: а) номи кӯҳ: Нови Қарғ [Nāvi Qarḡ] кӯҳ ва ғайра; б) номи ҷароғоҳ: Шаҳи Қутан [Šaxi Qutan] ҷароғоҳ, Нови Бед [Nāvi Bed] ҷароғоҳ ва ғайра; в) номи дарёчаҳо ва мавзеъҳои обӣ: Оби Чашма [Ābi čašma], Оби Ях [Ābi Yax], Сари Ҷўй [Sari Juy], Сари Чашма [Sari Čašma], Сурхони Ҷанубӣ [Surxāndarvāi Janubī], Об+и+заранг [Āb+i+zarang] – номи дарё ва ғайра; г) номи мазор: Мазори Эшонўлди [Mazāgi Ešānūldi], Мазори Омонтеппа [Mazāgi Āmānterpa] ва ғайра; г) номи деҳа ва гузарҳо: Сари Гузар [Sari Guzar], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Шохол Қишлоқ [Šaxāl Qislāq], Кўса Қишлоқ [Kusa Qišlāq], Кўктеппа Маҳалла [Kukterpa Mahalla], Чинор Маҳалла [Činār Mahalla], Алиҷусти Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабозори Маҳалла [Atabezāgi Mahalla], Кўргонча Маҳалла [Qurgānča Mahalla], Ҷувори+поя [Juvāri+payā] – номи гузар ва ғайра; д) номи мавзеъҳои гуногуни сатҳи релёфӣ ё оронимҳо: Замини Бадал [Zamini Badal] замин, Боғи Шосайд [Bāgi Šasaid] боғ, Ҷангалӣ Фатхулло [Jangali Fathullā] ҷангал, Сари Қалъа [Sari Qal'a] мавзеъ, Замини Қулак Қарз [Zamini Qulak Qarj] замин, Нови Порут [Nāvi Pārut] кӯҳ, ҷузъи Порут сугдӣ буда, шакли дурусти он Porut аст, ки аз роғ – рӯ ба рӯ, самти муқобил ва gut (аз gauta/guta) – рӯд; дара, яъне дараи рӯбарӯ. Мук. Порут (деҳа дар ноҳияи Варзоб), Порут (воҳаи Ягноб), Тағоби Ревад [Tagābi Revad] тағоб ва ғайра.

б) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+сифат]: Оби Гарм [Ābi Gam], Оби Заранг [Ābi Zarang], Оби Калон [Ābi Kalān], Оби Зиёд [Ābi Ziyād], Оби Сафед [Ābi Safed], Оби Сурхак [Ābi Surhak], Оби Қашқа [Ābi Qaşqa], Хами Баланд [Xami Baland], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Мури Сабз [Muri Sabz] – кӯх, Мури Борик [Muri Bārik], чарогоҳ, Кули Чуқур [Quli Čuqur] кӯх, Сели Калон [Seli Kalān] кӯх, Нови Кач [Nāvi Kaj] кӯх, Шахи Зард [Šaxi Zard] шах, Хами Дароз [Xavi Darāz] номи баландӣ, Пушти Чак [Pušti Čak] номи даштӣ, Пушти Каппаҳо [Pušti Kappahā] номи маҳалла, Бари Зиёрат [Bari Ziyogān] макони зиёратгоҳ, Лаби+сой [Labi+sāy] – номи мавзеъ, 3) топонимҳои мураккаби дорои анҷомаи топонимсозии «-й»: исм+бандаки изофӣ+исм+асоси замони хозираи феъл+ӣ: Мӯри Сангиосиёфурорӣ [Muri Sangiāsiyāfurārī] номи кӯх, катарӣ, камарӣ ва ғайра.

в) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+сифат+и+шумора]: Мури Сабзи Якум [Muri Sabzi Yakum] кӯх, Мури Сабзи Дуюм [Muri Sabzi Duyum] кӯх...

г) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+исм+и+сифат]: Пастии Хоки Сурх [номи мавзеъ дар Бойсун] ва ғайра.

Топониманти «-он», ки дар воҳаи Сурхон чун забони адабӣ дар шакли «-он» қорбасти мегардад, таърихи хеле куҳан дорад. Мухаққикон маълум кардаанд, ки ин форманти топонимсоз, яъне «-ān3» дар забони форсии қадим дар шакли «-ānāpa», авесто «-ānām», забони форсии миёна «-ān» ва форсии нав «-ān» омадааст [Саймиддинов 2001, 208]. Аз ин маълум мешавад, ки пасванди «-он», ки имрӯз истеъмоли мешавад, аз «ān»-и форсии қадим маншаъ гарифтааст. Мухаққикон барои исботи афкори хеш номвожаҳои Исфакхон [дар форсии классикӣ Sipāhān/Isfāhān, форсии муосир Esfāhān [номи шахр] < форсии миёна Spāhān аз spāh «чанговар, силоҳ», -ān < эронии қадим - ānām; Ērān – форсии классикӣ, тоҷикӣ – Эрон, форсии муосир – Irān «Ирон» <форсии миёна – Ērān <иронии қадим *aryānām аз *arya-, форсии қадим – ariya-, авестой – ariya – ориёӣ [Саймиддинов 2001, 208]-ро мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд.

Ин пасванд дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон саҳми назаррас дошта, асосан, шакли тағйирёфтаи он, яъне «-он» қорбасти мегардад. Инчунин шакли «-un» низ ба назар мерасад. Сабаби дар ин шакл қорбасти гардидани ин топонимант он аст, ки дар гӯйиши сокинони минтақаи мазкур дар аксар калимаҳо садоноки «о» ба «у» бадал мегардад, масалан, хона – хуна, нон – нун, омадан – умадан, меҳмон – меҳмун, калон – калун ва ғайра. Ин омил сабаб гардидааст, ки топониманти «-он» низ дар шакли «-ун» истеъмоли гардад ва ин табиист, ки тарзи гуфтори бошандагони маҳал таъсири худро ба микротопонимҳо гузоштааст.

Форманти топонимсозии мазкур низ аз ҷумлаи пасвандҳои шаклсоз буда, дар бештар маврид исмҳои ҷамъ таваассути он сохта мешаванд ва дар минтақаи мавриди назар ҳам вазиёи ҷамъбандиро ба сомон расонидааст: Чашмаи Говон [Častai Gāvān-čarogoh], Чори Аспон [Čāgi Aspān – чарогоҳ]. Ибора-топоними Чори Аспон дар шакли омеҳтаи суғдӣ ва тоҷикӣ шакл гирифта, ҷузъи аввал Чор+и аз суғ.-ян. < čāg-тангно, дара (-и бандаки изофӣ)+аспон-аспо буда, маънои далолат ба тангно ё дараи аспчаронӣ мебошад, яъне дараи аспчаронӣ. Мук. Чоре (деҳа дар ноҳияи Айни, маънояш тангно, деҳае дар даруни тангнои дара); Мазори Зогон [Mazāgi Zāvān – мазор], Сари Миҷгон [Sari Mižgān – мавзеъ; мук. Шафти миҷгон (ноҳ. Варзоб)] ва бо сабаби ба садонок ба охир расидани номвожа Обод+он [Ābād+ān] ва ғайра. Мансуб будани замин, боғ, дашт ва ғайраҳо ба ин ё он шахс ифода мекунад ва дар қолаби ибора-ҷойном ифода меёбад: Замини Халилӣ [Zamini xalili] замин, Боғи Бобой [Bāji bābāi] боғ, Шахи Нов+ак [Nāv+ak] = Новак [Nāvak] номи мавзеъ, яъне мавзее, ки дар он ҷо шахи мисли нов вучуд дорад.

Дар ин қабил номвожаҳо як ҷузъ асосӣ буда, вазиёи муайяншаванда дорад. «Ба сифати ҷузъи асосии топоним-ибораҳо голибан, қалима – истилоҳоти маҳаллии ҷуғрофӣ

истифода мешаванд. Чунин навъи истилохоти чуғрофӣ дар номшносии муосир ба мафҳуми истилоҳ-индикаторҳои маҳал ном бурда мешаванд» [Маҳмадҷонов 2010, 35]. Забонишнос О. Маҳмадҷонов зимни баррасии номвожаҳои қисмати шимолии воҳаи Ҳисор таъкид менамояд, ки як даста номвожаҳое, ки дар қолаби ибора ташаккул ёфтаанд, бо истилоҳ-индикаторҳои мухталиф сохта шудаанд [Маҳмадҷонов 2010, 36].

Ҷоиз ба қайд аст, ки як гурӯҳи калони номвожаҳои воҳаи Сурхон, ки дар қолаби ибораи изофӣ шакл гирифтаанд, бо истилоҳ-нишондодҳои «об», «сар», «маҳалла», «масҷид», «гузар», «боғ» ва ғайраҳо сохта шудаанд, ки мо бо таъки ба таснифоти фавқуззикр онҳоро ба тарикқи зайл тасниф менамоем:

1) бо истилоҳ-нишондоди «об»: Оби Чашма [Ābi Čašma], Оби Ях [Ābi Yax], Оби Гарм [Ābi Garm], Оби Зарағ [Ābi Zarang], Оби Калон [Ābi Kalān], Оби Зиёд [Ābi Ziyād], Оби Равон [Ābi Ravān], Оби Сафед [Ābi Safed], Оби Сурхак [Ābi Surxak], Оби Канда [Ābi Kanda], Оби Қашка [Ābi Qašqa] ва ғайра.

2) бо истилоҳ-нишондоди «сар»: Сари Бозор [Sari Bāzār], Сари Гузар [Sari Guzar], Сари Ҷӯй [Sari Juy], Сари Ғӯрӣ [Sari ғӯrī], Сари Чашма [Sari Časma] ва ғайра.

3) бо истилоҳ-нишондоди «мазор»: Мазори Эшонӯлдӣ [Mazāgi ešānuldī], Мазори Омонтеппа [Mazāgi āmānteppe], Мазори Хоҷа Муҳаммади Гулшан [Mazāgi Xāja Muḥammadī Gulšan], мазор, Мазори Зоғун [Mazāgi zāyūn] мазор, Мазори Хоҷа Исҳоқ [Mazāgi Xāja Ishāq] мазор ва ғайра.

4) бо истилоҳ-нишондоди «маҳалла»: Маҳаллаи Кӯктеппа [Mahallai Kakteppa], Маҳаллаи Чинор [Mahallai Činār], Маҳаллаи Алиҷустӣ [Mahal- lai Aličustī], Маҳаллаи Бибиширин [Mahallai Bibiširin], Маҳаллаи Ота- безорӣ [Mahallai Ōtabezārī], Маҳаллаи Кӯргонча [Mahallai Qurjānča] ва ғайра.

5) бо истилоҳ-нишондоди «хам»: Хами баланд [Xami baland] – номи баландӣ, Хами пойин (Xami royin) – паствамии воқеъ дар доманаи кӯҳ ва ғайра.

6) бо истилоҳ-нишондоди «кишлоқ»: Шоҳол кишлоқ [Sāxal qišlāq] номи деҳа, Кӯса кишлоқ [Kusa qišlāq] номи деҳа ва ғайра.

7) бо истилоҳ-нишондоди «қорвон»: Қорвони Сурх [Kārvāni Surx] номи дара ва ғайра.

8) бо истилоҳ-нишондоди «боғ»: Боғи Тура [Bāyi Tura] боғ, Боғи Ғуто [Bāyi ғuta] боғ, Боғи Қаллошӣ [Bāyi Qallāši] боғ ва ғайра.

9) бо истилоҳ-нишондоди «осиё»: Осиёи Боло [Āsiyāi Bālā] мавзё, ҷой, Осиё Ҷӯй [Āsiyā Juy] наҳр, Осиёи Миён [Āsiyāi Miyān] мавзё ва ғайра.

10) бо истилоҳ-нишондодҳои «гузар»: Пӯстингузар [Pustinguzar] номи гузар; «дара»: Пӯстиндара [Pustindara] номи деҳа; «лӯз»: Пӯстиндӯз [Pustinduz] номи гузар; «пункт» Пӯстпункт [Pustpunkt] номи ҷой;

11) бо истилоҳ-нишондоди «теппа»: Теппаи Бозор [Terai Bāzār], Теппаи Чамдовуд [Terrai Jamdāvud], Теппаи Сабз [Terrai Sabz], Сал- қинтеппа [Salqinteppe], Қаллапуштеппа [Kallapušteppa], Қултеппа [Kulter- pa] номи қадимаи деҳаи Узун ва ғайра.

12) бо истилоҳ-нишондоди «дарё»: Дарёи Мачай [Daryāi Mačay], Дарёи Қайроқ [Daryāi Qaytaq], Дарёи Гумматак [Daryāi Gummataq], Дарёи Кӯргонча [Daryāi Qurjānča], Дарёи Аллаҷопон [Daryāi Allačāpān], Дарёи Панҷоб [Daryāi Panjāb], Дарёи Сайроб [Daryāi Sayrāb], Дарёи Сурхоб [Daryāi Surxāb], Дарёи Ша(х)тут [Daryāi Ša(h)tut], Дарёи Айлонгар [Daryāi Aylongar] ва ғайра.

13) бо истилоҳ-нишондоди «дара»: Дараи Нихон [Daraī Nihān] номи деҳа ва ғайра.

14) бо истилоҳ-нишондоди «кӯҳ»: Кӯҳи Сафед [Kuhi Safed] номи кӯҳ, Кӯҳи Сиёҳ [Kuhi Siyāh] номи кӯҳ, Кӯҳи Чош [Kuhi Čaš] номи кӯҳ, Кӯҳи Тош [Kuhi Tāš] номи кӯҳ, Кӯҳи Қуккамар [Kuhi Kukkamar] номи кӯҳ, Қваи Калон [Kvai Kalon] ва ғайра.

15) бо истилоҳ-нишондоди «дашт»: Дашти Калта [Dašti Kalta] дашт, д.Рог., Дашти Калтатай [Dašti Kaltatāy] номи

деха, Дашти Чинор [Dašti Činor] номи деха, Дашти Ғоз [Dašti Jāz] номи деха, Даштарик [Dašti Arīq] номи кадимаи чӯй, Дашти Ғоз [Dašti yāz] ва ғайра.

16) бо истилоҳ-нишондоди «нова»: Нова Булок [Nāva Bulāq] номи деҳ, Нова Гузар [Nāva Guzar] – унвони маҳалла, Нова Дароз [Nāva Darāz] номи сой, дара, Нова Қудук [Nāva Qudūq] номи мавзеъ, Нова Ариқ [Nāva Arīq] номи чӯй ва ғайра.

17) бо истилоҳ-нишондоди «санг»: Санги Гар [Sangi Gar] номи адир, Санги Гардак [Sangi Gardak] номи дарё, Санги Бирон [Sangi Birān] номи баландӣ, Санги Булок [Sangi Bulāq] номи чашма, Санги Фарш [Sangi Farš] номи қалъа ё диж, Санги Чак [Sangi Čak] номи гузаргоҳ, Санги Қалок [Sangi Qalāq] номи адир, Санги Қутан [Sangi Qutan] номи адир ва ғайра.

18) бо истилоҳ-нишондоди «чашма»: Чашмаи Араб [Čašmai Arab] номи мавзеъ, Чашмаи Канда [Čašmai Kanda] номи чашма, Чашми Амирон [Čaš mai Amīrān] номи деҳкада, Чашми Ганда [Čašmi Ganda] номи мавзеъ, Чашми Зан [Čašmi Zan] номи мавзеъ, Чашми Кенагас [Čašmi Kēnagas] номи чашма, Чашми Ялзан [Čašmi Yarzān] номи чашма, Чашми Қипчоқ [Čašmai Qipčāq] номи чашма, Султонхучачашма [Sultonxūjačāšma] номи чашма ва ғайра.

19) бо истилоҳ-нишондоди «қалъа»: Қалъаи Ботурхӯча [Qal>ai Bāturxūja] номи қалъа, Қалъи Пасурхӣ [Qal>ai Pasurxī] номи мавзеъ, Қалъи Қайсар [Qal>ai Qaysar] номи қалъа, Қалъаи Хисорак [Qal>ai Hisārak] номи мавзеъ ва ғайра.

20) бо истилоҳ-нишондоди «ҳавз»: Ҳавзи Пасурхӣ [Havzi Pasurxī] номи мавзеъ, Сари Ҳавз [Sari Havz] номи мавзеъ, Ҳавзи Мазор [Havzi Mazār] номи ҳавз, д.Х.С.), Сари Ҳавзи Қайсар [Sari Havzi Kayсар] номи мавзеъ ва ғайра.

21) бо истилоҳ-нишондоди «сой»: Сойи Давлатхӯча [Sāyi Davlatxūja] номи чароғоҳ, Сойи Порут [Sāyi Pārut] номи сой, Сойи Ағобико [Sāyi Aǰābikā] мавзеъ, Сойи Ревал [Sāyi Revad] сой, тангно. Мук. Ревал номи деҳа дар ноҳияи Айни ва ғайра.

22) бо истилоҳ-нишондоди «чӯ // чӯбор»: Чӯйи Миғ [Jui Miǰ] чӯйбор, Чӯбори Нав [Jubāgi Nav] чӯйбор, Чӯбори Дашт [Jubāgi Dašt] чӯйбор, Чӯбори Тулуш [Jubāgi Tullum] чӯйбор, Чӯйи Чапагардун [Juyi Čarapaǰdun] мавзеъ. Зикр бояд кард, ки чӯзӣ баъзе ибораҳо тафсил ёфтаанд: Чӯбори Шахи Тир [чӯйбор];

23) бо истилоҳ-нишондоди «ҷар»: Ҷаррои Сурх [Jargāi Surx] мавзеъ, Ҷаррои Мирзои Ҳочӣ [Jargāi Mirzāi Hāji] ҷар, Ҷари Баҷафуро [Jari Bačafurā] ҷар.

Бояд таъкид намуд, ки як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои наъӣ топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гуруҳи номвожаҳо маълум гардид, ки онҳо дар асоси қолиби иборавӣ озода синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд. Маводи аз ин минтақа бадастомада аз он шаҳодат медиҳад, ки ағлаби қалимаҳои таркибии ин наъв номвожаҳо баромади тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаккули қолиби номвожаҳои ҷуғрофӣ мазкур ширкати ғайбӣ дошта, дар аксар маврид мансубияти боғ, замин, чӯй, дарахт ва дигар индикаторҳоро ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

Хулоса, ин наъӣ топонимҳои воҳаи Сурхон инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, машғулиятҳои мардум, урфу одат ва анъанаҳои мардуми маҳал мебошанд, ки омӯзиши онҳо барои бахшҳои дигари илм, аз ҷумла таъриху этнография ва ғайра аҳамияти бузург дошта, метавон таваассути онҳо баъзе суннату анъанаи мардумии минтақаро мушаххас намуд.

Хулосаи боби сеюм

Аз баррасии сохти морфологии ҷойномҳои воҳаи Сурхон чунин хулосагирӣ метавон кард:

1. Ҷойномҳое, ки аз ҷиҳати сохтор ба катори вожагони рехта мансуббуда дар катори маводи топонимии воҳаи Сурхон аз нигоҳи микдор каманд ва, асосан, дар поёи номи

ашё ва мавкен воқеъшавии дарё, рӯд, нахр дар худуди муайяни ҷуғрофӣ ба вучуд омадаанд.

2. Номҷойҳои шаклдигаркарда аз маънои таърихӣ худ каме дур рафтаанд. Ноғуфта намонад, ки баъзе номвожаҳо, ки мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода меғуем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз азбаски ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, ки кадом ҷузъашон формант аст, хусусан топонимҳое, ки гайриточикианд, онҳоро ба ин гуруҳ ворид намудем.

3. Дар байни маводи топонимии воҳаи Сурхон калимаҳои сохтае, ки ба ифодаи номи маҳал, гузар, русто, деха, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва, умуман, ба ифодаи номҷойҳо меояд, нақши муайяноро ифода менамоянд. Ин чойномҳо, аслан, мансуб ба гуруҳи забонҳои эронӣ, чун сугдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, порсии миёна, тоҷикӣ ва яғнобӣ буда, далолат бар он менамоянд, ки дар гузаштаи дур дар ин сарзамин қавму қабилаҳои эронӣ зиндагӣ доштанд ва холо низ умр ба сар мебаранд.

4. Дар ташаққули номҷойҳои ҷуғрофӣ пасвандҳои топонимсозии тоҷикӣ (-а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -ҷӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча) нақши муҳим доранд, ки дар ин бобат баррасӣ анҷом гирифт.

5. Аз баррасии топониму микротопонимҳое, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолиби мазкур ҳеле маъмул буда, як гуруҳи калони номвожаҳои сарзаминро фаро мегиранд ва ин гуруҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ, асосан, дар заминаи қолибҳои калимасозии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаққул ёфтаанд.

6. Як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гуруҳи номвожаҳо маълум мегардад, ки онҳо дар асоси қолиби иборои озоди синтаксисӣ ташаққул ёфтаанд.

7. Маводи аз ин минтақа ба дастомада аз он шаҳодат медиҳад, ки ағлаби калимаҳои таркиби ин навъ номвожаҳо баромади тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад.

8. Номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаққули қолиби номвожаҳои ҷуғрофӣ ибора-топонимҳо ширкати ғаёлол дошта, дар бештар маврид мансубияти боғ, замин, ҷӯй, дарахт ва дигар нишондодҳоро (индикаторҳоро) ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

ХУЛОСА

Баррасии ҷойномҳо аҳамияти муҳимро молик буда, онҳоро ҳамчун манбаи боарзиши таърихӣ доништан мумкин аст. Дар баробари ин, номҳо барои таърихи забон далелу бурҳонҳои муътамад манзур намуда, шаклҳои кадимӣ калимаҳои муайянро дар давраҳои гуногуни таърихӣ нишон медиҳанд.

Воҳаи Сурхон ганҷинаи номакшуфи номвожаҳои ҷуғрофӣ мебошад, ки дар тури асрҳо хусусиятҳои забонҳои мухталиф, хусусан, забони сугдиву бохтарӣ, сақоиву тоҷикӣ ва поре аз зиндагии мардуми ин минтақаро дар худ таҷассум намудааст.

Пажуҳиши номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон ба мо даст дод, ки оид ба вежатиҳои топониму микротопонимҳои ин минтақаи таърихӣ маълумотамон амику васеъ гардад. Пас аз баррасиву таҳқиқи паҳлуҳои муайян ва муҳими номвожаҳои ҷуғрофӣ мавриди назар натиҷагирӣро ба тариқи зайл хулоса намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Оид ба номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон то кунун таҳқиқи ҷаҳмрасе сурат нағрифта, диссертатсияи мо дар баррасиву омӯзиши ҷойномҳои водӣ аз аввалин иқдомест, ки хангоми баррасии мавзӯ бо як қатор муаммоҳо, аз қабилӣ сохти номвожаҳо ва мансубияти забонии онҳо рӯ ба рӯ шудем, ки хулосаҳои рисола дар ҳамин замина арзи вучуд намудаанд;

2. Воҳаи Сурхон аз ҷиҳати фарогирӣ номвожаҳои ҷуғрофӣ бисе пурғановат буда, беш аз 2000 номро фаро мегирад. Бояд зикр кард, ки ҳеҷ кадоме аз ин номҳо ба таври тасодуфӣ номгузорӣ напуданд ва аксарашон аз нигоҳи мухтасо ҳеле баландмазмун мебошанд, ки ин аз заковати азалии гузаштагон шаҳодат дода, таҳлилу таҳқиқи онҳо аҳамияти вижа дорад;

3. Номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон аз рӯи сохташон ба гурӯҳҳои зерин тасниф карда шудаанд: а) номвожаҳои сода (содаи рехта); б) номвожаҳои сохта; в) номвожаҳои мураккаб; г) топоним-ибороҳо. Ин нави

ҷойномҳои дар шакли ибораҳои изофӣ ташаккулефта ва номвожаҳои мураккаб дарсади нисбатан зиёди ҷойномҳои воҳаи Сурхонро ташкил медиҳанд;

4. Аз таҳлилу баррасии номвожаҳои сохтаи воҳаи Сурхон маълум гардид, ки пешвандҳо нисбат ба пасвандҳо ҳеле каммаҳсул буда, онҳо дар шаклгирӣ топониму микротопонимҳои минтақа сахми ночиз доранд;

5. Дар баробари топоформантҳои тоҷикӣ минтақа, ки ҳеле зиёд мебошанд, як гурӯҳ унсурҳои грамматикӣ номвожасозӣ сугдиро ба мушохида гирифтём, ки дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ сахми назаррас доранд;

6. Аксари топонимҳои сугдӣ воҳаи Сурхон бо номвожаҳои ҷуғрофӣ манотиқи дигари густариши забони сугдӣ (аз ҷумла Ягноб ва минтақаҳои дигари воҳаи Зарафшон) сарнавишти таърихӣ ягона доранд ва ин умумият шаҳодат аз он медиҳад, ки ин номвожаҳо дар ғуфтори мардумони ин манотик солиёни дароз мавриди истифода қарор доштаанд;

7. Аксари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон дар баробари он ки истилоҳи ифодагари номвожаҳои ҷуғрофӣ мебошанд, қисми таркибии захираи лугавӣ забони бошандагони он буда, инъикосгари хусусиятҳои маҳсули ин минтақа маҳсуб меёбанд;

8. Аз ҷиҳати баромади забонӣ топонимҳои ин мавзӯ ҳолибан баромади сугдӣ дошта, вале микротопонимҳои он аксаран калимаҳои тоҷикиасланд;

9. Дар баробари номвожаҳои эронӣ минтақа, ки аксари қулро ташкил медиҳанд, микротопонимҳои арабиву туркиро мушохида намудем, ки нисбат ба топонимҳо таърихи тулонӣ надошта, дар зери таъсири забони бошандагон ташаккул ёфтаанд;

10. Дар вақти муайян намудани маънии лугавӣ ва баромади забонӣ топониму микротопонимҳои минтақа ба як гурӯҳ номвожаҳое дучор омадем, ки аз кадом забон сарчашма гирифтани онҳо номаълум мебошад;

11. Қисмати асосӣ антропопонимҳои воҳаи Сурхон аз номҳои мардонаи аз ҷиҳати баромади забонӣ мансуб ба

забони арабӣ ва истилоҳ-нишондодҳои мухтасифи махсуси минтақа ташаккул ёфтаанд;

12. Таҳлили маъноии микротопонимҳои воҳаи Сурхон собит менамояд, ки аксари номвожаҳои ҷуғрофӣ ин минтақа дар заминаи истилоҳоти ҷуғрофӣ, зоонимҳо, фитонимҳо, антропонимҳо, этнонимҳо ва номҳои хусусӣ аъзи вуҷуд намудаанд;

13. Сабабҳои асосии пайдо гардидани антропонимҳои минтақа ба бунёди боғу замин, бинои хонаву пул, кӯтан ва ғайра аз ҷониби ин ё он шахс ва ба ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт рӯ ба рӯ шудани одамон [аз ҷумла, аз кӯҳу ҷар афтидани одамон, мақтул гардидани баъзе ашхос дар мавзёҳои муайян] робита доранд;

14. Микротопонимҳое, ки дар заминаи номи рустаниву наботот ташаккул ёфтаанд, дар ҳайати номвожаҳои ин минтақа сахми назаррас доранд. Номвожаҳои ин минтақа, ки бо истилоҳи фитотопонимҳо ёд карда шудаанд, асосан, аз номи рустаниҳо ва формантҳои топонимсоз ташаккул ёфтаанд. Сабаби ҷунин ном гирифтани мавзёҳои мухтасиф дар он аст, ки дар он макон ин ё он нави рустани бештар мерӯянд ва ҳатто мавҷуд будани як-ду дарахт ё гиёҳ низ боиси он шудааст, ки дар номи он фитоним ҳамроҳ гардад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии

натиҷаҳои таҳқиқ

Аз омӯзиши мавод ва масоили мавриди баҳси диссертатсия бармеояд, ки он нахустин пажуҳиши фарогир ва монографӣ роҷеъ ба топонимияи воҳаи Сурхон мебошад. Аз ин хотир, пас аз баррасии амиқи мавзӯи мазкур истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқро метавон ба тариқи зайл пешниҳод намуд:

1. Диссертатсияи мазкур метавонад барои муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаи филология ва, хосаган, бахшҳои таърихи забон, ономастика, топонимика ва амсоли инҳо дар самти омӯзиши шаклири ҷойномҳои таърихӣ ин ё он мавзё, баррасии лугавию сохтори онҳо хидмат намояд.

2. Маводи дар диссертатсия фароҳамомада барои ошно намудани доираи васеи хонандагону ихлосмандони номшиносӣ, таърихи забони тоҷикӣ ва ҷойномҳои таърихӣ воҳа, ки дар номгузорӣ ин ҷойномҳо мусоидат мекунад, муфид аст.

3. Диссертатсия барои магистрантон, докторантон ва PhD ва дигар довталабони дараҷаҳои илмӣ дар омӯзиши метод ва муайян намудани равишҳои кори таҳқиқотӣ ёрӣ расонида метавонад.

4. Маводи диссертатсияро метавон зимни таълифи китобҳои дарсӣ, мақолаву монографияҳои илмӣ, таъкили машғулиятҳои факултативӣ доир ба таърихи забони тоҷикӣ, ономастикаи таърихӣ, топонимика, лаҳҷашиносии таърихӣ ва амсоли инҳо дар факултетҳои филологияи донишгоҳҳои олӣ ва коллеҷҳои омӯзгорӣи кишвар мавриди баҳрабардорӣ қарор дод.

5. Бо назардошти ҷанба, замина ва аҳаммияти таърихӣ доштани топонимҳои воҳа хуб мешавад, ки онҳо ҳамчун гуруҳи калимаҳои аз нигоҳи забонӣ ва таърихӣ пурахамият хангоми таҳқиқ ва тадريسӣ таърихи халқи тоҷик ҳамаҷониба омӯхта шаванд.

6. Барои муайян кардани дараҷаи таъсири байниҳамдигарии забонҳо пешниҳод карда мешавад, ки топонимҳои воҳа ҳамчун воҳидҳои лексикӣ таърихан тапаккулёфта, дар мавридҳои муайян кардани дараҷаи таъсири байниҳамдигарии забонҳо ҳамчун меъёр ва ченаки асосӣ ба назар гирифта шаванд.

7. Дар таҳияи «Фарҳанги номвожаҳои ҷуғрофӣ», ки ба таври расмӣ дар Қумитаи Забон ва истилоҳот таҳия, баррасӣ ва тасдиқ мегардад, таҳқиқи донишмандони топонимшинос доир ба ин мавзӯ ба назар гирифта шавад ва номвожаҳои аслии забони тоҷикӣ ба феҳристи номҳои ҷуғрофӣ дар баҳши ҷойномҳои таърихӣ ворид карда шаванд.

ФЕХРИСТИ АДАБИЁТ:

Ба забони тоҷикӣ:

1. Айнӣ, С. Кулӣёт [Матн] / С. Айнӣ. Ҷ.12. Лугати нимтафсилӣ тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 564 с.
2. Алиев, Б. Форманти -if дар номҳои ҷуғрофӣ водии Зарафшон [Матн] / Б. Алиев // Номаи Пажуҳишгоҳ. Фаслномаи Пажуҳишгоҳи эроншиносӣ. Соли ҷаҳорум, шумораи шашум. – Душанбе, 2004. – С. 75-80
3. Ализода, Б. Ҷанд форманти сугдӣ дар асомии ҳоси ҷуғрофӣ водии Зарафшон [Матн] / Б. Ализода // Рӯдакӣ. Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Рӯйзани фарҳангии Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон. Соли даҳум, шумораи 24, поэзи 1388. – С.65-74.
4. Алимӣ, Ҷ. Топонимика [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 63 с.
5. Алимӣ, Ҷ. Мавзъномаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 80 с.
6. Алимӣ, Ҷ. Ташақкул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 196 с.
7. Алимӣ, Ҷ. Таҳлили лингвистии микротопонимияи хавзаи Сурхоб [ноҳияи Ховалинг ва Совети вилояти Хатлон] [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1993. – 145 с.
8. Алимӣ, Ҷ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 2015. – 448 с.
9. Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ // М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 569 с.
10. Бекзода, С. Аз скифҳо то тоҷикҳо [Матн] / С. Бекзода. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 750 с.
11. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои топонимикаи сарғаҳи Кофарниҳон [Матн] / Б. Бердиев // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе, 1984. – С. 251-262.
12. Бердиева, Т. Назарияи иктибос [калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ] [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе: ДДТ, 1991. – 128 с.

13. Берунӣ, Абурайхон. Осор-ул-бокия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
14. Бундаҳиш. [Матн] – Душанбе, 2001. – 26 с. 424 с.
15. Бурҳон, М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. Таҳияи А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 416 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2004. – 424 с.
16. Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор [Матн] // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ. – Душанбе, 1995. – 226 с.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. Мухаррирони масъул: Ш. Рустамова, Р. Ғафуров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
18. Гулзод, М. Мостҳо аз дидаҳои сарҷашмаҳои муътамад: рисолаи илмӣ-тадқиқотӣ [Матн] / М. Гулзод. – Хучанд: Ношир, 2014. – 128 с.
19. Ғафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ [Матн] / О. Ғафуров. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144с.
20. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Ҷ.1. [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе, 1984. – 560 с.
21. Давлатбеки, Хоча. Ташақкул ва таҳаввули илми забоншиносӣ форсу тоҷик дар асрҳои миёна. [Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе, 1998. – 148 с.
22. Давлатов, Э. А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он [Матн] / Э. А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
23. Додихудоев, Р. Х., Герценберг, Л. Г. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.
24. Додихудоев, Р. Х. Микротопонимияи Испечак [Матн] / Р. Х. Додихудоев. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 1992. – С. 3-9.
25. Дониш, А. Асарҳои мунтахаб [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 220 с.
26. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. [Матн] – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.

27. Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 235 с.
28. Ибн, - ал-Балхӣ. Форснома [Матн] / И. Балхӣ. – Душанбе: Дониш, 1980. – 180 с.
29. Иброҳим, У. Тоҷикон [Матн] / Усмон Иброҳим. – Душанбе, 1998. – С. 45-78.
30. Исмоилов, Ш. Назаре ба вожаҳои ҷуғрофӣ. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1993. – 65 с.
31. Исмоилов, Ш. Зоотопонимияи водии Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон [мачаллаи илмӣ]. Бахши филология ва ҷомеашиносӣ. – Душанбе, 1997. – №5. – С. 8-11.
32. Исмоилов, Ш. Унсурҳои шарқии эронӣ дар топонимияи Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов. // Абкори маонӣ [мачмуаи илмӣ]. – Душанбе, 2002. – С. 2-14.
33. Исмоилов, Ш. Қаротег ё Каратак? [Матн] / Ш. Исмоилов. // Устоди зиндаёд [мачмуаи илмӣ]. – Душанбе, 2002. – С. 24-32.
34. Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Қаротегин. – Рисолаи докторӣ. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 396 с.
35. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ : дастури таълимӣ [Матн] / А. Каримов. – Душанбе, 1978. – 148 с.
36. Қосимӣ, М. Бархе аз вижагиҳои вожагони забони тоҷикӣ [Матн] / М. Қосимӣ. // Номаи Пажӯҳишгоҳ. – Душанбе, 2001, №1. – С. 20-41.
37. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адбии тоҷик [асрҳои IX-X]. Ҷилди 1 [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 568 с.
38. Қурбонов, С. Лаҳча – нумӯи дигари забони кӯҳан [Ибораҳои исмӣ дар лаҳчаҳои Бойсун. [Матн] / С. Қурбонов. – Душанбе, 2008. – 174 с.
39. Қушматов, А. Вақф [Матн] // А. Қушматов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 191 с.

40. Маҳмадҷонов, О. О. Баъзе хусусиятҳои умумии топонимияи Ромит [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов // Маърузаҳои конференси илмӣ-амалии олимон ва мутахассисони ҷавони ҷумҳурӣ. – Кӯргонтеппа, 1991. – С. 53-58.
41. Маҳмадҷонов, О. О. Назаре ба топонимияи Ромит // Масъалаҳои забони тоҷикӣ ДДЮТ [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 1992. – С. 100-106.
42. Маҳмадҷонов, О. О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 2004. – 101 с.
43. Маҳмадҷонов, О. О. Ҳамзистии фарҳанго дар топонимия [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [мачаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2009. – №8. – С. 43-46.
44. Маҳмадҷонов, О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Шуҷоён, 2010. – 288с.
45. Мирбобоев, А. Ҷамшед дар Бехруд [Матн] / А. Мирбобоев // Номаи Пажӯҳишгоҳ [мачмуаи мақолат]. – Душанбе, 2001. – №1. – С. 42-46.
46. Мирзозода, С. Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе, 2002. – 235 с.
47. Мозандаронӣ, Ҳ. Ш. Фарҳанги «Шоҳнома». Номии касон ва ҷойҳо [Матн] / Ҳ. Ш. Мозандаронӣ. Нашри Балх. – Бунёди Нишобур, 1337. – 814 с.
48. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2003. – 108 с.
49. Назарзода, С. «Аҷоиб-ул-маҳлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ [Матн] // С. Назарзода. – Душанбе, 1999. – 210 с.
50. Насрадиншоев, А. Н. Микротопонимияи Помири Шарқӣ [таҳқиқоти забоншиносӣ] [Матн] / А. Н. Насрадиншоев. – Душанбе, 2005. – 122 с.
51. Неъматов, Н. Давлати Сомониён [Матн] // Н. Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
52. Нуриддинова, Д. Топонимикаи «Ҳисор» дар ашъори Лоик Шерали [Матн] / Д. Нуриддинова // Масъалаҳои маориф, 2014. – №4. – С. 33-35.

53. Олимҷон, Мухаммадҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] // М.Олимҷон. – Душанбе, 2004. – 104 с.
54. Офаридаев, Н. Доир ба морфемаи топонимсозӣ ҳаҷ [Матн] / Н. Офаридаев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С.74-78.
55. Офаридаев, Н. Асрори олами номҳо [Матн] / Н. Офаридаев // Садои Шарк, 1985, № 1. – С. 131-133.
56. Офаридаев, Н. Ойқонимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон. [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2001. – 163 с.
57. Офаридаев, Н. Ойқонимияи Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2002. – 163 с.
58. Пянков, И. В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. [Матн] / И. В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 63с.
59. Раҳмон, Э. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: 2017. – 340 с.
60. Ромпурӣ, М. Ғиёс-ул-лугот [Матн] / М. Ромпурӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
61. Рустамов, А. Топонимҳои суғдӣ дараи Киштут [Матн] / А. Рустамов // Мактаби Советӣ. – Душанбе, 1976, №11. – С. 33-38.
62. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 76 с.
63. Саидов, М. Б. Ономастикаи Куръон (дар асоси тарҷумаи тоҷикии он): Автореф.... диссерт.... барои дарёфти доктории фалсафа (PhD) [Матн] // М. Б. Саидов. – Душанбе, 2022. – 28 с.
64. Саймилдинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймилдинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 309 с.
65. Саймилдинов, Д. Форсии бостон [овошиносии, грамматика, овонавишт, катибаҳои меҳ ва вожанома]. Чопи дувум бо ислоҳот [Матн] / Д. Саймилдинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 190 с.

66. Саъдӣ, С. Мухтасари таърихи сиёсии тоҷикони Афғонистон. [Матн] / С. Саъдӣ. – Душанбе, 1995. – 72 с.
67. Сулаймонов, С. Ёкути Ҳамавӣ аввалин топонимисти асри миёнагии Шарк // Восточная филол., Вып. IV. [Матн] / С. Сулаймонов. – Д., 1976. – С. 64-74.
68. Сулаймонов, С. Нишонаҳои методи форманти дар асарҳои ҷуғрофияшиносии араб Ёкути Ҳамавӣ // Восточная филол., Вып. IV. [Матн] / С. Сулаймонов. – Душанбе, 1976. – С. 57-63.
69. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Мушқилоти забони илм [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Пайванд, 2006.
70. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе, 2008.
71. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Мушқилоти забони илм ва истилоҳот [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2015.
72. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Истилоҳотшиносӣ ва истилоҳотнигорӣи тоҷикӣ [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе, 2019. – 193с.
73. Темиров, Ҷ. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». [Матн] / Ҷ. Темиров. – Душанбе, 2018. – 24 с.
74. Тоҷиев, Д. Т. Осори мунтахаб [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Маориф, 2005. – С. 145-147.
75. Тураев, Б. Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Яғноб [Матн] / Б. Тураев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [мачаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2008. – №2. – С. 62-66.
76. Тураев, Б. Б. Микротопонимияи водии Яғноб [Матн] / Б. Б. Тураев. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 271 с.
77. Тураев, Б. Б. (Бузургмехр). Таъзеҳи чанд топоними «Шохнома» [Матн] // Б. Б. Тураев (Бузургмехр) // Суҳаншиносӣ [Мачаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2016. – №4, С. 25-33.

78. Тураев, Б. Вожаҳои суғдӣ-ягнобӣ дар топонимияи музофоти Гонҷӣ (хозира Деваштич) [Матн] // Б. Тураев // Суханиноӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2019. – №4, С. 24-40.
79. Тураев, Б. Б. Антропонимҳои ҷуғрофии субстрати суғдӣ дар қаламрави Панҷакенти бостонӣ [Матн] // Б. Тураев // Суханиноӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2020. – №2, С. 26-39.
80. Ҷӯбаҳӣ, Ҳ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ҳ. Ҷӯбаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
81. Хаскашев, Т. Н. Муродифи вожаи тоҷик // маҷ. «Адаб», 1997. [Матн] / Т. Н. Хаскашев. – № 7-9. – С. 7-17.
82. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Баҳши калимасозии забон // маҷ. «Илм ва ҳаёт», №1-3, 2000. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2000.
83. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Калимасозии исми бо пасвандҳои [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2010. – 150с.
84. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Калимасозии исми бо пасвандҳо [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2012. – 67с.
85. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Истилоҳоти калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108с.
86. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108с.
87. Хромов, А. Л. Чаҳордах мақола [Матн] / А. Л. Хромов. – Душанбе, 2010. – 174 с.
88. Ҳайдаров, Ш. Луғати ҷанномади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. [Матн] / Ш. Ҳайдаров. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225с.
89. Ҳайдарӣ, Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. [Матн] / Ш. Ҳайдарӣ. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 474с.
90. Ҳасан, А. Фарҳанги Амид. Ҷилди 2. [Матн] / А. Ҳасан. – Техрон: Амири кабир, 1381.
91. Ҳасанӣ, А. Фарҳанги фишурдаи сухан [дар ду ҷилд] [Матн] / А. Ҳасанӣ, Ҷилди 2. – Техрон: Сухан, 1382.

92. Ҳасанов, А. Сайри сухан [Маҷмӯи мақолаҳо] [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 76 с.
93. Ҳомидов, Д. Сарнавишти вожаҳо. [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2008. – 140 с.
94. Ҳайбуллоев, Ш. А. Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII (таҳлили лингвистӣ): автореф...диссерт...ном... илм... филолог... [Матн] // Ш.А. Ҳайбуллоев. – Душанбе, 2022. – 24 с.
95. Ҳомидов, Д., Шукурова, З. Топонимияи Сурхон дар асари «Таърихи хумоюн»-и Гулшанӣ [Матн] / Д. Ҳомидов. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2010. – №7. – С. 127-130.
96. Ҳомидов, Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эронӣ-асли Мовароуннахр. [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2013. – 164 с.
97. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд (таҳқиқи лингвистӣ -таърихӣ). Нашри дувум [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2014. – 168 с.
98. Ҳомидов, Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ (маҷмӯа-мақолот) [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 240 с.
99. Ҳомидов, Д. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзӯҳои тоҷик-нишини Мовароуннахр таърихӣ [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 48 с.
100. Ҳофизи, Ҷӯбаҳӣ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ҷ. Ҳофизи. – Душанбе: Ирфон, 1992. – С. 60-62.
101. Худуд-ул-олам. Ибни Ҳавқал. Сурат-ул-арз, Мухаммад Обиди Иршод. Чаҳорбоғи гулҳо. Таҳияи Зариф Шариф. [Матн] – Душанбе: Адиб, 2008. – 212 с.
102. Ҷӯраев, Р. Этимологияи 100 калима [Матн] / Р. Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.
103. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] – М.: СЭ, 1969. – 952с.;
104. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. [Матн] – М.: СЭ, 1969. – 948с.

105. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] – Душанбе, 2008. – 949 с.
106. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. [Матн] – Душанбе, 2008. – 944 с.
107. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ (нашри аввал). Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] – Душанбе, 2019. – 277 с.
108. Фарҳанги шахру устонҳои Эрон. Пажӯҳиш ва нигориши Эраҷ Афшори Систонӣ. Ҷилди 1. [Матн] – Техрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авкоф ва умури хайрия, 1392. – 756 с.; Ҷилди 2. – Техрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авкоф ва умури хайрия, 1392. – 744 с.
109. Фарҳанги гуишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мураттибон М. Махмудов, Ғ. Ҷураев, Б. Бердиев. [Матн] – Душанбе: Пажӯҳишҳои фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ Сафорати ҚИЭ, 2012. – 946 с.
110. Фарҳанги мухтасари «Шохнома». [Матн] – Душанбе: Адиб, 1992. – С. 86-100.
111. Шарофуддинов, С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ [Матн] / С. Шарофиддинов. // Забон ва ҷомеа [маҷмаи мақолаҳо]. – Душанбе: Деваштиҷ, 2006. – С. 118-125.
112. Шарифов, В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернасионалӣ. [Матн] / В. Шарифов. – Душанбе: ЭСТ, 1984. – 376 с.
113. Шарипова, Ш. Оронимҳои забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси осори бадеӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ) [Матн] // Ш. Шарипова. – Душанбе, 2022. – 28 с.
114. Шодиев, Р. Масоили лингвистии номвораҳои таърихӣ Хатлон [Матн] / Р. Шодиев. – Душанбе, 2016. – 118 с.
115. Шоев, Р. Ономастикаи «Самаки айёр» [Матн] / Р. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 192 с.
116. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 1-3. [Матн] – Душанбе: ЭСТ, 1988-1989, 2004.
117. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 1-8. [Матн] – Душанбе: ЭСТ, 1978-1988.

118. Эшнӣёзов, М. Шеваи хардуӣ [Матн] // М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 210 с.
119. Юсуфшох, Я. Тоҷикинос [Матн] // Я. Юсуфшох. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 110 с.

Ба забони ўзбекӣ:

120. Бобур, Заҳириддин. Бобурнома [Матн] / З. Бобур. – Тошкент: 1960. – 110с.
121. Бўриев, С. Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. – Номз... дис... афтореф... [Матн] / С. Н. Бўриев. – Тошкент, 2010. – 23 с.
122. Нафасов, Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати [Матн] / Т. Нафасов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 288 с.
123. Салим, Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи [Матн] / М. Салим, Б. Карим. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 224 с.
124. Ҳазрати Башир тарихи. [Матн] – Тошкент, 1992. – 34 с.
125. Ҳасанов, Х. Ўрта Осиё ҳой номлари тарихидан [Матн] / Х. Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1965. – 84 с.

Ба забони русӣ:

126. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч.1. [Текст] / В. И. Абаев. – М.-Л., 1958. – 655 с.
127. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 2. [Текст] / В. И. Абаев. – М.-Л., 1973. – 448 с.
128. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 3. [Текст] / В. И. Абаев. – М.-Л., 1978. – 358 с.
129. Абдимуратов, К. Топонимия Каракалпакии. Автореф... канд... дис... [Текст] / К. Абдимуратов. – Нукус, 1966. – 23 с.

130. Абдунабиев, А. Лингвистический анализ топонимии региона Уратюбе. Автореф... канд. дис... [Текст] / А. Абдунабиев. – Душанбе, 1992. – 21с.
131. Абодуллоева, С. Ономастика «Фарснаме» Ибна Ал-Балхи: Автореф... канд. дис... [Текст] / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2009. – 23 с.
132. Абодуллоева, С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты [на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Аттара и Джаладидина Балхи]. Автореф... докт... дис... [Текст] / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2017. – 48 с.
133. Абрамов, М. М. История Самарканда в её микротопонимах // Этнография имён. [Текст] / М. М. Абрамов. – М., 1971. – С. 180-184.
134. Агаева, Р. А. Происхождение имён рек и озёр. [Текст] / Р. А. Агаева. – М.: Наука, 1985. – 144 с.
135. Алими, Дж. Лингвистическое исследование микротопонимии бассейна Сурхоб. Автореф... канд... дис... [Текст] / Дж. Алими. – Душанбе, 1993. – 20 с.
136. Алими, Дж. Топонимия Кулябского региона [лингвистическое исследование]: Автореф... докт... дис... [Текст] / Дж. Алими. – Душанбе, 1996. – 47 с.
137. Андреев, М. С. По этнографии таджиков... // Таджикистан. [Текст] / М. С. Андреев. – Ташкент, 1925. – С. 11-27; Таджики долины Хуф. Вып. I. / М. С. Андреев. – Душанбе, 1953. – С. 3-36;
138. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф. Вып. II. [Текст] / М. С. Андреев. – Душанбе, 1958. – С. 8-56; Материалы по этнографии Ягноба. / М. С. Андреев. – Душанбе, 1970. – 192 с.; Андар шинохти тоҷикон / М. С. Андреев. // Адаб, № 3-4, 1992. – С. 12-24.
139. Аскеров, Н. А. Гидронимы в азербайджанском языке. Автореф... канд... дис... [Текст] / Н. А. Аскеров. – Баку, 1986. – 151 с.
140. Атанязов, С. Гидронимия юго-восточного Туркменистана. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Атанязов. – Ашхабад, 1966. – 22 с.

141. Аюбова, М. Б. Антропонимия таджиков Шаарутзского и Кубодиёнского районов: Личные имена: Автореф... канд... дис... [Текст] / М. Б. Аюбова. – Душанбе, 2002. – 21 с.
142. Бабоходжаев, Р. Х. Историко-этимологический анализ гидронимии Ташкентской области Узбекистана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Р. Х. Бабоходжаев. – Казань, 1993. – 24 с.
143. Баевский, С. И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях [XI-XIV вв.] // Страны и народы Востока. [Текст] / С. И. Баевский. – М., 1980. С. 83-89.
144. Бартольд, В. В. К истории орошения Туркестана. [Текст] / В. В. Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914. – 174 с.
145. Бартольд, В. В. Сочинения. Т. III [Текст] / В. В. Бартольд. – М., 1964. – С. 4-84.
146. Бартольд, В. В. Сочинения [Текст] / В. В. Бартольд. Т. 2. Ч. 1. // К вопросу о языках согдийском и тохарском. – М., 1964. – 657 с.
147. Баширов, Х. К. Лексико-грамматические особенности сложных топонимов Азербайджана. Автореф... канд... дис... [Текст] / Х. К. Баширов. – Баку, 1986. – 165 с.
148. Боголюбов, М. Н. Древнеперсидские этимологии // Древний мир. [Текст] / М. Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1962. – С. 367-370.
149. Бондарук, Г. П. История формантного метода в топонимике [Текст] / Г. П. Бондарук // Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. – С. 13-25.
150. Булбуллоев, У. Т. Микротопонимия Шахдары в этнолингвистическом освещении: автореф... дис... на соиск... учен... степ... канд... филол... наук [Текст] // У. Т. Булбуллоев. – Санкт-Петербург, 2005. – 25 с.
151. Востоков, А. Х. Задача любителям этимологии // Санкт-Петербургский Вестник. [Текст] – СПб., 1812. – Т. I, № 2.
152. Гафуров, О. Лично-особственные имена в таджикском языке. Автореф... канд... дис... [Текст] / О. Гафуров. – Душанбе, 1964. – 265 с.

153. Гаджиев, А. И. Лингвистический анализ топонимов восточной зоны районов Азербайджанской ССР. Автореф... канд... дис... [Текст] / А. И. Гаджиев. – Баку, 1983. – 182 с.
154. Гафуров, О. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке [Текст] / О. Гафуров. // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 165-167.
155. Гейбуллаев, Г. А. Топонимия Азербайджана. [Текст] / Г. А. Гейбуллаев. – Баку, 1986. – 165 с.
156. Гейбуллаев, Г. А. Иранские топонимы Азербайджана [Текст] / Г. А. Гейбуллаев. // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права. 1979, № 2. – С. 91-99.
157. Географический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1988. – 432 с.
158. Горбачевский, М. В. Лексико-семантический анализ русской топонимии. Автореф... канд... дис... [Текст] / М. В. Горбачевский. – М., 1980. – 162 с.
159. Гулахмадшоев, Ш. Ш. Шугнанская антропонимика: структура, семантика и источники происхождения [Текст] // Ш. Ш. Гулахмадшоев. – Душанбе, 2017. – 26 с.
160. Григорьев, В. В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. [Текст] / В. В. Григорьев-Казань, 1861. – 60 с.
161. Грот, Я. К. Лили и их культура [Текст] / Я. К. Грот. – М.: МГУ, 1966. – С. 61-65.
162. Губаева, С. С. Этнонимия в топонимии Ферганской долины. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. С. Губаева. – М., 1973. – 193 с.
163. Губаева, С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX веков [по данным топоним]. [Текст] / С. С. Губаева. – Ташкент, 1983. – 104 с.
164. Губаева, С. С. Бабур и топонимия. Этнография имён. [Текст] / С. С. Губаева. – М., 1973. – С. 178-180.
165. Давлатова, Ф. Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Табрихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дис... [Текст] / Ф. Т. Давлатов. – Душанбе, 2019. – 24 с.
166. Додихудоев, Р. Х. Памирская микропонимия [исследование и материалы] [Текст] / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе, 1975. – 165 с.

167. Додихудоев, Р. Х. Лингвистический анализ микропонимии Памира [на материале шугнанско-язгулямский языковой группы]: Автореф... канд... дис... [Текст] / Р. Х. Додихудоев. – М., 1980. – 29 с.
168. Дусимов, З. Д. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма Автореф... канд... дис... [Текст] / З. Д. Дусимов. – Ташкент, 1986. – 52 с.
169. Жучкевич, В. А. Общая топонимика [Текст] / В. А. Жучкевич. 12-ое изд. – Минск, 1968. – 432 с.
170. Исмоилов, Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана [лингвистическое исследование]: Автореф... докт... дис... [Текст] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 36 с.
171. Кабанов, С. К. Нахшб на рубеже древности и средневековья [III-VII вв.]. [Текст] / С. К. Кабанов. – Ташкент, 1977. – С. 140-145.
172. Кадырова, Ш. М. Микропонимия Ташкента. Автореф... канд... дис... [Текст] / Ш. Кадырова. – Ташкент, 1970. – 28 с.
173. Камолиддин, Ш. С. Древнетюркская топонимия Средней Азии [Текст] / Ш. С. Камолиддин. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
174. Каримова, А. Г. Топонимы в северо-узбекских говорах: Автореф... канд... дис... [Текст] / Каримова А. – Ташкент, 1970. – 29 с.
175. Карпенко, Ю. А. История этимологического метода в отечественной топонимике [Текст] / Ю. А. Карпенко. // Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. – С. 9-19.
176. Караев, С. К. Опыт изучения топонимии Узбекистана. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. К. Караев. – Ташкент, 1972. – 28 с.
177. Каюмов, А. Р. Этническая ситуация на территории южного Узбекистана в XIX-начале XX века [по материалам Сурхан-Шерабадской долины]. // Автореф... канд... дис... [Текст] / А. Р. Каюмов. – Ташкент, 2011. – 28 с.

178. Койчубаев, Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф... канд... дис... [Текст] / Е. Койчубаев. – Алма-Ата, 1967. – 24 с.
179. Кузнецов, П. Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского сартовского наречия. «Изв. Туркестанского отделения географического общества». Т. 2. Вып. X. [Текст] / П. Е. Кузнецов. – Ташкент, 1915.
180. Курбонов, С. Х. Субстантивные словосочетания в Бойсунских говорах: Автореф... канд... дис... филологических наук [Текст] / С. Х. Курбонов. – Душанбе, 2004. – 21 с.
181. Курбонмамадов, С. Х. Семантико-стилистические особенности поэзии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Х. Курбонмамадов. – Душанбе, 2014. – 26 с.
182. Лившиц, В. А., Хромов, А. Л. Согдийские слова в таджикском языке [Текст] / В. А. Лившиц. // Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР. – Сталинабад: Изв. АН Тадж. ССР, 1957. – С. 31-34.
183. Лившиц, В. А. Согдийские документы с горы Муг [Юридические документы и письма] [Текст] / В. А. Лившиц. Вып. 1. – М., 1963. – 222 с.
184. Лингвистический энциклопедический словарь. [Текст] – М.: СЭ, 1990. – 688 с.
185. Лурье, П. Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Автореф... канд... дис... [Текст] / Лурье П. – СПб., 2004. – 20 с.
186. Майнусов, Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасыма Фирдавси [лингвистический аспект]: Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Ф. Майнусов. – Душанбе, 2013. – 27 с.
187. Махмаджонов, О. О. Топонимия Ромитского региона. – Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2005. – 26 с.
188. Махмаджонов, О. О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины

- Таджикистана: Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2010. – 45 с.
189. Мирзозода, С. Лексика ягнобского языка: Автореф... канд... дис... [Текст] / Мирзозода С. – Душанбе, 1998. – 21 с.
190. Мурзаев, Э. М. Топонимика Средней Азии и Казахстана [Текст] / Э. М. Мурзаев // Ономастика Средней Азии. – М.: 1978. – С. 38-45.
191. Мурзаев, Э. М. Географические названия Средней Азии. [Текст] / Э. М. Мурзаев. – М., 1978. – С. 38-47.
192. Надеждин, Н. И. Опыт исторической географии русского мира // Библиотека для читателя. – Т. 22. ч. 3. [Текст] – СПб., 1837. – С. 27-29.
193. Насрадиншоев, А. Н. Микротопонимия Восточного Памира: Автореф... канд... дис... [Текст] / Насрадиншоев Н. – Душанбе, 2003. – 22 с.
194. Насрадиншоев, А. Н. Гидронимы восточного Памира [Лексико-семантический анализ] [Текст] / А. Н. Насрадиншоев // Масъалаҳои помиршиносӣ // Вопросы помироведения. Барориши 5. – Душанбе: Дониш, 2003. – С. 67-72.
195. Никонов, В. А. Славянский топонимический названия [Текст] / В. А. Никонов // Вопросы географии. – М., 1962. – №58. – С. 17-33.
196. Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. – М., 1965. – 179 с.
197. Никонов, В. А. Научное значение микротопонимии [Текст] / В. А. Никонов // Микротопонимия. – М., 1967. – С. 5-22.
198. Офаридов, Н. Микротопонимия Ванджа и Дарваза [Текст] / Н. Офаридов. – Душанбе, 1991. – 175 с.
199. Офаридов, Н. Лингвистическое исследование ойконимии Горного Бадахшана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Офаридов Н. – Душанбе, 2002. – 38 с.
200. Пахалина, Т. Н. О происхождении топонимов Ишканим, Язгулям и Вахан [Текст] / Т. Н. Пахалина // Иранское языкознание. – М.: Вост. литература, 1975. – С. 63-71.

201. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н. В. Подольская. – М., 1964. – 156 с.
202. Попов, А. И. Географическая названия [Текст] / А. И. Попов. – М.-Л., – 1965. – 181с.
203. Принципы топонимики. [Текст] – М: Наука, 1964. – 153 с.
204. Развитие методов топонимических исследований. [Текст] – М.: Наука. – 1970. – 112 с.
205. Расторгуева, В. С. Сравнительно-историческая грамматика Западно-иранских языков. Филология. [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1990. – 253 с.
206. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Т.1. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М., 2000. – 327 с.
207. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – 327 с.
208. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2003 – 502 с.
209. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 3. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2007. – 493 с.
210. Рахматов, Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. – Автореф... канд... дис... [Текст] / Т. Рахматов. – М., 1973. – 31 с.
211. Розенфельд, А. З. Название «лангар» в топонимике Таджикистана [Текст] / А. З. Розенфельд // Изв. ВГО. – М., 1949. – Вып. 6 – С. 861-864.
212. Розенфельд, А. З. Топонимика нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории [Текст] / А. З. Розенфельд // Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук. – Вып. 10-11, 1956. – С. 85-94.

213. Розенфельд, А. З. Топонимика Ванджа [Текст] / А. З. Розенфельд // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 273-280.
214. Розова, Л. И. Словарь географических терминов и других словоформирующих топонимов Таджикской ССР [Текст] / Л. И. Розова. – М., 1975. – 147с.
215. Роспонд, С. Перспективы развития славянской ономастики [Текст] / С. Роспонд // В. Я., №4. – М., – 1962.
216. Севортян, Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д». / Э. В. Севортян. [Текст] – М.: Наука, 1980. – С.163, 300.
217. Содиклу, Х. Лексико-семантические и структурные особенности мифонимов в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси: автореферат диссертации по филологии // [Текст] Х. Содиклу. – Душанбе, 2012. – 21 с.
218. Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави [XIII в]. – Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Сулаймонов. – М., 1979. – 20 с.
219. Султонов, М. Б. (Мирзо Хасани Султон) Язык науки и терминологии [Текст] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Ирфон, 2011.
220. Смирнова, О. И. Очерки из истории Согда. [Текст] / О. И. Смирнова. – М., 1970. – 288 с.
221. Суперанская, А. В. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии [Текст] / А. С. Суперанская // Микротопонимия. – М., 1967. – С.23-30.
222. Топоров, В. Н., Трубачёв, О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья [Текст] / В. Н. Топоров. – М., 1962. – 270с.
223. Тураев, Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микротопонимии долины Ягноб: Автореф... канд... дис... [Текст] / Тураев Б. – Душанбе, 2010. – 20 с.

224. Хайдари, Ш. Ономастика ираноязычных народов (Библиографический указатель литературы с XVIII в. до 2012 г.) [Текст] / Ш. Хайдари. – Худжанд: Меъроф, 2012. – С. 528 с.

225. Хайдаров, Ш. Антропонимика. Топонимика. Этносоцио-лингвистика: Сборник статей [Текст] / Ш. Хайдаров. – Пермь: От и До, 2011. – 208 с.

226. Халимов, Р. Х. Топонимика восточной [горной] части бассейна реки Кашкадарья // Географический сборник. [Текст] / Р. Х. Халимов. – Казань, 1966. Ч. 1. – С. 79-88.

227. Холмуминов, Х. Микротопонимии Байсунского района и его окрестностей. Автореф... канд... дис... [Текст] / Х. Холмуминов. – Ташкент, 1993. – 24 с.

228. Хомидов, Д. Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешруд. Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Р. Хомидов. – Душанбе, 1999. – 21 с.

229. Хомидов, Д. Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в Мавераннахре. Автореф... докт... дис... [Текст] / Д. Р. Хомидов. – Душанбе, 2018. – 50 с.

230. Хромов, А. Л. К вопросу о топонимике Матчи [Текст] / А. Л. Хромов // Известия АН Тадж. ССР. ООН, вып. 1(47), 1963. – С. 76-82.

231. Хромов, А. Л. Ещё раз о согдийском топоформанте – УВ: Изд. ООН АН Тадж. ССР. [Текст] / А. Л. Хромов. – 1968, №3 – С. 85-86)

232. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана [Текст] / А. Л. Хромов // Топонимика Востока: Исследования и материалы. – Москва: Наука, 1969. – С. 87-99.

233. Хромов, А. Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. [Текст] / А. Л. Хромов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 88 с.

234. Хромов, А. Л. Таджикская микротопонимия долины верхнего Зеравшана и Ягноба [Текст] / А. Л. Хромов // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 58-62.

235. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия родины Рудаки [Текст] / А. Л. Хромов // Ёдбуди устод Рудаки [гартибдиҳанда А. Афсаҳзод]. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 27-31.

236. Худойбердиев, Я. Историко-этимологическое исследование топонимии Сурхандарьинской области Узбекской ССР. [Текст] / Я. Худойбердиев. – Автореф... канд... дис... – Ташкент, 1973. – 25 с.

237. Черняховская, Е. М. История разработки топонимических классификаций // Развитие топонимических исследований. [Текст] / Е. М. Черняховская. – М., 1970. – С. 58-65.

238. Шералиева, С. М. Гидронимия Хатлонской области [историко-лингвистическое исследование]: Автореф... канд... дис... [Текст] / С. М. Шералиева. – Душанбе, 2016. – 22 с.

239. Шодиев, М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. Автореф... канд... дис... [Текст] / М. Шодиев. – Душанбе, 1994. – 22 с.

240. Энциклопедический словарь географических названий. [Текст] – М.: СЭ, 1973. – 808 с.

241. Цагаева, А. Дз. Топонимы Северной Осетии [Текст] / А. Дз. Цагаева. – Орджоникидзе, 1975. – Т. 2. – 560 с.

242. Якубов, Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья) [Текст] / Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 213 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАЦИЯ

1. Таълифоти муаллиф дар мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:
- [1-М]. Турсунова, М. Шарҳ баъзе номвожаҳои ҷуғрофӣи воҳаи Ҳисор дар осори таърихӣ [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – №4/5. – С. 76-81.
- [2-М]. Турсунова, М., Ҳомидов, Д. Шарҳи гидронимҳои Ҷагонрӯди таърихӣ дар манбаъҳои хаттӣ [Матн] / М. Турсунова, Д. Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2017. – №1/2 (68-69). – С. 90-94.
- [3-М]. Турсунова, М. Викаҳҳои сохтори топонимҳои Ҷагонрӯди таърихӣ [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2018. – №2 (74). – С. 128-137.
- [4-М]. Турсунова, М. Баъзе викаҳҳои забонии гидронимҳои Ҷагонрӯд [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2018. – №5/1 (77). – С. 113-117.
- [5-М]. Турсунова, М. Таҳлили лингвистии оронимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С. 83-88.
- [6-М]. Турсунова, М. Баррасии қабатҳои лугавии топонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2021. – №3 (92). – С. 51-56.
- [7-М]. Турсунова, М. Баррасии лугавии этнопонимҳои ва антропопонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. – Душанбе, 2022. – №5 (100). – С. 68-72.

Ш. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияхон дигари илмӣ:

- [8-М]. Турсунова, М. Сурхон воҳаси топонимларининг лугавӣ (лексик) қатламларини урганиш [Матн] / М. Турсунова // Маводи Конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳуриявӣ ба муносибати 30 - солагии истиқлолияти давлатии ҷумҳурии Ўзбекистон. «Ақтуалбные проблемы языкознания и литературоведения». – Термез, 2021. – С. 171-181.
- [9-М]. Турсунова, М. Баррасии забонии ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Масъалаҳои забониносоӣ. – Душанбе, 2022. – №1 (1). – С. 108-114.
- [10-М]. Турсунова, М. Сурхон воҳаси этнопонимлари ва антропопонимларининг лугавӣи жиҳатдан урганилиши [Матн] / М. Турсунова // Паёми донишгоҳи Термез. – Термиз, 2022. – №4. – С. 143-147.
- [11-М]. Турсунова, М. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Масъалаҳои забониносоӣ. – Душанбе, 2023, №2(3). – С. 85-88.

ЛУҒАТИ МУХТАСАРИ ҶОЙНОМҲОИ
ҶУҒРОФИИ ВОҲА

Аллоб [Allob] номи мавзеъ дар худуди ноҳияи Шеробод
Алиҷусти маҳалла [Aličusti mahalla] номи маҳалла
Ангор [Angor] номи ноҳия
Андиҷон [Andijon] номи маҳал
Анҳор [Anhor] номи ҷўйбор
Арғун [Arjun] номи ҷўйбор
Афғона [Afğāna] номи маҳал
Балхӣ [Balxī] номи гузар
Барлос [Barlos] номи гузар
Бахмал [Baxmal] номи маҳалла
Бештеппа [Besterra] номи деҳа
Бибишрини маҳалла [Bibisrin mahalla] номи маҳал, деҳа
Боғи Бобой [Bāji bābāi] номи боғ дар Бойсун
Богистон [Bāyistān] номи деҳа дар Бойсун
Боғча [Bāyča] номи мавзеъ дар Шеробод
Боймоқли [Bāymāqlī] номи ҷўйбор
Бойсун [Boysun] номи ноҳия
Болтали, [Ravot] номи ҷўйбор
Борикӣ [Bārikī] номи роҳ
Бормочли [Bārmāčlī] номи ҷўйбор
Буттазор [Buttazār] номи дара
Бўғачилӣ, [Ravot] номи боғ
Бўзҷӣ [Buzčī] номи маҳалла,
Вордон [Vārdān] номи маҳаллаи бостонӣ
Ғаза [Gaza] номи гузар
Ғиламҷӣ [Gilamčī] номи маҳалла
Ғармистон [ʔarmistān] номи мавзеъ
Ғулзор [yulzār] чароғох
Дарбанд [Darband] номи дарё ва номи деҳа дар ноҳияи
Бойсун
Даҳана /Даҳона [Dahāna] номи ҷўйбор ва деҳа дар ноҳияи
Дехнав

Даҳна [Dahna] номи ҷўйбор дар худуди Бойсун
Дашт [Dašt] номи мавзеъ дар худуди Бойсун
Дехиканора [Dehikanora] номи шохоби дарёчаи
Сангардак буда, дар шаклирии дарёи мазкур
дарёчаҳои Қизилсой ва Дехиканора якҷоя шуда, дарёи
Саптардакро ташкил медиҳанд ва манбаи оби ин дарё
барфҳои куҳи Боботоғ ба ҳисоб меравад.
Диллакӯл [Dillakul] бо ин ном дар худуди мавзеи
Тирмизи вилояти Сурхон Ҷумҳурии Ўзбекистон куле
вучуд дорад ва маънои рустании дар кӯли ботлохдошта
рустаро ифода мекунад
Домана [Dāmana], Равот [Ravot] номи кўҳдоман
Доркудук [Dorquduq] яке аз унвонҳои чоҳ дар ноҳияи
Олтинсой

Дуарикусти [Duariqusti] номи мавзеъ
Дугоба /Дугоб [Duyāba] номи шохоб
Дукчиғузар [Dukčiguzar] номи деҳа
Ёғзарин [Yāzarin] номи мавзеъ
Замини Халилӣ [Zamini xalili] номи замин
Занг [Zang] номи дарёча ва ҷўйбор
Заргаргузар [Zargarguzar] номи гузар дар Дехнав
Зарғус [Zargus] номи мавзеъ дар Даҳана
Заркамар [Zarkamar] номи деҳа дар Олтинсой
Зевар [Zevār] номи мавзеъ
Ипоқ //Ифок [Proq] номи мавзеи сангӣ
Иронли [Irānli] номи мавзеи қадима дар худуди ноҳияи
Бойсун

Искана [Iskana] номи деҳаи қадима
Йўлрун [Yulrun] номи чароғох
Қабаментан [Kabamentan] номи деҳаи қадима
Қайфон [Kaufān] номи деҳаи қадима
Қамри [Kamrī] номи ҷўйбор
Қанд [Kand] номи мавзеи қадима
Қенағас [Kenagas] номи ҷўйбор
Қилкон [Kilkon] номи ҷўйбор

Кишт [Kist] номи чўйбор
 Корвоини Сурх [Kārgāni Surx] номи чўйбор
 Кореэ[Korez] номи чўйбор
 Косагар [Kāsagar] номи гузар
 Котиб [Kotib] номи чўйбор
 Кочар [Koʻar] номи чўйбор
 Кўмир [Kumir] номи чўйбор
 Кўсан [Kusan] номи чўйбор
 Кўл [Kul] номи чўйбор
 Кўлак [Kulak] номи мавзеи обӣ дар Шеробод
 Кўлюбӣ [Kulābī] номи маҳалла
 Кўлсой [Kulsāu] номи дара
 Кўктеппа маҳалла [Kukterpa mahalla] номи маҳалла
 Кўса [Kusa] номи чўйбор,
 Кўҳак [Kuhak] номи мавзеи бостонӣ
 Кўхистон [Kuhistān] номи дехкада
 Қизилнаҳр [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним
 Қизилсой [Qizilsoy] номи яке аз шохоби дарёи Сангтардак
 Қораариқ [Qoraariq] номи чўй дар ноҳияи Олгинсой
 Қургонтош [Qurgāntās] номи деха
 Қўргонча Маҳалла [Qurgāncha Mahalla] номи маҳал дар Бойсун
 Қумкўргон [Qumqurgān] номи ноҳия ва шаҳрак
 Қумтеппа [Qumterpa] номи деха
 Қўтан [Ravot] номи чўйбор
 Қўса Қишлоқ [Kusa qishlāq] номи гузар
 Қуянли [Quyanli] номи чарогоҳ
 Лангар [Langar] номи дарё дар худуди ноҳияи Шеробод
 Лабиоб [Labiāb] номи шохоби дарё
 Лабисой [Labisāu] номи мавзеи обӣ
 Мазор [Mazor] номи мавзеи қабристон вучуддошта
 Мазори Зоғон [Mazori Zoʻgon] номи мазористон
 Мазори Омонтеппа [Mazāri Amānterpa] номи мазористон
 Мазори Эшонўлдӣ [Mazāri Yesānuldī] номи мазористон
 Марғилон[Ravot] номи чўйбор

Масҷиди Саидмуродхон [Masjidi Saidmurādxān] номи масҷид
 Масҷиди Бобон Эшон [Masjidi Bābāi Esān] номи масҷид
 Масҷиди Рачаб [Masjidi Rajab] номи масҷид
 Масҷиди Султонбобо [Masjidi Sultānbābā] номи масҷид
 Масҷиди Тўрахўча [Masjidi Tugaxūcha] номи масҷид
 Масҷиди Қизилкарвон [Masjidi Qizilkarvān] номи масҷид
 Масҷиди Чарқиплоқ [Masjidi Jarqislāq] номи масҷид
 Масҷиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzghāh] номи масҷид
 Маҳалла [Mahalla] номи чўйбор
 Мерган [Mergan] номи мансуби касбу хунари шикорчиҳо
 Минор/Манор [Minor/Manor/Manor] номи қалъа ва мавзе дар Дехнав
 Мунчок [Munjoc] номи чўйбор
 Нахўдноя [Naxudrāya] номи гузар
 Нова [Nāva] номи мавзеъ
 Новандак [Nāvandak], номи деха дар Бойсун
 Новбулоқ [Nāvbulāq], номи дара
 Обгир [Abgir], номи мавзеи обӣ
 Оби гарм [Ābi garm], номи чўйбор
 Обизаранг [Obizarang], унвони яке аз номи шохобҳои дарёи Сурхон дар худуди ноҳияи Сариосиё
 Обизиёд [Ābiziyaḍ], номи чўйбор
 Обиканда [Ābikanda], номи чўйбор
 Обикалон [Ābikalān], номи чўйбор
 Обикашқа [Ābiqasqa], номи чўйбор
 Обиравон [Ābiravān], номи чўйбор
 Обисафел [Abisafed], номи чўйбор
 Обичашма [ĀbiČasma], номи чўйбор
 Обчўяк [Ābjuyak], номи мавзеи обӣ
 Обиях [Ābiyah], номи чўйбор
 Обисурхак [Ābisurghak], номи чўйбор
 Обинаргаз [Obinargaz], номи наҳру хавз, чашма дар худуди ноҳияи Сариосиё
 Ободон [Obodon], номи мавзеи обӣ дар ноҳияи Шўрчӣ

Обшир [Obšir], номи сарғахи дарё дар худуди ноҳияи Сариосиё
 Овчи [Ovci], номи мавзеи шикорчиҳо
 Ойинни [Oyinni], номи баландӣ
 Ойнакӯл [Oynakul], номи кӯл дар ноҳияи Шӯрчӣ
 Ойнаарик [Oynaaṛiq], номи чӯй дар ноҳияи Шеробод
 Оқарбулоқ [Oqarbuluq], номи чоҳ дар ноҳияҳои Шӯрчӣ, Олтинсой
 Оқмата [Oqmata], номи чашма дар ноҳияи Шеробод
 Оқсой [Oqsou], номи шохоби дарё дар ноҳияҳои Бойсуну Шеробод
 Оқсув [Oqsuv], номи дарё дар вилояти Сурхондарё
 Оннали [Onnali], номи мавзеи баландӣ
 Отабозори Маҳалла [Ātabezāgi Mahalla], номи гузар ё маҳалла
 Охӯрак [Āxurak], номи чароғоҳ дар ноҳияи Бойсун
 Очамайшоҳ [Očamajšox], номи чӯй дар ноҳияи Ҷарқургон
 Очамайли [Očamaɣli], номи дехаи мансуб ба этноси туркӣ
 Панҷоб [Panjob], номи дарё дар ноҳияи Бойсун
 Пастӣ [Pasti], номи дашт
 Питов [Pitob], номи мавзеи бостонӣ
 Потос [Potos], номи дехаи бостонӣ
 Пошхурт [Pošxurt], номи дехаи қадима
 Равот [Ravot], номи мавзеи қадима дар Дехнав
 Равотак [Ravātak], номи бостонии мавзеъ дар худуди Дехнав
 Регзор [Regzār], номи мавзеи обӣ
 Ровазор [Rāvazār], номи мавзеи рустании марбут ба рова
 Рӯдак [Rudak], номи қадимаи дарёи Сангтардак
 Савай [Savaɣ], номи канал
 Сайроб [Sayroβ], номҳои мавзеъ ва дарёча дар ноҳияи Бойсун
 Сайхон [Sayxon], номи шохоб ва гузар
 Сангтардак [Sangardak], номи яке аз дарёҳои бузурги воҳаи Сурхон
 Сариосиё [Sariāsiyā], номи ноҳия ва шаҳрак

Сари чашма [Sari šašma], номи мавзеъ ва чашма
 Сардоба [Sardoba], номи обанбори зерзаминӣ дар ноҳияи Бойсун
 Сариҷӯй [Sarijuɣ], номи чӯй дар ноҳияи Сариосиё
 Селгах [Selgaɣ], номи мавзеи селгузар дар ноҳияи Дехнав
 Селраҳа [Selraha], номи гузаргоҳи об ва дара
 Сиёрек [Siyārek], номи рӯди кӯҳи дар Бойсун
 Сина [Cina], номи деха дар ноҳияи Дехнав
 Темирӯлди [Temiruldī], номи дара
 Тиллоҳавзоба [Tillāhavzāba], номи мавзеи обӣ
 Тирмид [Tirmid], номи қадим
 Узун [Yakkatal], номи чӯйбор
 Ҷртақинилоқ [Urtaqışlāq], номи деха
 Ҷйбулоқ [Uybuluq], номи чашма дар ноҳияи Шеробод
 Фотимабулоқ [Fātimabulāq], номи мавзеъ ва дара
 Ҳавзак [Xavzak], номи хавз дар ноҳияи Бойсун
 Ҳарқуш [Xarkuš], номи чӯй дар ноҳияи Сариосиё
 Хондиза/Хонҷиза [Xondiza/Xondija], номи деха ва дарё дар худуди Сариосиё
 Хумдон [Xumdān], номи дехаи қадима
 Хӯчабурхон [Xujaburhān], номи мавзеъ
 Хӯчаҷордара [Xujāčārdara], номи дара ва мавзеъ
 Ҳавзак [Havzak], номи мавзеъ
 Ҳалвогар [Halvāgar], номи гузари хунармандон
 Ҷиза [Jiza], номи қалъа
 Ҷинпор [Činor], номи қишлоқ
 Ҷинорқинилоқ [Činārqışlāq], номи мавзеъ ва деха
 Ҷори Аспон [Čori Aspon], номи чароғоҳ
 Ҷинортоқ [Činārtāq], номи дара
 Ҷинор маҳалла [Činār mahalla], номи маҳалла
 Ҷупокли [Čupāqli], номи баландӣ
 Ҷайрақинилоқ [Jaɣraqışlāq], номи деха
 Ҷарқургон [Jaɣqurğān], номи ноҳия ва шаҳрак
 Ҷийдабулоқ [Jiydabulāq], номи чашма

Цилга [Jilja], номи шохоби дарё
 Чолти [Jälti], номи мавзеъ
 Чуворипоя [Juvāgirāya], номи гузар ва мавзеъ
 Ширдон [Širdān] номи деҳаи бостонӣ
 Шохол қишлоқ [Šaxāl qīšlāq], номи деҳа
 Шохут [Šāhtut] номи мавзеъ
 Шўркўл [Šurkul] номи мавзеи оби марбути шохоб ва
 чўй, ки дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи
 Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст.
 Юқориғузар [Yūqāriguzar] номи гузар
 Яланроҷ [Yalanroċ] номи баланди
 Яккатол [Yakkatāl] номи мавзеъ
 Яксаарча [Yakkaċa] номи мавзеъ
 Янгибўз [Yangibuz] ин чойноми ҷуғрофӣ бар ифодаи
 номи чўй омада, дар худуди шаҳри Дехнави вилояти
 Сурхони Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст.

**ТУРСУНОВА
МУНАВВАРА АЪЗАМОВНА**

**ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ
ТОПОНИМИЯИ ВОҲАИ СУРХОН**

Ба матбаа 14.05.2025 сол супорида шуд.
Ба чопаш 02.06.2025 сол имзо шуд.
Андозаи 60x84 1/16. Ҳуруфи адабӣ.
Гарнитура Times New Roman Tj
Ќузъи чопӣ 12,10. Адади нашр 100 нусха.

Дар ҶДММ «Торус» чоп шудааст.
ш.Душанбе, кӯчаи Айний 126

